This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het "watermerk" van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
ARTES · SCIENTIA · VERITAS
1817

MULTATULIANA

VERSPREIDE en ONUITGEGEVEN STUKKEN

medegedeeld

DOOR

Dr. A. S. KOK

MET EEN BIBLIOGRAPHISCH OVERZICHT
DER GESCHRIFTEN VAN MULTATULI

DOOR

LOUIS D. PETIT

Conservator bij de Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden en Bibliothecaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde aldaar.

BAARN
HOLLANDIA-DRUKKERIJ
1903

839.38
D330
K79

VOORBERICHT

Toen Prof. Dr. Jan ten Brink den tweeden druk ging bewerken van zijne »Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe eeuw«, verzocht hij den heer Louis D. Petit de daarin voorkomende bibliographieeën te willen herzien en tot 1900 bij te werken. Bekehd is het dat het artikel over Multatuli, in dat werk voorkomende, destijds op uitnoodiging van Dr. Jan ten Brink door Cd. Busken Huet geschreven is. Ook daaraan mocht zulk een bibliographie niet ontbreken. De heer Petit vond bij de bewerking daarvan zooveel uitgaven, vertalingen enz., dat eene volledige bibliographie al te uitgebreid zou worden voor het werk van Dr. Jan ten Brink. Hij trad nu met den uitgever in overleg en er werd overeengekomen, in genoemd werk slechts een beknopt overzicht te geven, terwijl hij de vrijheid verkreeg bij een anderen uitgever de meer uitvoerige bibliographie te doen verschijnen.

De heer Taco H. de Beer, aan wien na het overlijden van Prof. ten Brink de verdere bewerking van den tweeden druk werd opgedragen, kreeg inzage van deze bibliographie en meende dat eene uitgave daarvan zeer gewenscht was, vooral ook om de met zoo groote nauwgezetheid en zorg vermelde vertalingen en recensies van Multatuli's werken. Daarop kwam tot mij de uitnoodiging om, door toevoeging van een en ander uit mijne Multatuliana, met deze bibliographie een boekdeeltje te vormen, dat ook bijdragen zou bevatten die, naar verwacht mocht worden, voor de kennis van Multatuli, zijn wedervaren, zijne denkbeelden, zijne werken in het algemeen van eenig belang zouden zijn.

Daar ik natuurlijk aan een bepaalden omvang gebonden was, moest ik mij tot enkele rubrieken beperken om daaronder alleen het wezenlijk karakteristieke bijeen te brengen. Zoo kwam deze bundel in vereeniging met het Bibliographisch Overzicht van den heer Petit tot stand.

Ik was van meening, dat, behalve enkele onuitgegeven geschriften en verschillende documenten van gewicht, ook bijeengebracht moesten worden stukken, die in verwijderde hoeken lagen opgesloten of alleen binnen het bereik van enkele verzamelaars waren. Een nieuw geslacht toch kan zich bezwaarlijk een oordeel vormen over het optreden van Multatuli en den invloed door hem uitgeoefend, zonder daarmee rekening te houden. Vandaar dat ik ook heb opgenomen de meest verschillende indrukken door hem en zijne werken op zijne tijdgenooten gemaakt en weergegeven door mannen van allerlei richting en overtuiging; ik moest daarbij ook onderscheiden personen en organen van de Pers laten spreken. Zoo is er kans een betrouwbaren maatstaf te krijgen voor de beteekenis van iedere ongemeene verschijning, waartoe ongetwijfeld Multatuli te rekenen is. Uit den »Inhoud« zal overigens reeds genoeg blijken wat ik geschikt achtte in dezen bundel, voorloopig althans, te moeten opnemen. Mijn dank hierbij aan allen die mij toestemming gaven tot het gebruik maken van eenig belangrijk stuk.

Den Haag, 1903.

A. S. KOK.

INHOUD

BIBLIOGRAPHISCH OVERZICHT

GESCHRIFTEN VAN MULTATULI. blz.

I. Geschriften door E. Douwes Dekker uitgegeven, 1859—1877 3

II. Geschriften na Douwes Dekker's overlijden verschenen, 1887—1901 25

VERSPEIDE EN ONUITGEGEVEN STUKKEN

HERINNERINGEN 33

Eerste ontmoeting. — Hamlet. — Ons onderwijs. — Gedrukte stemming. — Twee onuitgegeven Brieven. — Congres te Gent, 1867. — Voordracht van M. in Combrugghe's Genootschap. — M.'s Congres-voordracht. — Brief van M. aan het Bureau van het congres.

OPENBARE VOORDRACHTEN 59

Een stem uit den Haag. — Voordracht over Wijsbegeerte. — Uit de Levensbode.

DE BRIEVEN. 65

Naar aanleiding van de Brieven uitgegeven door Mevrouw Douwes Dekker-Hamminck Schepel. — Twee brieven van Ed. Douwes Dekker Jr. — Beoordeelingen, verschillende meeningen en toelichtingen in Tijdschriften en dagbladen. — „Liefde" door P. B. v. H. uit den Ned. Spectator, naar aanleiding van de Brieven aan Mimi. — Stemmen uit het buitenland. — Twee Briefschrijvers.

VERSPREIDE BRIEVEN 89

Een gedichtje uit 1847, met later gevolgden brief van M. — De Publicatie van 1851. — Een brief uit Wiesbaden aan B. uit Samarang. — Een brief van M. over kunstrechterschap en historische drama's. — Aanleiding tot een geruchtmakenden brief en het gevolg daarvan. — Brief als

antwoord op een uitnoodiging om een „Levensbericht" in Spamer's Konversations-Lexicon. — Twee Brieven aan den Redacteur van De Portefeuille. — Antwoord van M. op een aanval na zijn „Levensbericht". — De heer Valette aan het N. v. d. D. — Een onuitgegeven brief van Tine. — M.'s oordeel daarover.

DE MAX HAVELAAR 121

Mr. A. J. Duymaer van Twist en het ontslag van Douwes Dekker (uit het „Levenbericht" in de werken van de Maatschappij van Nederl. Letterkunde, door Prof. P. A. v. d. Lith, met Naschrift. — Een toelichting van Mr. Levyssohn Norman. — Multatuli en de minister Rochussen. — „Lebak is een woestenij". — Brief van M. aan een vriend in Indië. — Mr. W. B. Bergsma over de toestanden in Lebak. — Het eerste oordeel in den vreemde over „Max Havelaar" (Annuaire d. d. Mondes). — „Max Havelaar in Engeland binnengeleid". — A translation of M. H. „from the original Manuscript". — The Athenaeum over M. H. — The West Minster Review over M. H. — Das Ausland over Multatuli en den M. H. — Over Saidjah en Adinda door een Indisch geneesheer. — Een Amsterdamsch makelaar in koffie over M. H. — Een verbijsterd recensent. — Max H. op het Tooneel. — Vier bijdragen tot de beoordeeling der Havelaarszaak en M.

VORSTENSCHOOL 151

De eerste opvoeringen. — Dr. Jan ten Brink over V. op het tooneel. — Ontvangst bij het publiek. — F. van der Goes over de opvoering van V. — Een Belgisch schrijver over den oorsprong van V. — „Caroline" en „De Bruid daar boven". — De eerste onthullingen in „Het Dompertje van den Ouden Valentijn". — De Ziektegeschiedenis en de Tribune.

NA MULTATULI'S OVERLIJDEN. 159

Verschillende beschouwingen. — Twee berichten in The Athenaeum. — Op wien M. al geleek. — De Amerikaansche dichter Miller en zijne vrouw. — Multatuli en Carlyle. — Bustes en eerbewijzen. — M. in de Revue d. d. Mondes. — M. in de Neue Deutsche Rundschau. — Potgieter's waardeering. — Frederik v. Eeden's oordeel. — Dr. Schaepman over M. — Een Plebisciet. — Een treurig stukje handschrift. — De meest populaire vinding van M. — „Duivel of Engel". -- Hulde aan twee Vrouwen. — Besluit.

DRUKFEIL

blz. 68, r. 10 v. o. exuser, lees: excuser.

Geschriften van Multatuli

BIBLIOGRAPHISCH OVERZICHT

door

LOUIS D. PETIT,

Conservator bij de Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Leiden en Bibliothecaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde aldaar.

I

Geschriften door E. DOUWES DEKKER uitgegeven.

1859

Geloofsbelijdenis. — In: De Dageraad 1859 blz. 182.
Opgenomen in: Herdrukken 1865 en in: Verspreide Stukken 1865 en de latere uitgaven daarvan, en herdrukt in dl. X der Verzamelde Werken 1889, 1892 en in dl. X der Garmond-Editie 1901.

Vertaald in het Hoogduitsch o. d. t.: Glaubensbekenntniss door F. Smit Kleine in: Die Nation 1887, 23 Juli en door W. Spohr in: Multatuli, Blumenlese aus seinen Werken, 1902. S. 313.

Bij het overlijden van den heer H. Stolte. — In: Amsterdamsche Courant, 8 December 1859.
Overgenomen in: Indrukken van den dag. No. 2, 1860 en herdrukt in: Herdrukken 1865; in: Verspreide Stukken 1865 en latere uitgaven daarvan; in: Verzamelde Werken II, 1888 en 1891 en in dl. II Garmond-Editie 1899.

Over batige saldo's. — In: Handelsblad, December 1859.
Overgenomen in: Indrukken van den dag No. 2, 1860 en herdrukt in: Herdrukken 1865; in: Verspreide Stukken 1865 en latere uitgaven daarvan; in: Verzamelde Werken II, 1888 en 1891 en in dl. II Garmond-Editie 1899.

1860

Max Havelaar of de Koffij-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij. Amsterdam, J. de Ruyter, 1860 (Mei) 2 dln. 8°.
2de druk. Aldaar 1860 (Nov.) 2 dln. 8°.

3de druk. Amsterdam, K. H. Schadd. 1871. 8⁰.
4de „ Eerste door den auteur herziene uitgaaf [Met aanteekeningen en ophelderingen]. Amsterdam, G. L. Funke. 1875. post 8⁰.
5de „ Tweede door den auteur herziene uitgaaf. Rotterdam, Uitg. Mij. Elsevier. 1881. post 8⁰.
6de „ In: Verzamelde werken I. Amsterdam, Uitg. Mij. Elsevier. 1888. post 8⁰.
7de „ „ Verzamelde Werken, 2de druk. I. Aldaar 1891. post 8⁰.
8ste „ Aldaar 1891. 8⁰.
9de „ In: Elsevier-Bibliotheek. I. Aldaar 1891. 4⁰.
[Nieuwe] „ „ Garmond-Editie. I. Aldaar 1899. Kl. 8⁰.
10de „ Naar den 7den door de Weduwe herzienen druk. Aldaar 1901. 8⁰.

Beoordeeld in: Ned. Spectator 1860 No. 23, 26 door P. J. B. C. Robidé van der Aa; in Bijblad van den Economist 1860, afl. 2 door J. L. de Bruijn Kops; in De Gids 1860, afl. 7, 8 door P. J. Veth; in De Tijdspiegel 1860, afl. 9 door W. Francken Azn.; in Wetenschappelijke Bladen 1860 afl. 10 door J. T. Buys; in Letteroefeningen 1861, afl. 10; in Deutsche Jahrbücher für Politik und Literatur 1862, März; in Onze Eeuw 1871 afl. 4 door H. Tiedeman; in Schoolblad 5e Jrg. No. 1; in Familieblad 1876, No. 1; in Letteroefeningen 1876, dl. I blz. 200 door W. C. van Manen; in Ned. Spectator 1877 No. 23 door C. Vosmaer en in Leeskabinet 1882 No. 6.

Naar aanleiding van den Max Havelaar zagen het licht:
Waarheen? Een woord aan de lezers van Max Havelaar [door W. H.]. Leiden, P. Engels 1860, 8⁰. — 2de druk. Aldaar 1860. 8⁰.
Max Havelaar. Een beroep op de Nederlandsche vrouwen door Hagiosimandre [ps. van G. Broens Jr.]. Amsterdam, R. C. Meijer 1861. 8⁰.

Van den Max Havelaar verschenen de volgende vertalingen:
Max Havelaar: or the Coffee Auctions of the Dutch Trading

Company. Translated from the original Manuscript by Baron A. Nahuys. London, Hamilton. 1868. 8⁰.
Beoordeeld in: Westminster Review, N. S. XXXIII, 1868, p. 554, The Athenæum 1868, II. p. 171 en in „Das Ausland" 1868, 22 Oct.

Max Havelaar oder die Holländer auf Java. Zeitgemälde. Deutsch von Th. Stromer. Berlin, G. M. F. Müller 1875. 8⁰.

Max Havelaar. Traduction de A. J. Nieuwenhuis et H. Crisafulli. Rotterdam, J. v. d. Hoeven. Paris, E. Dentu 1876. 2 vol. 8⁰.

Max Havelaar [vertaling der eerste vier hoofdstukken]. Traduit par Corn. Doff in: La Société Nouvelle 1888. No. 1, 2.

Max Havelaar oder die Kaffee-Auktionen der Niederländische Handels-Gesellschaft. Uebersetzt von C. Derossi in: Beilage der Arbeiter-Chronik. Nürnberg 1889 No. 17—52 en ook in: Lesehalle, Beilage der Fränkischen Tagespost 1889 No. 17—52.

Max Havelaar u. s. w. Aus dem Holländischen übertragen von Karl Mischke. Mit einer Einleitung des Uebersetzers und einem Bildniss des Verfassers. Halle, O. Hendel 1900. 8⁰.
Bibliothek der Gesammtlitteratur No. 1396—1399.

Max Havelaar u. s. w. Uebertragen aus dem Holländischen von Wilh. Spohr. Minden, J. C. C. Bruns 1900. 8⁰.

— Idem. 2e Aufl. Aldaar 1901. 8⁰.

— Idem. 3e Aufl. Volksausgabe. Aldaar 1903. 8⁰.
Beoordeeld in: Rundschau, Hamburger Corr. 1900 No. 106; door H. Meyer Benfey in Beilage zur Allg. Zeitung 1900 No. 170; door P. Raché in Litter. Echo 1900 S. 1602; door H. A. Krüger in Litter. Centralblatt 1900 No. 9; en door G. Bäumer in Die Frau IX, S. 121.

Van het motto van den Max Havelaar verschenen 3 afzonderlijke vertalingen:

Epigraphe du Max Havelaar. Traduction Française par Em. van Heurck. — In: Le Réveil 1893, Oct.

Juris prudentia. — In: Multatuli, Auswahl aus seinen Werken übers. von Wilh. Spohr. 1899, 2e Aufl. 1902 S. 309.

Jurisprudence. — In Multatuli: Pages choisies. Traduction par A. Cohen. 1901 p. 297.

De Toespraak aan de Hoofden van Lebak in Hoofdst. VIII werd door W. Zuidema medegedeeld o. d. t.: Max Havelaar in 't Kollewijns (Fragment) in: De Schoolwereld 1896, 2 April.

Hoofdst. X werd vertaald door C. Derossi, o. d. t.: „Eine Hauspredigt von Batavus Droogstoppel" in: Der Freidenker, Milwaukee 1888 N. 16.

Het gedicht in het XIe Hoofdst. werd door H. Flemmich vertaald o. d. t.: „Auf Natal" in: Sang und Klang. Freiburg 1882.

De Japansche Steenhouwer in Hoofdst. XI werd vertaald in het Hoogd. door C. Derossi in: Der Freidenker 1888 No. 131; door P. Raché in Kleine Erzählungen und Skizzen von Multatuli, S. 98; door W. Spohr, in Multatuli, Blumenlese S. 345 en in het Volapük door Van der Stadt in: Pesevan elsik sembal, se el „Camera Obscura" fa Hildebrand e Stonacöpel yapë-nik fa Multatuli. Arnhem 1891.

Eene Nederl. vertaling van het Hoogd. gedicht in Hoofdst. XIV: „Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!" komt voor in: Recht voor Allen 1889 No. 273.

De geschiedenis van Saidjah in Hoofdst. XVII werd vertaald door A. Cohen in: Revue de l'Evolution 1892, 1 Juillet en overgenomen in: La Révolte 1892 No. 45—47. Ten onrechte wordt deze vertaling „Première traduction Française" genoemd daar reeds in 1876 eene vertaling verscheen van A. J. Nieuwenhuis en H. Crisafulli, zooals hierboven bleek; — door P. Raché in: Kleine Erzählungen und Skizzen von Multatuli (Universal-Bibliothek No. 4335 S. 56); — door W. Spohr in: Multatuli, Auswahl aus seinen Werken, S. 144 en volgens den Ned. Spectator 1901 No. 19 in het Hongaarsch door Ignatius Gabor in: Szaidsa és égyeb törtenetek. Hollandus eredetibôl forditotta Gaber Ignacz. E. D. Dekkertnek, a leg-jelen-tékenyebb hollandus irónak néhány csodaszép elbeszélése. Buda-Pest 1901.

Het lied in Hoofdst. XVII: „Ik weet niet waar ik sterven

zal" werd door A. Cohen vertaald in: Multatuli, Pages choisies p. 299 en in 1861 door Richard Hol op muziek gezet voor violoncel en piano o. d. t.: Saidjah Elegie (Opus 30).

Het lied in Hoofdst. XVII: „Zie hoe de badjing zijn levensonderhoud zoekt" werd door M. A. Canini in het Italiaansch vertaald in: Il libro dell'amore. Venezia 1887 p. 19.

Aan den WelEerw. Heer W. Francken Azn. — Brieven, medegedeeld door Multatuli. 1. Max Havelaar aan Multatuli. Met een Memorie aan den Gouverneur-Generaal in ruste. — 2. Max Havelaar aan Multatuli. — In: De Tijdspiegel 1860, II blz. 240, 310, 394.

De brief No. 1, medegedeeld door Multatuli, met de Memorie werd herdrukt in No. 1 van:

Indrukken van den Dag No. 1, 2. Arnhem, D. A. Thieme 1860, (Oct.) 2 stukken. 8⁰.
No. 2 bevat: Aan de Stemgerechtigden in het Kiesdistrict Tiel.
No. 1 en 2 werden herdrukt in: Herdrukken 1865; in Verspreide Stukken 1865; in Verzamelde Werken II, 1888 en 1891 en in Garmond-Editie 1899. — De brief aan Ds. Francken werd herdrukt: in Herdrukken 1865, in Verspreide Stukken 1865 en latere uitgaven daarvan, en in Verzamelde Werken deel X, 1888 en 1891 en in Garmond-Editie 1899.

De brief: Max Havelaar aan Multatuli werd ook opgenomen in Ideeën No. 527 en door C. Derossi vertaald in: Der Freidenker 1888 No. 26, 27.

1861

Het Gebed van den Onwetende. — In: De Dageraad 1861, Febr. blz. 81. Met plaat.
Herdrukt in: Herdrukken 1865 en in Verspreide stukken 1865 en later; in de Bloemlezing, door Heloise; in Flandria 1887, 27 Febr.; in Verzamelde Werken X en door J. Pée in: Nederl. Museum XXXVII, 1893 Oct. met bijvoeging van een onuitgegeven brief van Multatuli aan H. van Duyse.

Naar aanleiding van den herdruk in de Verpreide Stukken verscheen in het tijdschrift: Studiën. Godsdienst, Wetenschap, Letteren, dl. LVII, 1901, blz. 229 een artikel van J. F. de Groot, wederlegd door V[ierhout] in: Noord en Zuid XXV, 1902 blz. 77.

Hiervan verschenen de volgende vertalingen:
In het Fransch door H. van Duyse o. d. t. La prière de l' Athée. Gand 1868 (verboden in Frankrijk); door C. de Paepe o. d. t. La prière d'un ignorant in: La Société Nouvelle 1887, Mars, en door E. van Heurck in Le Réveil 1893 No. 16. — In het Hoogduitsch door C. Derossi o. d. t.: Das Gebet des Unwissenden in: Der Freidenker 1885 No. 38 en door W. Spohr in: Multatuli, Auswahl aus seinen Werken S. 311. — In het Friesch o. d. t. It gebet fen de ûnwitende door H. G. v. d. Veen in Forjit my net! 1876 blz. 97 en overgenomen in „Ter nagedachtenis van Multatuli" uitgegeven door de Vereeniging De Dageraad.

Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb. Uitgegeven ten behoeve van de noodlijdenden door de overstrooming in Ned.-Indië. Rotterdam, H. Nijgh 1861 (Mei). 8°.
2e druk. Aldaar 1861 (Juni). 8°.
3e „ Amsterdam, R. C. Meijer 1865 (Aug.) en ook opgenomen in: Herdrukken 1865; in: Verspreide Stukken 1871 en later, en herdrukt in: Verzamelde Werken, deel X 1889 en 1892 en in Garmond-Editie 1901.

Hiervan verschenen de volgende vertalingen:
Zeig mir die Stelle, wo ich gesäet habe. Uebersetzt von C. Derossi in: Der Freidenker 1885 No. 31—35.
Zeige mir die Stelle wo du gesäet hast. — Achter: Minnebriefe. Aus dem Holl. übersetzt von R. Ruben. Halle 1903.

Der Banjir. Uebersetzt von Frau C. von Müffling in: Das Magazin für Litteratur 1891, 23 Mai.
Le Banjir. Traduit par E. van Heurck in: Le Réveil 1893, Avril.
Der Banjir. Uebersetzt von W. Spohr in: Der Zeitgeist 1902.

Minnebrieven. Amsterdam, F. Günst 1861 (Aug.) 8°
2de Oplaag. Aldaar 1861 (Nov.) 8°.
3de „ Aldaar 1862. 8°.
4de „ Amsterdam, R. C. Meijer 1865. 8°.
5de „ „ G. L. Funke 1871. 8°.
6de druk. Aldaar 1875. Kl. 8°.
7de „ Rotterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier. 1881. Kl. 8°.
Verder herdrukt in Verzamelde Werken II, 1888, 1891 en in Garmond-Editie 1899.

Beoordeeld in: Middelburgsche Courant 1861 No. 107; 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode, 25 Aug. 1861 (herdrukt in De Dageraad Jrg. VIII Afl. 9. Multatuli-nummer bl. 79); Leeskabinet 1861 No. 10; Nieuwe Recensent 1861 No. 10; Letteroefeningen 1862 III 75; De Dageraad 1862, deel XIII, 45 door Lachmé.

Naar aanleiding dezer uitgave zag het licht:
Multatuli's Minnebrieven aan de rede getoetst door Realistus. Helder, S. Giltjes 1861. 8°.

Hiervan verschenen de volgende vertalingen:
Lettres d'Amour de Multatuli. Traduction par Em. van Heurck in: La Société Nouvelle 1894.
Liebesbriefe von Multatuli. Uebertragen aus dem Holländischen von W. Spohr, Minden. J. C. C. Bruns 1900. 8°.
— Idem 2de Auflage. Aldaar 1902. 8°.
Beoordeeld door H. Meyer-Benfey in: Beilage zur Allg. Zeitung, 1900 No. 170; door P. Raché in: Der litterarische Echo 1900, S. 1602 en door H. A. Krüger in: Litt. Centralblatt 1900 No. 9.
Minnebriefe von Multatuli. Aus dem Holländischen übertragen von R. Ruben. Mit einer Enleitung von K. Mischke u. dem Bildnis des Dichters. Halle, H. Hendel 1903. 8°.
Bibliothek der Gesammtlitteratur No. 1653—1655.

De Inleiding werd door E. van Heurck vertaald in: La Société Nouvelle 1894 Févr.

De „Geschiedenissen van Gezag" werden vertaald door: H. Meyners Comte d'Estrey o. d. t.: „Légendes Orientales d'après le manuscrit arabe d'un auteur inconnu" in: La Nouvelle Revue 1888, 1 Août en overgedrukt in de Annales de l' Extrème-Orient. T. XI, 1888—'89 (1e, 7e, 8e en 9e Geschiedenis). — Zie over deze vertaling de correspondentie van Prof. M. J. de Goeje in Nederl. Spectator 1888 No. 45, het opstel van J. Pée in Nederl. Museum IVe R. IVe jrg. 1894 blz. 227, en een artikel van R. A. van Sandick in het weekblad »Insulinde" van 1897 No. 38. — Door A. Cohen in: Revue de l' Evolution 1892, 1 Août, La Révolte 1893 No. 30, Le Mercure de France 1893 No. 23—25 en herdrukt in: Multatuli, Pages choisies. Paris 1901. — C. Derossi gaf eene vertaling in: Der Freidenker 1885 No. 1—4 en de door W. Spohr bezorgde vertaling werd o. d. t.: Urgeschichte der Autorität door hem opgenomen in: Multatuli, Auswahl aus seinen Werken. S. 172.

Aan Fancy (blz. 33) werd door A. Cohen vertaald o. d. t.: „Amour du mensonge" in: Multatuli, Pages choisies, p. 103.

„Chresos" werd vertaald door C. D. [Cornélie Doff] in: La Société Nouvelle 1887, Avril; door H. Meyners Comte d'Estrey in: La Nouvelle Revue 1888, 1 Août en in: Annales de l' Extrème-Orient 1888—89 p. 135; door E. van Heurck in: Mercure de France 1893, Août; door W. Spohr in: Multatuli, Auswahl aus seinen Werken, S. 141 en door P. Raché in: Kleine Erzählungen und Skizzen von Multatuli, S. 87.

De „Impressario" werd vertaald door C. D. [Cornélie Doff] in: La Société Nouvelle 1887, Avril; door A. Cohen in: Multatuli, Pages choisies, p. 106 en door P. Raché in: Kleine Erzählungen von Multatuli, S. 89.

De „Kruissprook" werd vertaald door C. D. [Cornélie Doff] in: La Société Nouvelle 1887, Avril; door A. Cohen in: Multatuli, Pages choisies p. 80 en door C. Derossi in: Der Freidenker 1890, No. 43.

Het „Eerste bewijs dat de Javaan mishandeld wordt" werd door A. Cohen vertaald o. d. t.: „Un jugement exemplaire" in: Multatuli, Pages choisies, p. 86.

1862

Over vrijen-arbeid in Nederlandsch-Indië en de tegenwoordige Koloniale agitatie. Amsterdam, R. C. Meijer 1862 (Jan.) 8°.
Van een 2den en 3den druk is geen spoor te ontdekken.
4de verm. druk. Amsterdam, G. L. Funke 1873. Kl. 8°.
Verder herdrukt in: Verzamelde Werken, II. 1888, 1891 en in Garmond-Editie 1899.

Een aantal bladz. hieruit werd vertaald door A. Cohen o. d. t.: De la démence de l'Autorité in: La Révolte. Suppl. littéraire 1893 No. 30 en in: Le Mercure de France 1893 Nov.

Japanse Gesprekken. — In: Handels- en Effectenblad 1862, No. 171 en 178, 1—4 Febr. Feuilleton.

Herdrukt door G. Broens Jr., mèt de „gewaagde uitdrukkingen" die in het Handels- en Effectenblad weggelaten waren, in: „Papillotten van Oom Geurt." Amsterdam 1863. 8°.
Japanse gesprekken. Herdruk. Amsterdam, R. C. Meijer 1865, (Aug.). 8°.
Ook opgenomen in: Herdrukken. 1865, in: Verspreide Stukken, 1871 en later, en herdrukt in Verzamelde Werken, deel X. 1889, 1892 en Garmond-Editie 1901.

Vertaald door A. Cohen in: La Société Nouvelle 1893, Juin o. d. t.: Les Dialogues Japonais de Multatuli en herdrukt in: Multatuli, Pages Choisies. p. 312. — Door W. Spohr o. d. t.: Gespräche mit Japanern in Multatuli, Auswahl aus seinen Werken. S. 277.

Ideën. Ie Bundel. Amsterdam, R. C. Meijer, 1862. Gr. 8°.
Afl. 1 verscheen in Maart; Afl. 2 in April; Afl. 3 in Juli; Afl. 4 in Aug. en Afl. 5 in Nov. 1862. — Deze bundel bevat Idee 1—447.
2de Oplaag. Aldaar 1862. Gr. 8°.
3de „ Aldaar 1865. Gr. 8°.

4de goedkoope oplaag. Amsterdam, G. L. Funke 1870. 2 dln. Kl. 8°.
5de door den auteur herziene druk. Aldaar 1872. 2 dln. Kl. 8°.
6de herziene druk, met aanteekeningen. Aldaar 1879. 1 dl. Kl. 8°.
Nieuwe uitgave. Aldaar 1875. 2 dln. Kl. 8°.
Herdrukt als deel III der Verzamelde Werken. Amsterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier 1889. Kl. 8°.
Id. als deel III van Idem. 2de druk. Aldaar 1892. Kl. 8°.
Id. als deel III van Idem. Garmond-Editie. Aldaar 1899. Kl. 8°.

Beoordeeld door Lachmé in De Dageraad 1862 XIV blz. 159, 269. — Ned. Industrieel 1865 No. 10. — Onze Tolk 1870 No. 4.

Naar aanleiding der „Ideeën" verschenen:
Ideeën over Multatuli. Dordrecht, J. P. Revers 1862. 8.
Ideeën van Malletuli. Luim-extract of verzameling van Dolhuis-denkbeelden. Amsterdam, Mulder II, 1862, Kl. 8.

Eene bijna volledige vertaling van C. Derossi van dezen bundel komt voor in: Der Freidenker 1885—1886. — Idee No. 79, 80, 85, 107, 154, 183, 211, 229—242, 250, 261—262, 310, 319, 340—341, 352, 372, 374, 433, 447 werden vertaald door W. Spohr in: Multatuli, Blumenlese aus seinen Werken. — No. 86, 229—242, 261—262, 438, 447 door P. Raché in: Kleine Erzählungen u. Skizzen von Multatuli. — No. 79, 80, 81, 261, door Em. van Heurck in: Mercure de France 1893 Août. — No. 75—77, 86, 107—110, 143—149, 158—160, 293—295, 310, 319, 340—341, 374, 438, 447 door A. Cohen in: Multatuli, Pages choisies. — Matth. XIX door S. Lublinski o. d. t.: „Parabeln und Aphorismen" achter zijn geschrift: Multatuli. Berlin 1902. — Van een paar ideeën gaf Em. van Heurck o. d. t.: „Autour des Idées de Multatuli", eene vertaling in Le Réveil 1893 Oct. en eene vertaling der Inleiding o. d. t.: „Préface aux Idées de Multatuli in: La Nervie 1893, Déc.

Aan het Volk van Nederland (6 Juni 1862). 4°.
Kiesmanifest waarin Dekker zich verkiesbaar stelde voor het Lidmaatschap der Tweede Kamer van de Staten-Generaal. — Herdrukt in Ideën No. 290.

Brief aan Quintillianus. — In: De Dageraad XIII, 1862 blz. 565.
Herdrukt in: Brieven 1862—63, blz. 21.

1863

De School des Levens. Laura Ernst. — In: Handels- en Effectenblad 6 Febr. 1863. Feuilleton.
Opgenomen in: Herdrukken, 1865, in: Verspreide Stukken 1865 en latere uitgaven, en herdrukt in Verzamelde Werken, deel X, 1889, 1892 en in Garmond-Editie. X, 1901.

1864

Redevoering met vertaling in het Fransch der laatste bladzijden van den Max Havelaar in: Annales de l'Association Internationale pour le progrès des sciences sociales. IIIde Session. Congrès d'Amsterdam. p. 849.

Ideën. IIde Bundel. Amsterdam, R. C. Meijer 1864. Gr. 8°.
De 1ste afl. verscheen in Sept., de 2de afl. in Oct. 1864. — Deze bundel bevat Idee 448—540.
2de Oplaag. Aldaar 1865, Gr. 8°.
3de „ Aldaar 1866. Gr. 8°.
Bundel I en II werden vereenigd herdrukt o. d. t.: Ideën. 4de goedkoope oplaag. Amsterdam, G. L. Funke 1870, 4 dln. Kl. 8°.
Ideën. 5de door den auteur herziene druk. Aldaar 1872. 4 dln. Kl. 8°.
Ideën. Nieuwe uitgave. Aldaar 1875. 4 dln. Kl. 8°.
Ideën. IIde Bundel. 6de herziene druk met aanteekeningen. Aldaar 1880. 1 dl. Kl. 8°.
Bundel II werd verder herdrukt in 1889 en 1892 als deel IV der Verzamelde Werken en in 1900 als deel IV der Garmond-Editie.

Deze IIde bundel werd beoordeeld in: De Nederl. Industrieel 1865 No. 10.

Idee No. 453—455, 457, 464—484, 492—509, 511, 513, 517 werden door C. Derossi vertaald in: Der Freidenker 1887—1888. — No. 483 door E. van Heurck in: Mercure de France 1893, Août. — No. 448, 449, 492, 496, 510 (noot), en 518 door W. Spohr in Multatuli. Blumenlese aus seinen Werken.

Brieven aan Mevrouw P. . . . Overgedrukt uit de „Ideën". Amsterdam. R. C. Meijer 1864. (Sept.) 8°.

Vertaald door W. Spohr o. d. t.: „Wer unter euch ohne Sünde ist . . ." in Multatuli. Blumenlese aus seinen Werken. S. 248.

De Bruid daarboven. Tooneelspel in 5 bedrijven. Amsterdam, R. C. Meijer 1864. (Dec.) 8°.

Van een 2den en een 3den druk heb ik niets kunnen ontdekken.

4de druk. Met Naschrift. Amsterdam, G. L. Funke 1872. Kl. 8°.

5de druk. Aldaar 1880. Kl. 8°.

Verder herdrukt in deel X der Verzamelde Werken, 1889 en 1892 en in Garmond-Editie. X. 1901.

Beoordeeld door den Ouden Heer Smits [M. P. Lindo] in: Nederl. Spectator 1865 No, 14; door H. J. Schimmel in: De Gids 1865 No. 12; Onze Tolk 1872 No. 17 en door J. Hoek in: De Tijdspiegel 1873 No. 10.

Als No. 1547 van de Bibliothek der Gesammtlitteratur verscheen: Die Braut. Schauspiel in 5 Akten. Aus dem Holländischen übersetzt von K. Mischke. Mit einer Einleitung u. dem Bilde des Dichters. Halle O. Hendel 1902. 8°.

Eene Hoogd. bewerking als Novelle komt voor o. d. t. „Infam cassirt. Nach einem dramatischen Motiv," in: Holländische Novellen. Den Originalen nacherzählt von Ad. Glaser. Braunschweig, G. Westermann 1875, S. 295.

1865

Aan de lezers mijner „Ideën" (Febr. 1865). 4 bl. 4°.
Uitnoodiging om door inteekening voor een door Multatuli onderteekend portret (à *ƒ* 10.— of à *ƒ* 50.—) bij te dragen tot het oprichten van een door hem te redigeeren dagblad.
Opgenomen in: Ter Gedachtenis aan Multatuli. Dageraad 1892; — in: Brieven. Multatuli-Busken Huet. I. blz. 28 en in A. C. Kruseman, Bouwstoffen voor eene geschiedenis van den Nederl. Boekhandel. II. blz. 39.

De Zegen Gods door Waterloo. Gemoedelijke opmerkingen van A. Z. medegedeeld door Multatuli. Amsterdam, R. C. Meijer 1865 (Juni) 8°.
Herdrukt in: Herdrukken en in: Verspreide Stukken, Aldaar 1865 en latere uitgaven daarvan, in dl. X der Verzamelde Werken 1889, 1892 en in Garmond-Editie X, 1901.

Herdrukken. Amsterdam, R. C. Meijer 1865. (Sept.) 8°.
Inhoud. 1. Wijs mij de plaats waar ik gezaaid heb? — 2. Japanse gesprekken. — 3. Geloofsbelijdenis. — 4. Het gebed van den onwetende. — 5. De School des levens. — 6. De Zegen Gods door Waterloo. — 7. Brief aan den Gouverneur-Generaal in ruste. — 8. Brief aan Ds. Francken. — Alles herzien en met een tal nieuwe noten verrijkt.

Verspreide Stukken, overgenomen uit de Herdrukken. Amsterdam, R. C. Meijer 1865. (Sept.) 8°.
Inhoudende No. 3—8 der in de „Herdrukken" voorkomende stukken.
Nieuwe druk. Amsterdam, G. L. Funke 1871. Kl. 8°.
Inhoudende 1—8 der in de „Herdrukken" voorkomende stukken, vermeerderd met: De Maatschappij tot nut van den Javaan.
4de druk. Aldaar 1875. Kl. 8°.
Inhoud als in den Nieuwen druk, vermeerderd met: Brief aan den Koning over de openingrede 1872.
5de druk. Aldaar 1877. Kl. 8°.
6de „ Aldaar 1879. Kl. 8°.

Van al de stukken voorkomende in de „Verspreide Stukken" werden afzonderlijke overdrukken verkrijgbaar gesteld, behalve van „Geloofsbelijdenis" en van „Het Gebed van den Onwetende".
Verder herdrukt in Verzamelde Werken. X, 1889, 1892 en in Garmond-Editie. X. 1901.

Multatuli. — Bloemlezing [door Multatuli]. Amsterdam, R. C. Meijer 1865 (Oct.) 8°.
Voor de Bloemlezing door Heloïse zie men op 1876.

1866—1869

Correspondentie in de Opregte Haarlemsche Courant.
Het eerste Artikel „Van den Rijn" kwam voor in het No. van 10 Juli 1866. — De gedeelten in die artikelen, waarin D. D. zijn eigen meening gaf (tegen de afspraak met de uitgevers), waren zoogenaamd ontleend aan den „Mainzer Beobachter" en verschenen tot Juli 1869. — Zie daarover: C. Busken Huet in „Multatuli," afl. 10 van Jan ten Brink's Hedendaagsche Letterkundigen, herdrukt in J. ten Brink, Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe eeuw, dl. III en in C. Busken Huet, Litterarische Fantasiën en Kritieken, dl. XXII. Zie ook: dl. VII der Brieven (Multatuli-Busken Huet, Ie ged. 1893) bldz. 130 en verv., waar ook eenige der gefingeerde berichten uit den Mainzer Beobachter voorkomen.

1867

Een en ander naar aanleiding van J. Bosscha's Pruissen en Nederland. Amsterdam, C. van Helden 1867. (Febr.) 8°.
2de druk Amsterdam, G. L. Funke 1879. 8°.
Verder herdrukt in deel X der Verzamelde Werken, 1889, 1892 en der Garmond-Editie 1901.

Beoordeeld door Keerom [ps. van W. Doorenbos] in: De Nederl. Spectator 1867 No. 14; door L. de Hartogh in: De Tijdspiegel 1867 No. 7; door C. Duymaer van Twist in de: Vaderl. Letteroefeningen 1867 Bibl. blz. 642; door C. Busken Huet in: Nederland 1867 Afl. 4, herdrukt in brochure-vorm o. d. t.: Multatuli door C. Busken Huet, 2de druk. Amsterdam,

C. v. Helden 1867 en later opgenomen in Litterarische Fantaisiën II bl. 205; in: Leeskabinet 1867 Afl. 6 en in Dagblad v. Zuid-Holland 1867 No. 94.

Bladz. 17, 18 van den herdruk in Verzamelde Werken werden door A. Cohen vertaald o. d. t.: De la loyauté en politique in: Multatuli, Pages choisies p. 146.

Over een gepaste maat van vrijheid in het gebruik van ongewone woordvormen en zinwendingen. — In: Handelingen v. h. IXde Nederl. Letterkundig Congres te Gent bl. 315. Met bijvoeging van een brief van Multatuli aan het Bureau.

1869

Causerieën. — In: De Locomotief. Semarang.

De Maatschappij Tot Nut van den Javaan. Amsterdam, F. Günst 1869 (Oct.) 8°.
Herdrukt in de Nieuwe uitgave der Verspreide Stukken, 1871, en latere drukken daarvan.

1870

Divagatiën over zeker soort van liberalisme. — In: Nederland 1870 II, blz, 293, 405. III, blz. 95.
Herdrukt in deel X der Verzamelde Werken, 1890, 1892 en Garmond-Editie 1901.

Millioenenstudiën. — Feuilleton van het Dagblad Het Noorden 1870, 5 Mei—30 Juni.
Daar volgens het zeggen der redactie, de lezers van dit blad deze studiën „niet begrepen" werd de uitgave daarvan gestaakt. — Het feuilleton werd in boekvorm herdrukt als 1ste afl. van: Millioenenstudiën. Delft, J. Waltman Jr. 1871. 8°.
De 1ste afl. verscheen in December 1871; de 2de en 3de afl. in December 1872 en de 4de afl. in October 1873.
2de druk. Delft, J. Waltman Jr. 1878. 8°.
3de „ in: Serie goedkoope werken. I. 1890.
4de „ „ Meesterwerken. II, III. 1900.

Beoordeeld in: De Eendracht 1872 No. 15. — Het Schoolblad 1873 No. 50. — Onze Tolk 1874 No. 16 — De Gids 1889. No. 1 door J. H. Hooijer o. d. t.: Millioenenstudiën herlezen. — Door C. Vosmaer in: Nederl. Spectator 1889, 12 Oct.; — door Pol de Mont in: De Toekomst 1890 blz. 79.

Hiervan verschenen de volgende vertalingen:
Millionenstudien. Uebertragen aus dem Holländischen von Wilhelm Spohr. Titelzeichnung von Fidus. Minden, J. C. C. Bruns 1900. 8°.
Beoordeeld in: Gegenwart 1900, II. 351; in: Der Türmer Mai 1901, en door H. A. Krüger in: Litter. Centralblatt BB. 1901 No. 25.
Millionenstudien. Aus dem Holländischen übertragen von Karl Mischke. Mit dem Bildnisse des Dichters u. einer Einleitung sowie 3 Abbildungen. Halle, O. Hendel 1902. Kl. 8°.
Bibliothek der Gesammtlitteratur. No. 1590—1593.
Blz. 7—10 van den herdruk 1890 werden door W. Spohr vertaald o. d. t.: Ein Menuett auf der Landkarte in: Multatuli, Auswahl aus seinen Werken. S. 348—352. — De hoofdstukken: „Een tegen zeven" en „Rouge perd!" door P. Raché o. d. t.: „Im Spielsaal" in: Kleine Erzählungen u. Skizzen von Multatuli, S. 9—27, en door A. Cohen o. d. t.: „Dans la salle de jeu", in: Multatuli, Pages choisies, p. 255—287, terwijl de hoofdstukken Mikrokosmus en een gedeelte van Demologie eveneens door A. Cohen in de Pages choisies opgenomen werden, nadat zij vooraf door hem in Le Mercure de France 1893, Déc. medegedeeld waren.

Ideeën. Nieuwe Bundel. Afl. 1—3. Amsterdam, C. van Helden 1870 (Sept.) Gr. 8°.
Voor Afl. 4—5 zie men op 1871.

Nog eens: Vrije-arbeid in Nederlandsch-Indië. Delft, J. Waltman Jr. 1871 (verschenen 15 December 1870). 8°.
2de door den auteur herziene druk. Purmerend, J. Muusses en Co. 1882. post 8°.
3de druk als deel III der Serie goedkoope werken. 1890.
4de „ „ „ IV der Meesterwerken. 1900.

Beoordeeld in: Studenten-Weekblad 1871 No. 1, 3. — Dagblad van 's-Gravenhage 1871 No. 28 en Rotterdamsche Courant 1871, 1 April.

1871

Duizend-en-eenige hoofdstukken over Specialiteiten. Delft, J. Waltman Jr. 1871 (Mei) Gr. 8°.
2de druk. Aldaar 1875. 8°.
3de „ als deel II van Serie goedkoope werken. 1890.
4de „ „ „ I van Meesterwerken. 1900.

Beoordeeld door C. Busken Huet in Javabode 1871, herdrukt in: Nederlandsche Belletrie II blz. 144 en in: Litterarische Fantasiën, XV blz. 139; in: Schoolblad 1876, No. 10; Vaderland 1900, 29 Maart.

De hoofdstukken 26, 27 werden door C. Derossi o. d. t.: Beschränkter Gesichtskreis vertaald in: Der Freidenker 1892 No. 26; en door W. Spohr in: Multatuli, Blumenlese aus seinen Werken, S. 358. — De inleiding van Hoofdstuk 3 door P. Raché in: Kleine Erzählungen und Skizzen von Multatuli, S. 94 en Hoofdstuk 3 en 8 door A. Cohen in: Multatuli, Pages choisies p. 193—224.

Ideën. Nieuwe Bundel. Afl. 4—5. Amsterdam, G. L. Funke 1871 (Aug.) Gr. 8°.
Door G. L. Funke werd deze Nieuwe Bundel, bevattende Idee 541—928, na voltooiing opnieuw uitgegeven o. d. t.:
Ideën. IIIde Bundel. Amsterdam, G. L. Funke 1871 (Sept.) Gr. 8°
2de door den auteur herziene druk. Aldaar 1874, post 8°.
Herdrukt als deel V der Verzamelde Werken 1889.
„ „ „ V van Idem 2de druk 1892.
„ „ „ V van Garmond-Editie 1900.

Beoordeeld door F. Feringa in: De Vrije Gedachte 1872, Afl. 2.

Idee 703, 744—748, 893, 903, 904 werden door C. Derossi vertaald in: Der Freidenker 1888 en 1890. —

805—818 door W. Spohr in: Multatuli, Blumenlese aus seinen Werken; 608, 609 door P. Raché in: Kleine Erzählungen und Skizzen von Multatuli en 608—609, 672, 744—748 door A. Cohen in: Pages choisies de Multatuli.

Millioenenstudiën. 1ste afl. zie op 1870.

1872

Brief aan den Koning over de Openingsrede. Amsterdam, G. L. Funke 1872 (Sept.) 8°.
Opgenomen in Ideën IVde Bundel, No. 982 en in Verspreide stukken, 4de druk 1875 en later.

Ideën. IVde Bundel. Amsterdam, G. L. Funke 1872. Gr. 8°.
De 1ste afl., inhoudende: Vorstenschool, 1e—4e bedrijf verscheen in Sept.; de 2de afl. in Oct.; de 3de en 4de afl. in Dec. 1872. — Deze Bundel bevat Idee 929—1046.
2de door den auteur herziene druk. Aldaar 1877. post 8°. Verder herdrukt als deel VI der Verzamelde Werken in 1889, 1892 en der Garmond-Editie 1900.

Beoordeeld in: Onze Tolk 1873 No. 12, en 42 — Leeskabinet 1873. Bibl. Alb. blz. 71 en door F. Feringa in: Vrije Gedachte V, 1.

Idee 938—942 werden door C. Derossi vertaald in: Der Freidenker 1890. — Voor de afzonderlijke uitgave en vertalingen der Wouter-geschiedenis zie men op 't jaar 1890.

Millioenenstudiën. Afl. 2, 3 zie op 1870.

1873

Ideën. Vde Bundel. Amsterdam, G. L. Funke 1873. Gr. 8°.
De 1ste afl. verscheen in Maart; de 2de in April; de 3de in Mei en de 4de in Juli 1873. — Deze Bundel bevat Idee 1047—1080.
2de door den auteur herziene druk. Aldaar 1877. post 8°. Verder herdrukt als deel VII der Verzamelde Werken 1889, 1892 en der Garmond-Editie 1900.

Beoordeeld door A. Admiraal in: De Tijdspiegel 1873 II blz. 397; en door G. J. Dozy in: Onze Tolk 1872—73 No. 42.

Ideeën. VIde Bundel. Amsterdam, G. L. Funke 1873. Gr. 8°.
De 1ste afl. verscheen in October; de 2de in November en de 3de en 4de in December 1873. — Deze Bundel bevat Idee 1081—1205.
2de door den auteur herziene druk. Aldaar 1878. post 8°.
Verder herdrukt als deel VIII der Verzamelde Werken 1889, 1892 en der Garmond-Editie 1900.

Idee 1126 en 1153 werden vertaald door W. Spohr in: Multatuli, Auswahl aus seinen Werken.

Millioenenstudiën. 4de afl. zie op 1870.

1874

Ideeën. VIIde Bundel. Afl. 1 en 2. Amsterdam, G. L. Funke 1874. Gr. 8°.
De 1ste afl. verscheen in Juni; de 2de afl. in November 1874. — Voor afl. 3 zie men op 1875 en voor afl. 4 en herdrukken van den VIIden Bundel op 1877.

1875

Vorstenschool. Drama. 4de druk (Overdruk uit „Ideeën" IV) Amsterdam, G. L. Funke 1875 (Febr.). Gr. 8°.
5de druk. Aldaar 1875 (Maart) Gr. 8°.
6de „ Aldaar 1879. post 8°.
7de „ Amsterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier 1901. 8°.
Verder herdrukt in de Ideeën, deel VI der Verzamelde Werken 1889, 1892 en der Garmond-Editie 1900.

Beoordeeld door C. Busken Huet in: Javabode 1872, herdrukt in: Nederlandsche Belletrie III blz. 29 en in: Litterarische Fantasiën. XVI blz. 35; door G. J. Dozy in: Onze Tolk 1872—'73 No. 5; door C. Vosmaer in: Ned. Spectator 1872 No. 47, 48; in: N. Rotterd. Ct. (zie Idee 989—991); in: Arnhemsche Ct. (zie Idee 998); door J. N. van Hall in: Ned. Tooneel 1873, No. 3. — door C. Vosmaer in: Het Vaderland 1875, 4 Maart; — Familieblad 1875, No. 4 — door Elise van Calcar in: Uit het leven voor het leven, afl. 7, 8; — door J. A. Alberdingk Thijm in: Dietsche Warande 1875, I, 3. — De Portefeuille 1879 No. 31. — Familieblad 1879

No. 46; — De Gids 1880 No. 2. — door D. F. van Heyst in: Leeskabinet 1880 Bibl. Alb. blz. 50.

Naar aanleiding van dit drama verschenen:
Eenige bedenkingen tegen Multatuli's Vorstenschool door A. J. de Geus. Leiden, E. J. Brill 1875.
Multatuli, De Vorstenschool. Mina Kruseman; Elize Baart. Eene Kunstbeschouwing door J. J. Schürmann, Rotterdam, J. v. d. Hoeven 1875.
De hierboven genoemde recensie van J. A. Alberdingk Thijm verscheen als afzonderlijke brochure o. d. t.: Een mislukt drama, bij C. L. van Langenhuysen te Amsterdam. 1875.

Van Vorstenschool verschenen de volgende vertalingen:
L'Ecole des Princes par Multatuli. Traduction de Roland de Marès, Acte I. Scène II. — In: Mercure de France 1893 Févr.

L'École des Princes, Fragments, [Iste bedrijf en de Executie-scène] par H. Meyners d'Estrey et Jules Pée. — In: Le Réveil 1893 Nov. Déc.; 1894 Avril.

Fragment aus der Fürstenschule [Gesprek van Louise met haar moeder] übersetzt von D. Troelstra und E. Ludwig in: Soziale Monatshefte 1897, Juli.

Fürstenschule. Schauspiel in 5 Akten. Aus dem Holländischen übersetzt von Karl Mischke. Mit einer Vorbemerkung und dem Bildnisse des Dichters. Halle. O. Hendel 1901. 8°.
Bibliothek der Gesammtlitteratur No. 1526.

Fürstenschule. Schauspiel in 5 Aufzüge. Uebertragen aus dem Holländischen van Wilh. Spohr. Mit einem Nachwort des Uebersetzers. Minden, J. C. C. Bruns 1901. 8°.

Beoordeeld in: Die Wage, Wiener Wochenschrift 1901 S. 513; — door Koch in: Litter. Centralblatt 1901 S. 1205 en door W. G. van Nouhuys in: Ned. Spectator 1901 No. 21.

Fürstenschule. Schauspiel in 5 Aufzüge. Deutsch von E. Ludwig und D. Troelstra. Leipzig, Ph. Reclam Jr. 1902. 8°.
Universal-Bibliothek. No. 4274.

1876

Ideën over de opleiding van den Tooneelspeler. Uittreksel uit een brief aan den Hoofdredacteur. — In: Het Nederlandsch Tooneel V, 1875—'76, blz. 161.

Multatuli's meening over den brief van Jut, medegedeeld door G. W. van der Voo. Rotterdam, J. van der Hoeven 1876.
Volledigheidshalve hier vermeld.

Ideën. VIIde Bundel. 3de afl. Amsterdam, G. L. Funke 1876 (Nov.) Gr. 8°.
Voor de 4de afl. en de herdrukken zie men op 1877.

Multatuli Bloemlezing door Heloïse [Mevrouw Ed. Douwes Dekker geb. Hamminck-Schepel]. Amsterdam, G. L. Funke 1876. 8°.
3de druk. Met facsimilé van een brief, benevens portret. Amsterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier 1888. 4°.
Elsevier-Bibliotheek. II.
4de druk. Aldaar 1898. 8°.

Beoordeeld in: Schoolblad 1876, No. 17; — De Wekker 1876, No. 48. — door C. Vosmaer in: De Nederl. Spectator 1877, No. 3; door J. O. de Vigne in Nederl. Museum 1876, afl. 6; — door C. L. Lütkebühl Jr. in: Euphonia 1877, No. 10; — De Locomotief 1877, 2 Febr.

Verschillende stukken werden door C. Derossi vertaald medegedeeld in: Der Freidenker 1888—1892.

1877

Ideën. VIIde Bundel. 4de afl. Amsterdam, G. L. Funke 1877 (Juni) Gr. 8°.
Deze bundel bevat Idee 1206—1282.
2de door den auteur herziene druk. Aldaar 1879. post 8°.

Verder herdrukt als deel IX der Verzamelde Werken 1889, 1892 en der Garmond-Editie 1900.

Idee 1238 werd door C. Derossi vertaald in: Der Freidenker 1888 No. 39.

Als Supplementen op de „Ideeën" verschenen:

Register op de Ideeën van Multatuli bewerkt door J. J. van Laar. Rotterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier 1887. 8°.

Registers op de Ideeën van Multatuli. Verklarende en critische regeling der Ideeën en uitvoerig naam- en zaakregister voorafgegaan door eene studie over Multatuli's werken en gedachtenleven door C. A. Wienecke. Amsterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier 1902. post 8°.

II

Na E. DOUWES DEKKER's overlijden op 19 Februari 1887 verschenen:

1887

Onafgewerkte blaadjes gevonden op Multatuli's schrijftafel. 8 blz. 4°.
Als handschrift gedrukt en door zijne weduwe in April 1887 verspreid en later opgenomen in: Brieven van Multatuli. Laatste periode blz. 348.
Inhoud: Eenige onbekenden. — Van een onbekende. — Van Fancy. — Van den onbekende. — Van Fancy. — Van een uitgever. — Van Fancy. — Van iedereen. — Van Fancy.

Beoordeeld door Diogenes in: De Lantaarn 1887, 15 Juni.

Onuitgegeven fragmenten, ontleend aan een brief van 1 Mei 1883 en medegedeeld door Taco H. de Beer in: De Portefeuille 1887, 27 Febr. Multatuli-nummer.
Inhoud: Ziekte van een kind. — Van Vloten en 't liberalisme. — Kunst en Kritiek. — Huet als schrijver en als criticus. — Taalverbastering. — Blitoeng en de pensioneering van De Brauw. — Het annexeeren van Nieuw-Guinea. — De pers en de „schrijvers" — Een en ander over Nieder-Ingelheim. — Gedachte aan den dood. — Oordeel over Bilderdijk.
Overgenomen in: De Dageraad 1892. Multatuli-nummer.

1888

Een nog onuitgegeven brief van Multatuli. Wiesbaden, 5 April 1876. — In De Amsterdammer van 22 Juli 1888, overgenomen uit de Soerabaja-Courant.

1888—1889

Verzamelde Werken. Eerste naar tijdsorde gerangschikte uitgave, bezorgd door zijne Weduwe. Amsterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier 1888—'89. 10 dln. 8°.

I. Max Havelaar. Voorafgegaan door studiën over Multatuli door C. Vosmaer. 1888.

II. Minnebrieven. — Over vrijen-arbeid in Nederlandsch-Indië. — Indrukken van den dag. 1889.

III—IX. Ideeën. 1889.

X. Verspreide stukken. — Een en ander over Pruissen en Nederland. — De bruid daarboven. — Divagatiën over zeker soort liberalismus. 1889.

2de druk. Aldaar 1891—'92. 10 dln. 8°.

— Id. Nieuwe uitgave [in 52 afl.]. Aldaar 1896—97. 8°.

Garmond-Editie. Aldaar 1899—1901. 10 dln. 8°.

Beoordeeld in: Handelsblad 1888, 2 Nov.; Vaderland 1888, 6 Nov.; door H. Meert in: De Toekomst 1892, April; — Vaderland 1899, 29 Nov.; — Telegraaf 1899, 2 Dec.; — N. Rotterd. Crt. 1899, 3 Dec. — Vaderland 1900, 29 Maart.

1890

De Geschiedenis van Woutertje Pieterse. Uit de Ideeën van Multatuli verzameld door zijne Weduwe. Amsterdam, Uitg. Maatsch. Elsevier 1890. 2 dln. 8°.

Beoordeeld door W. G. C. Bijvanck in: Ned. Spectator 1891 No. 5.

Hiervan verschenen de volgende vertalingen:

Die Abenteuer des kleinen Walther. Humoristischer Roman aus dem Holländischen übersetzt von Karl Mischke. Mit einer Einleitung des Uebersetzers und dem Bilde des Verfassers. Halle, O. Hendel 1901. 8°.
Bibliothek der Gesammt-Litteratur No. 1489—92.

Walther in der Lehre. Humoristischer Roman aus dem Holländischen übersetzt von Karl Mischke: Fortsetzung von: Die Abenteuer des kleinen Walther. Mit dem Bilde des Verfassers und einer Vorbemerkung. Aldaar 1901. 8°.

Bibliothek der Gesammt Litteratur No. 1508—1511.

Die Abenteuer des kleinen Walther. Uebertragen aus dem Holländischen von Wilh. Spohr. Mit Vor- und Nachwort des Uebersetzers. Minden, J. C. C. Bruns 1901—2. 2 Bde. 8°.

Beoordeeld door G. Biederkapp in: Die Zeit 1901 No. 8; door W. G. van Nouhuys in: Ned. Spectator, 1901 No. 45 en door H. A. Krüger in: Die Schöne Literatur 1902 No. 22.

Serie goedkoope werken van Multatuli. Nijmegen-Arnhem. Gebrs. E. & M. Cohen 1890. 3 dln. post 8°.

I. Millioenenstudiën. 3de met zorg herziene druk.

II. Duizend-en-eenige hoofdstukken over specialiteiten, 3de met zorg herziene druk.

III. Nog eens: Vrije-arbeid in Nederlandsch-Indië. — Multatuli en zijne werken geschetst door Aart Admiraal. 3de met zorg herziene druk.

Nieuwe uitgave in 15 afl. Aldaar 1892.

Voor den 4den druk dezer werken zie men op 1900.

Brieven. Bijdragen tot de kennis van zijn leven. Gerangschikt en toegelicht door Mevr. Douwes Dekker geb. Hamminck-Schepel. Amsterdam, W. Versluys 1890. Deel I. II. Gr. 8°.

I. Het ontstaan van den Havelaar.

II. De Havelaar verschenen.

Dl. I. Beoordeeld in: De Portefeuille 1890, 14 Juni. — Amsterdammer, Weekblad, 1890, 15 Juni, 19 Juni, 6 Juli; — door W. G. van Nouhuys in: Ned. Spectator 1890 No. 25. — Europa 1890, afl. 7. — door J. N. van Hall in: De Gids 1890 No. 7; — door

J. v. d. Ende in: De Dageraad 1890 No. 7. — door Jul. Pée in: Ned. Museum IVde Reeks, Ie Jrg. dl. I, 1891 blz. 370; door A. J. [K. J. L. Alberdingk Thijm] in: Nederland 1891 Afl. 2.

Dl. II. Beoordeeld in: De Portefeuille 1891, 10 Jan. — door W. G. van Nouhuys in: Ned. Spectator 1891 No. 4. — De Gids 1891 Febr. — door A. J. [K. J. L. Alberdingk Thijm] in: Nederland 1891, afl. 3—4. — Europa 1891, afl. 2. — Indische Gids 1891, afl. 4. — door J. Pée in: Ned. Museum IVde Reeks, Ie Jrg. dl. II, 1891 blz. 39, door J. G. ten Bokkel in: De Dageraad 1890 No. 11 en in: De Tribune, 28 Jan. 1891 o. d. t.: Kermispret. — Van deze laatste recensie verschenen overdrukken get.: Kermispret en Correspondentie over Multatuli's Brieven door Prof. Ed. Douwes Dekker. Edam, J. M. Roldanus Czn. [1891].

1891

Aleid. Twee fragmenten uit een onafgewerkt blijspel. Amsterdam, W. Versluys, 1891. 8°

Beoordeeld in: Europa 1891 No. 4; — door J. N. van Hall in: De Gids 1891 No. 3.

Multatuli en Spiritisme. Naar de oorspronkelijke handschriften uitgegeven door S. F. W. Roorda van Eysinga. 's Gravenhage. H. L. Smits 1891. 8°.
Hierin komen voor: Brief van Multatuli van 26 Nov. 1876 aan den heer Forster te Manstede, en Mededeeling van den geest Douwes Dekker aan dienzelfden persoon.
Volledigheidshalve hier vermeld.

Brieven. Bijdragen tot de kennis van zijn leven. Gerangschikt en toegelicht door Mevrouw Douwes Dekker geb. Hamminck-Schepel. Deel III en IV. Amsterdam, W. Versluys 1891. Gr. 8°.

III. Eerste periode tot 1846.

IV. Vervolg eerste periode 1846—1859.

In het IIIde deel worden o. a. medegedeeld de eerste gedichten en geschriften van Multatuli, n.l.:

Op blz. 32. Mijne Schaatsen. Gedicht van 1838.
„ „ 39. De Molenaar van Sans-Souci. Naar 't Fransch van F. Andrieux. Gedicht van 1838.
„ „ 57. Albumblad. Aan Mej. Carolina V...... Gedicht van 1841.
„ „ 65. Losse bladen uit het dagboek van een oud man. 1843.
„ „ 103. Vaarwel aan Natal. Gedicht van 1843.

Beoordeeld: door A. J. [K. J. L. Alberdingk Thijm] in: Nederland 1891 No. 8. — Gids 1891 No. 7, 12. — Europa 1891 No. 7, 8. — Dageraad 1891 No. 8. — Dompertje van den Ouden Valentijn 1891, 1 Aug. — door N. van Harpen in: De Portefeuille 1891 No. 23. — door J. Pée in Nederl. Museum IVde Reeks, Ie Jrg. dl. II, 1891, blz. 107, 148; IVde Reeks, IIde Jrg. dl. I, 1892 blz. 263; door J. G. ten Bokkel in: De Dageraad 1892 Febr.

Naar aanleiding dezer deelen verscheen:
Multatuli's brieven uitgegeven door zijne tweede vrouw, besproken door Ed. Douwes Dekker [den zoon]. Edam, J. M. Roldanus Czn. 1891. 8°.

De beoordeelingen door K. J. L. Alberdingk Thijm in het tijdschrift Nederland verschenen als brochure o. d. t.: Multatuli door A. J. Bussum, J. C. Loman Jr. 1891.

1892

Multatuli's laatste correspondentie. — In: De Dageraad 1892, Multatuli-nummer.

Brieven aan Dr. H. C. Muller. — In: De Dageraad 1892, Multatuli-nummer.

Brieven. Bijdragen enz. Deel V en VI. Amsterdam, W. Versluys 1892. Gr. 8°.
V. Minnebrieven-tijd.
VI. 1862—1863.

Beoordeeld in: Alg. Handelsblad 1892, 22 Mei. — Europa 1892, afl. 6. — De Gids 1892, afl. 6 en door P. A. M. Boele van Hensbroek o. d. t.: Liefde, in: Ned. Spectator 1892, 17 Dec.

1893

Brieven. Bijdragen enz. Deel VII, VIII. Amsterdam, W. Versluys 1893. Gr. 8°.

VII. Multatuli-Busken-Huet 1866.

VIII. „ „ 1867.

Beoordeeld in: De Gids 1893 afl. 12, 1894 afl. 2; door Flanor in: Ned. Spectator 1893, 25 Nov. — Vaderland 1893, 25 Nov. — Dageraad 1893 No. 12. — Indische Mercuur 1893, 16 Dec.

Deel I—VIII door Th. Swart Abrahamsz o. d. t.: Naar aanleiding der brieven van Multatuli in: De Tijdspiegel 1894 I blz. 269.

Een Brief van Multatuli van 20 Juni 1876 [aan J. H. van Offel] over Kunst-rechterschap en historische drama's, uitg. door Jul. Pée in: Nederlandsch Museum IVe Reeks IIIde Jrg. 1893, dl. II blz. 229.

Duitsche Brieven van Multatuli aan H. Flemmich en zijne vrouw, uitg. door Jul. Pée. — In: Nederlandsch Museum. IVde Reeks, IIIde Jrg. 1893, dl. II, blz. 257.

1894

Een Brief van Multatuli (van 5 Juni 1871) aan een Vlaamschen vriend, uitg. door Jul. Pée. — In Nederlandsch Museum IVde Reeks, IVde Jrg. 1894, dl. I blz. 94.

Brieven van Multatuli en Tine (1866—1880) aan Julius de Geyter, uitg. door Jul. Pée. — In: Nederlandsch Museum, IVde Reeks, IVde Jrg. 1894 deel II blz. 99.

1895

Brieven van Multatuli. Bijdragen enz. Deel IX. Amsterdam, W. Versluys. 1895. Gr. 8°.

IX. Wiesbaden 1870—1875.

Beoordeeld in: De Gids 1895 Afl. 7. — Vaderland 1895, 27 Juli.

In het Album van den jongenheer *** bij zijn vertrek naar Nederland. 1847. Met een brief van 18 Nov. 1880. — In: De Amsterdammer, Weekblad, 1895, 14 April.

Een onuitgegeven brief van Multatuli aan Minister Rochussen (27 Nov. 1867) — In: De Gids 1895, II, blz. 372.

1896

Brieven van Multatuli. Bijdragen enz. Deel X. Amsterdam, W. Versluys 1896. Gr. 8°.

X. Laatste periode.

Beoordeeld in: De Dageraad 1896 Afl. 10 en door Th. Swart Abrahamsz o. d. t.: Finis coronat opus in: De Tijdspiegel 1897, I blz. 460.

1899

Multatuli. Auswahl aus seinen Werken in Uebersetzung aus dem Holländischen, eingeleitet durch eine Charakteristik seines Lebens, seiner Persönlichkeit und seines Schaffens von Wilhelm Spohr. Mit Bildnissen und handschriftlicher Beilage. Titelzeichnung von Fidus. Minden, J. C. C. Bruns 1899. 8°.
— 2te Auflage, Aldaar 1902. 8°.

Beoordeeld door W. G. van Nouhuys in: Ned. Spectator 1899 No. 43 — door L. von Schroeder in: Rundschau. Hamb. Correspondenz 1900, S. 372. — Zukunft 1900, S. 225; door H. Meijer-Benfey in: Beilage zur Allg. Zeitung 1900, No. 22; door H. A. Krüger in: Litt. Centralblatt 1900, No. 9.

1900

Multatuli, Meesterwerken. Nijmegen—Arnhem, Gebr. E. & M. Cohen, 1900. 4 dln. post 8°.

I. Duizend-en-eenige hoofdstukken over specialiteiten, 4de met zorg herziene druk.

II. III. Millioenenstudiën, 4de met zorg herziene druk.

IV. Nog eens: Vrije-arbeid, benevens Multatuli in zijn werken geschetst door Aart Admiraal, 4de met zorg herziene druk.

1901

Kleine Erzählungen und Skizzen von Multatuli [E. D. Dekker]. Aus dem Holländischen übersetzt und mit einer Einleitung versehen von Paul Raché. Leipzig, Ph. Reclam Jr. [1901]. Kl. 8°.
Universal-Bibliothek No. 4335.

Multatuli, Pages choisies traduites par Alexandre Cohen. Préface d'Anatole France. Portrait de Multatuli gravé sur bois par J. Aarts. Paris, Soc. du Mercure de France. 1901. 8°.

Nadat blz. 11 en 14 reeds afgedrukt waren ontving ik de volgende inlichting: „In Minnebrieven, 4de oplaag, Amsterdam, R. C. Meijer, 1865 bevinden zich ook, met doorloopende pagineering, De bruid daarboven (blz. 195—292), en Over vrijen-arbeid enz. (blz. 295 —428), vermoedelijk dus van beide werken de 2de oplaag. — De 3de oplaag van Over vrijen-arbeid verscheen ook bij R. C. Meijer in 1866. Alleen op den omslag daarvan is opgegeven „derde oplaag", op den titel niet. Vermoedelijk is dit ook zóó met de Bruid daarboven, die ik echter niet bezit".

Een aantal der vermelde vertalingen ontleende ik aan de belangrijke artikelen van Dr. J. Pée in het Nederlandsch Museum IVde Reeks, IVde Jaarg., Ie Dl., 1894 get.: Critische bibliographie der Fransche en Duitsche Multatuli-vertalingen.

MULTATULIANA

Verspreide en onuitgegeven stukken

MEDEGEDEELD

DOOR

Dr. A. S. KOK

Als eerlang de tijd zijn verzachtenden invloed zal hebben doen gelden, zal ook van vergoding en verguizing zooveel verdwijnen, dat het ware beeld van den mensch en den schrijver kan worden geschilderd.

Dr. JAN TEN BRINK.

Zij, die alles, wat Dekker schreef, als een onfeilbaar evangelie beschouwen, mogen er wel aan denken, dat hij zelf het zoeken naar waarheid boven alle dingen stelde.

R. A. VAN SANDICK (De Havelaarszaak).

Gezegend zijn de groote ontevredenen; gezegend de „wangeluiden" geworpen in het koor der voldaanheid en der verheerlijking van eigen tijd. In elke eeuw spele door het „p e a n" van den zegestoet het „m i s e r e r e" van pelgrims, die zich in tegengestelde richting bewegen.

Prof. A. PIERSON.

Wat heeft hij ons gebracht? Zijn g e v o e l en zijn v e r b e e l d i n g — onschatbare gaven, juist voor ons Nederlanders. Want het was zoo dor en droog, zoo suf en saai in ons maatschappelijk, politiek en literair leven, toen hij kwam. En hij schudde wakker, deed opschrikken, wekte uit zelfgenoegzaamheid, bracht leven en bezieling.

Dr. W. G. C. BIJVANCK (naar een verslag van den Multatuli-avond, 1902).

Hij heeft me dus niet zelden kriegel gemaakt en verveeld; maar het derde, dat hij mij gelapt heeft, dat is dat hij mij veel van hem heeft doen houden. Holland is nu eenmaal mijn land en omdat het mijn land is, heb ik 't lief, meer dan andere landen. — — En daarom houd ik van Multatuli, als mensch in Holland, als opstandeling, als schrijver van een brutaal-mooye taal, mooi en levend tegen al de afschuwelijke zanikschrijvers in; door zelflevende taal te schrijven, heeft hij voorbereid, dat levende taalkunst mogelijk is in Holland.

L. VAN DEYSSEL (Tribune '94).

— „Rust zacht — in uw graf".
— „Ik heb geen graf!"
— „Dat is waar ook; waarom hebt u je eigenlijk laten verbranden?"
— „Omdat ik mij anders dagelijks wel tienmaal had moeten omkeeren. Dank je wel!"

(X. I. tot den geest van Multatuli; Rustpunten, Nieuwe Crt. 9/3—'02).

MULTATULIANA

De „Multatuli-koorts" is zoo goed als geweken, de „Multatuli-narren" zijn nagenoeg uitgestorven of hebben zotskolf en rinkelende bellen afgelegd. Het eerste der beide aangehaalde woorden is van Potgieter, het tweede van Dr. van Vloten; ziedaar alvast een mededeeling. De historische verschijning in de persoonlijkheid en geestes-openbaringen van den auteur blijft ons echter over en zal steeds in den loop der tijden een merkwaardig onderwerp van belangstelling en beschouwing blijven aanbieden.

De volgende bladzijden, wel verre van een poging om die verschijning in al haar volheid toe te lichten of te verklaren, geven alleen enkele verspreide en onuitgegeven stukken uit mijne Multatuliana. Uit hun schuilhoeken te voorschijn gebracht kunnen zij dus beschouwd worden als bijdragen om des auteurs werk aan te vullen, kunnen zij strekken om de karakteristiek te doen uitkomen of ook om den indruk aan te geven, door den auteur en de uitingen van zijn rijken geest op anderen gemaakt.

Strikte onpartijdigheid van mijn kant was daarbij plicht.

Vooraf eenige

HERINNERINGEN

Mijn eerste kennismaking met Multatuli dagteekent van 1861. Toevallig ontmoette ik den schrijver in den boekhandel van den heer R. C. Meyer te Amsterdam; ik werd aan hem voorgesteld als de vertaler van Shakespeare's Hamlet. Die vertaling in den vorm van het oorspronkelijke was ruim een jaar geleden verschenen bij A. C. Kruseman te Haarlem; Multatuli bleek er kennis van genomen te hebben.

De eerste indruk bij die ontmoeting was verrassend! Ik zag in Multatuli natuurlijk den beroemden auteur van den Max Havelaar en de zoo even verschenen Minnebrieven,

en toch was van zijn kant de hartelijke tegemoetkoming, de toon van zijn spreken, zijn sympathieke stem bij openhartigen en vertrouwenwekkenden blik tegenover den jongeren auteur zoo natuurlijk, zoo innemend, dat ik dagen lang van de herinnering aan die ontmoeting vervuld was. Nu nog denk ik er aan met levendige heugenis als aan een gelukkig oogenblik uit lang vervlogen jaren. Multatuli kon iemand inpakken!

Natuurlijk liep het gesprek al heel spoedig over Hamlet. Tot mijn verbazing hoorde ik hem beweren, dat men een tragedie als Hamlet, met hartebloed geschreven, eigenlijk niet moest vertalen. „Die het stuk leest, het in al zijn diepte doorgrondt, begrijpt en gevoelt, moet wanhopen het ooit in een andere taal te kunnen weergeven. Zoo'n gemoeds-tragedie is alleen volkomen te verstaan en te gevoelen in de taal waarin de dichter haar heeft geschreven. Bovendien, die een vertaling zou willen beproeven, zou evenals Faust met zijn „In den beginne was het Woord" nooit met zijn overzetting klaar komen; telkens zou hij onvoldaan met het weergeven van den oorspronkelijken tekst en het taaleigen van den dichter de pen neerleggen, neen — neersmijten. Die eenig vermoeden heeft van hetgeen een stuk als Hamlet inheeft, zou alleen om dat éene stuk de vreemde taal aanleeren. Degeen die er dat niet voor over heeft, is ook geen vertaling waard. Zoo is het met alle kunstwerken van den eersten rang, met alle tragedies die merg en bloed van den auteur hebben gekost. Ik kan mij voorstellen, dat Anna Maria Schurman en anderen in de zestiende en zeventiende eeuw Hebreeuwsch en Grieksch gingen leeren om den Bijbel in het oorspronkelijke te lezen; naar hun overtuiging hing er te veel van af, om zekerheid omtrent den grondtekst te hebben. Met Fransche klassieke tragedies en honderd andere voor een deel door voorbeelden gesuggereerde stukken is dat een ander geval".

— „Toch zou u den Max Havelaar in alle talen van Europa willen vertaald zien?" zei ik daarop.

— „Dat is wéér iets anders. Ik zou dat willen zien om den Javaan. Hier in óns land komt ook de zaak van het recht en dus van den auteur er bij. Een bewijs te meer dat ik gelijk heb: dat laatste kan men in den vreemde nooit gevoelen, noch wat het mij gekost heeft, dat boek te schrijven. Maar de de Javaan, dat is hoofdzaak, en daarvoor te pleiten is plicht".

— „Wat zou men in den vreemde ons lasteren, als men uw beschuldigingen las".

— „Daar zou men niet naar mogen vragen. Toch blijft dat zwaar wegen bij mij. Want de Engelschen hebben in hun Indië erger gruwelen aangericht en doen het nóg. En als de Duitschers of Belgen koloniën veroveren, dan zal er ook schandaal op schandaal aan den dag komen. 't Is maar of een volk en een regeering luisteren willen, zoo er een stem opgaat, die voor het recht opkomt. Gebeurt dat niet, dan is het uiterste plicht".

De naam van Faust bracht ons op den commentaar van Goethe, wat den Hamlet betreft.

— „Ik houd niet van Goethe", zei M.

— „Dat kan ik mij moeilijk voorstellen; ik zou het jammer vinden, als dat werkelijk zoo was".

– „Daar kan wel reden voor zijn, als jij dat zegt. Wat dien commentaar betreft, daar is men te lang aan blijven hangen. Shakespeare heeft willen schilderen, zoo zegt Goethe ten naaste bij, een groote daad, een menschenziel opgelegd, die voor deze daad niet is opgewassen. Een eikenboom wordt hier in een kostbare vaas geplant, die slechts liefelijke bloemen in haar schoot had moeten opnemen; de wortels zetten zich uit en zij wordt vernietigd. Een schoon, rein, hoogst zedelijk wezen, maar zonder de kracht die den wezenlijken held maakt, gaat ten gronde onder een last, dien het noch dragen noch afwerpen kan; gene plicht is hem heilig, deze te zwaar. De aanhaling van die woorden toont, dat je 't er mee eens bent; toch blijf ik er bij, dat ze onhoudbaar zijn. Denk je dat Hamlet te zwak van wil was, om de taak hem opgelegd te volvoeren? Hij heeft genoeg uitgevoerd om te toonen, dat hij durfde, dat hij moed, en waar het noodig was, kracht had. Neen hij werd belemmerd, gebonden, bijna plat gedrukt door zijn erbarmelijke omgeving. Ik voel maar al te goed, wat dat zeggen wil".

— „En dan had hij nog te kampen met zijn eigen geweten; ook dat wil wat zeggen, naar ik meen; het is vooral met het oog op zijn geweten, dat Goethe's woorden te verdedigen zijn: „niet wat op zichzelf onmogelijk is wordt van hem gevergd, maar wat hèm onmogelijk is".

— „Nu, dat pleit vóór hem, niet tègen hem. Als het aan hem persoonlijk gestaan had, zou hij het heele Deensche hof,

de bedorven hofkliek, de heele staatspartij, die er belang bij had de oude toestanden te bestendigen, zich bij het bestaande uit zelfzucht neer te leggen, den Sont in gedreven hebben. Niet omdat hij weifelde, dat is, zedelijk zwak was, bleef die heldendaad onafgedaan, maar omdat hij, hoe sterk in zijn recht, tot werkeloosheid gedoemd was door een nietswaardige omgeving, de numerieke meerderheid vormende en te droogstoppelig om met hem mee te gevoelen. Je merkt nu, dat ik mij tegen de gangbare Hamletbeschouwing, die door Goethe steun en gezag heeft gekregen, moet verzetten".

Daarop nam het gesprek een andere wending. Intusschen kwam het mij voor, dat uit zijn beschouwingen vrij duidelijk de auteur van den Max Havelaar sprak, en toen later Vorstenschool verschenen was, hoorde ik opnieuw den naklank van dezelfde woorden. Ik mag hier ook niet verzwijgen, dat het gesprokene indruk op mij maakte. Hamlet wilde mij vooreerst niet uit de gedachten, te meer daar ik toenmaals nog geheel opging in de Goethiaansche Hamletbespiegeling.

Zijn meening over Goethe als auteur bestreed ik, hoewel het moeilijk was met iemand van zijn eigenaardige dialectiek in discussie te treden. Eerst later begreep ik eenigszins wat hem voor een onbevangen blik op Goethe in den weg stond. In zijn Ideën zegt hij ergens, dat men in geen gezelschap van Duitsche vrouwen een of ander onderwerp kan aanroeren, of men moet ze eerst laten uitblazen over Schiller en Goethe; daar komt nog bij, dat haar wezenlijke kennis, inzonderheid wat laatstgenoemden auteur betreft, hoogst oppervlakkig en onbeduidend is.

* * *

Bij een later bezoek kwam het gesprek op het Onderwijs. Hij vond ons Lager Onderwijs lang zoo voortreffelijk niet als men in ons land [vooral in die jaren] wel geloofde en bij kris en kras wilde staande houden. De strijd over het onderwijs, zoo beweerde hij verder, zal wel nooit ophouden. Vooreerst zal de vraag altijd blijven en tot voortdurenden strijd prikkelen, de vraag aangaande multa of multum. „Ik zelf heb nog geen bepaalde denkbeelden daaromtrent, maar de vraag houdt mij bezig, zoo dikwijls ik bemerk, wat de uitkomsten zijn van ons tegenwoordig onderwijs. Men wil

te veel doceeren, te weinig het denkvermogen door werkzaamheid tot ontwikkeling brengen. Als ouderen van dagen iets zien of hooren wat hen verrast of hun belangstelling gaande maakt, dan is het dadelijk: „zulke dingen leerde men niet in mijn jeugd", en dan zou men wel willen, dat alle kennis, alle wetenschap tegelijk in de jeugdige hersenen zou gestopt worden, Wel ligt dan de vraag voor de hand: wat verhinderde u om het gemis dat ge voeldet, later zelf aan te vullen; maar die bedenking komt niet in ze op; de eisch is, dat het hun had moeten worden áángebracht, tegen wil en dank ingegeven. Zoo wil men, vóór de noodige vatbaarheid er is, alles ópdringen, waartegen leeftijd en gemis aan de noodige ontvankelijkheid zich natuurlijk verzetten. Zoo wordt ons geheele stelsel van onderwijs een verkrachting van, een geweldplegen aan de natuur. Zou men niet tot het inzicht willen komen, dat het meer de vraag moet zijn, de behoefte naar weten, de begeerte naar kennis wakker te maken, dan wel den inhoud van weten en kennis op te stapelen en te wringen in een bestek waar de noodige capaciteit in den zin van ruimte ontbreekt? Allereerst moest dus belangstelling, moest liefde gewekt worden; nu wekt men meestal onverschilligheid, tegenzin. Moest de honger naar kennis niet onbedwingbaar zijn na de voorbereiding, zoo zij de rechte was?"

En nu volgden enkele denkbeelden, waaromtrent Multatuli zich later, vooral in zijn Ideën meermalen heeft uitgelaten. Uit een en ander bleek dat, naar zijn meening, de „Vrijheid van Onderwijs" in de toepassing vrij wel een hersenschim was. De staat grijpt te veel in: de Grondwet zegt wel: het onderwijs is vrij, maar dan volgt er een „behoudens", en in dat behoudens ligt een gniepige hinderlaag. Hij verdedigde een volkomen gelijkstelling van het Bijzonder met het Openbaar Onderwijs; de vrije ontwikkeling van het Bijzonder Onderwijs moest zelfs door den Staat niet alleen mogelijk gemaakt, maar aangemoedigd, bevorderd worden, om eenmaal het door Staat en Gemeente gegeven onderwijs onnoodig, overtollig te maken. „Wat uit het volk zelf geboren wordt heeft levenskracht."

Ik deel een en ander slechts mede als samenvatting van het gesprek met Multatuli; zijn opvattingen en denkbeelden waren in die dagen verre van algemeen. In de „Brieven"

vindt men meer dergelijke denkbeelden over het onderwijs ontwikkeld; zie bijv. den brief aan den heer D. A. Mansholt, (Laatste periode) en den brief aan de Brusselsche studenten.

* * *

Bij een ander bezoek op het zolderkamertje bij R. C. Meijer vond ik Multatuli in zeer neergedrukte stemming, afgewisseld met eenigszins opgewonden oogenblikken. Publiek moest het ontgelden. En toen ik er op wees, dat allen die aan zijn zijde stonden, daarom nog niet bij machte waren om voor hem en zijn zaak ook zelfs maar een hand uit te steken; niet uit onwil of gebrek aan hart, maar uit volslagen onmacht, was het antwoord: „Spreek er niet van! Als men werkelijk wilde, — als ik Publiek was, zou er wel degelijk gehandeld worden". Geen tien minuten later of de sombere bui was voorbij gedreven. Wat was er gebeurd? Er werd hem een aardig bewerkt lezenaartje bezorgd, als blijk van dank en hulde hem door een eenvoudig handwerkman toegezonden, die hem onlangs had hooren spreken. Diep bewogen was Multatuli toen hij het stuk met kort maar hartelijk schrijven ontving. Zijn stemming was geheel veranderd. Hij werd opgeruimd en zijn vriendelijke, luimige invallen maakten een scherp contrast met de harde, wrevelige invallen van zoo even. Ik kreeg een nieuwen blik in die kinderlijke, openhartige ziel, die van geen veinzen wist, maar geheel onder den indruk van het oogenblik kwam. Vooral was hij uitgelaten over het feit, dat de zender zijn eigen naam verzwegen had. „Zie je, dat doet een mensch weer eens goed. Zoo zijn er meer onder ons volk, als je ze maar wist uit te vinden! Maar de goede luidjes houden zich schuil, net als de stille zielen onder de eerste Christenen; och, wat spreek ik van Christenen: onder de Joden en Mahomedanen heb je ze ook zoo; ik zou je voorbeelden kunnen vertellen van Javanen en Alfoeren waar je aangedaan van zou worden. De luidruchtigen en schreeuwers zijn de rechte niet!" Langzamerhand werd hij weer ernstiger. „O, zei hij, je kunt niet denken, met wat lui ik te doen krijg, wat lui me overal aanklampen, zich aan mij opdringen! Ben ik vriendelijk, dan ontlokken zij mij woorden, die zij achter mijn rug als hun eigen ideën uitgeven en exploiteeren, of zij bazuinen overal: „Multatuli zei

me gisteren nog," — willende daarmee te kennen geven, dat zij tot de vertrouwdste schatbewaarders van mijn ziel behooren! Dat is verdrietig! En keer ik hun den rug toe of geef ik ze te kennen, dat hun kennismaking mij niemendal kan schelen, dan lasteren zij mij en geven in hun blikken aan anderen te verstaan: „dat is nou die Multatuli, waar je zooveel mee ophebt, — 't is een" . . . „vul zelf maar in". — Er bleek mij opnieuw bij die gelegenheid, dat Multatuli in den grond een echt aristocratische geest was, — altijd in den goeden zin van het woord, al kon zijn ontvankelijkheid voor een vriendelijk woord, zijn expansive inborst en vooral zijn gevoelig hart wel eens aanleiding geven tot een andere meening. Vooral zijn vijanden hebben hem daarin dikwijls verkeerd beoordeeld. „Allerlei gezelschap", zoo ging hij na over en weer praten voort, „geeft gelegenheid om menschkundige waarnemingen te doen; somtijds heeft het dan den schijn, dat belangstelling in de voorwerpen van waarneming is te verklaren, alsof men zich homogeen met dat gezelschap gevoelt, ook al zou men het in den grond van zijn hart verachten of althans onderaan zetten op het lijstje van zijn herinneringen. Maar dat zij zoo. In mijn waarnemingen ben ik met dat al veel verplicht aan Publiek". Het was mij intusschen niet gelukt de oorzaak van zijn gedrukte stemming op te sporen of hem te ontlokken. Wel was ze voor een poosje verdwenen, maar telkens kwam het gevoel van bitterheid weer boven. Ik vermoed dat de een of andere grievende bejegening van invloedrijke personen op wie hij gerekend had, hem aldus ontstemd had. Althans, toen ik hem mijn benoeming tot leeraar aan een Rijks Hoogere Burgerschool had medegedeeld, schudde hij mij recht hartelijk de hand en zei: „Ik zou haast weer goed op minister Thorbecke kunnen worden, omdat hij j o u benoemd heeft; daar heeft hij nu 'reis" . . . enz.

Ziehier slechts enkele mijner herinneringen meegedeeld. Na mijn spoedig daarop gevolgd vertrek uit Amsterdam heb ik natuurlijk zelden meer gelegenheid gehad Multatuli te ontmoeten. Bovendien was hij zwervende en dus niet zoo gemakkelijk te bezoeken. Bij een dier zeldzame gelegenheden ontving ik een exemplaar van een nieuwe uitgave zijner Minnebrieven. Mij bleek bij die gelegenheid, dat hij met dien bundel zeer was ingenomen, ook bij al zijn voorgewende minachting voor

mooi-schrijverij. „Voorgewende" zeg ik, omdat velen er dat epitheton aan toekenden. Bij degenen, die hem kenden, waren echter die uitvallen wèl te verklaren. Bij hem ging de inhoud, de waarde van hetgeen gezegd of geschreven werd boven alles, en hij ergerde zich tot in de ziel, als men om den schoonen of verrassenden vorm het doel voorbij zag of den inhoud geringschatte en dus aan de wezenlijke waardij van het geschrevene of gesprokene tekort deed, er geen hart voor had. Wanneer hij merkte dat hetgeen als heilige ernst en diep gevoelde overtuiging uit het hart was opgeweld, ontvangen werd als „bloot voorbijgaand genot-middel," als „prikkelende tijdpasseering", als lectuur aan de ontbijt- en theetafel, werd hij boos en bitter, het deed er niet toe, wien het gold, hem-zelf of een ander. Van daar ook zijn uitvallen tegen schrijvers, die werkelijk wat te zeggen hadden, dat de moeite waard was mee te deelen, maar daarbij blijkbaar hoofdzaak maakten van „een lieve, of rhetorische inkleeding, een opgesmukten, aangekleeden vorm". „Ik weet wel, zei hij mij eens, dat Publiek in dezen de meest schuldige is: als men een gewichtige mededeeling heeft te doen, waartoe een enkele bladzijde voldoende is, moet men om bij Publiek gehoor te krijgen, eerst beginnen met Bismarck of de Luxemburgsche kwestie [toendertijd onderwerpen aan de orde]; dat weet ik wel, zeg ik, maar altijd als een gedienstige geest dat publiek slaafs naar de oogen te zien, acht ik verwerpelijk en vergrijp tegen de waarheid". Voor de lezers van de Ideën zal deze uitweiding over zijn uitvallen tegen de „mooi-schrijverij", hoe aanstellerig somtijds ook, wel overbodig zijn; maar het blijkt voor sommigen die Multatuli niet persoonlijk gekend hebben, niet onnoodig daar nog eens aan te herinneren. — Dezelfde ingenomenheid toonde hij later met zijn Millioenen-Studiën, zooals mij bleek, toen ik ergens te kennen had gegeven, dat onze landgenooten dat werk bij zijn eerste verschijnen niet naar waarde hadden weten te schatten. Het ging duizenden als den lezers van Het Noorden, een blad waarin de „Studiën" voor een deel werden opgenomen als Feuilleton: zij wisten er geen touw aan vast te knoopen. In „Anerkennung" van dit boek zijn de Duitschers ons eigenlijk vóór geweest. Multatuli had zelf een zeer juist begrip omtrent de werkelijke waarde van een en ander uit zijn eigen geschriften; hij wist

dat er veel onder liep van minder gehalte; hij had een fijn onderscheidingsvermogen daaromtrent. „Ik heb veel geschreven", zei hij mij eens, „wat ik later bemerkte dat ik heel anders had moeten weergeven, of ook beslist had moeten achterhouden." Gelukkig, dat er nog genoeg overblijft. Talrijk zijn de bladzijden, waar de auteur zijn taak zoo ernstig opvatte, als maar van eenig schrijver kan gezegd worden. Veelal wilde hij geen pen op het papier zetten, als hij niet in de noodige en rechte stemming was, of niet genoeg voelde voor het onderwerp dat hem bezig hield. Zijn voorbereiding in ernstige overdenking kon hem dagen lang bezig houden. Dan was er dikwijls maar een kleinigheid noodig om hem weer te ontstemmen, zooals een kleinigheid ook voldoende kon zijn om een vroeger afgebroken onderwerp weer met liefde en opgewektheid op te vatten. Hij liet mij eens (het was toevallig dat er de aandacht op viel) verschillende blaadjes zien, waarop hetzelfde onderwerp of hoofdstuk begonnen en weer opnieuw begonnen was en nog, zei hij, was hij niet beslist zeker of de laatste poging voor den druk zou bestemd zijn. Ook zijn uitgever Funke wist te vertellen van den nauwgezetten ernst, van gewetensvolle moeite aan enkele gedeelten van zijn werken besteed. Zijn boutades over „mooi-schrijverij" zouden daaromtrent allicht een verkeerde voorstelling opwekken.

Later heb ik Multatuli nog enkele malen ontmoet op zijn tochten gedurende zijn voordrachten. Daarover straks. Nu en dan ontving ik een brief van hem. Een paar er van wil ik hier laten volgen; ik zou er vroeger nooit aan gedacht hebben ze te publiceeren, doch na zooveel jaren en na al de meegedeelde „Brieven" is iedere aanvulling òf gewenscht òf in een of ander opzicht van belang.

De eerste brief die hier volgt, is gedagteekend

Uit Wiesbaden

22 Sept. 1876.

Beste K.!

Ge moet me wel voor heel ondankbaar houden, omdat ik tot heden wachtte, uwen hartelyken brief te beantwoorden. Maar, ik kan me verontschuldigen: *ik heb verdriet.* Dàt is de oorzaak van m'n uitstellen. En — om nu maar terstond

te antwoorden op 't slot van uw schryven: dat verdriet is tevens oorzaak van de stemming in de Wouter-geschiedenis. Gy, en ieder, weet hoe ik door v. Vl. ben aangevallen, maar gy kunt niet weten met hoevéél v. Vlotens ik sedert eenige jaren heb te doen gehad. *Men heeft m'n stemming bedorven.* Hiermee is niet gezegd dat hy niet de voornaamste wezen zou, o neen! En de door hem tegen my geopende veldtocht begon lang voor 't publiceeren van z'n stukken in den „Onzen Tolk" (die ik slechts voor een klein deel gelezen heb, maar ik ken de strekking en den toon!)

De volledige beschryving van de manier waarop men my, door dat bederven van stemming, geknakt heeft, zou me te ver leiden. En ik kan, mag nog niet alles *noemen.* Van Vloten zelf weet niet wat-i my gedaan heeft. Veel minder nog kan 't door anderen beseft worden. In zeer letterlyken zin is die zaak *tragisch.* Na den slag die my geslagen is, voel ik neiging tot lachen by alles wat ons wordt voorgesteld als smart of treurspel. Nog eens: ik *kan* en *wil niet uitleggen waarin ik gewond ben.* Meent men dat dit schuldbesef aantoont — des te harder voor my dat ik niet spreken mag! Met wat menschkunde zou men uit zekere passages uit den IVden bundel Ideën (daar waar ik het tegenwerken van m'n publieke voordrachten aanroer) eenigszins op den weg geraken om te begrypen van welken kant men my aantastte. Maar die passages verklaren niet alles. Ook daar moet ik veel verzwygen, zelfs de hoofdzaak.

Even als die (voor my *martelende!*) lezingen, moest ook de uitkomst mislukken, die ik me van die Multatuli-Kommissie voorstelde, en daaraan heeft v. Vl. dapper 't zijne toegebracht! Ik kan niet uitleggen wat men my gedaan heeft! En 't smart me zoo, juist tegenover u die me zoo hartelijk toespreekt, niet geheel open te kunnen wezen. Of, beter gezegd, dit gevoel drukt me jegens *ieder* die gaarne party voor me trekken zou! Toch verwondert het me dat zoo weinigen op 't denkbeeld komen dat ze . . . . slecht geïnformeerd zyn. Ik ben altyd een goed mensch geweest, en begryp niet dat velen het tegendeel zoo makkelyk aannemen. Eergister viel m'n oog op een uitdrukking van den heer De B. (in de „Nederland") en ik rilde! Verbeelje, die schryver trekt in een goed geschreven stuk party voor zekere onafhankelijkheid van geniën (of zoo iets).

Och, ik omschryf slordig. Ik heb dan ook 't *heele* stuk niet gelezen. Genoeg dat het géén „Onkruid-onder-de-Tarwe-" artikel is. 't Schynt eer van juist tegenovergestelde strekking te zyn. Welnu, in dat stuk komt het woord „Zedeloosheid van (Bilderdijk en) Multatuli" voor, alsof de man van hollandsche kaas sprak!

Er zijn vertellinkjes waarin men iemand gek maakt door hem als gek te behandelen. Wil men my tot een onmensch maken? 't Zal niet lukken. Maar wel is 't gelukt, my de stemming te ontrooven tot het voortbrengen van iets liefelyks. Als ik bedenk, dat de Van Vlotens te lezen krijgen wat ik voortbreng, ontvalt de pen myn hand. Reeds in den Havelaar zei ik, dat ik me niet uiten kan, als ik niet verzekerd was van een welwillend gehoor.

Maar ook zonder v. Vloten zelf, hoe beantwoordt Publiek de aanvallen die deze man op me richt? Zeker ben ik Admiraal en Loffelt dank schuldig, wanneer ik rekening houd met hun standpunt van niet-weten en hun goede bedoeling, maar zy zyn 't „Publiek" niet. 't Schoonste wat er tot me komt zyn (heel ongewenschte) vergoelykingen als van De Beer, met wien ik 't in principe niet eens ben. Juist ik eisch hooge zedelykheid in den artist! Juist ik doe — voor me-zelf althans, — afstand van alle vergoelyking, en verg verder alleen dat men by beoordeeling van publieke personen niet meespreke voor men verzekerd zy goed onderricht te wezen. Lees daaromtrent eens Idee 671 in den IIIden bundel. Zy die „Onzedelijkheid" trachten te verontschuldigen, deden beter eerst terdege te onderzoeken of die voorgewende onzedelijkheid inderdaad bestaat? Ge herinnert u dat ik 't reeds Vosmaer kwalijk nam dat-i in zyn „Zaaier" iets als verlichtende omstandigheden pleitte! Men kan de Van Vlotens niet beter in de hand werken. En zy die dit doen, zijn de welwillenden! Wat is er te verwachten van de rest? Onlangs wist Opzoomer te vertellen (hier te Wiesbaden aan Van der Linde, den bibliothecaris), dat Van Vloten in den laatsten tyd vry slecht stond aangeschreven by 't Publiek, maar dat hy zich vry algemeen gereleveerd had door zyn aanvallen tegen Multatuli. Cohen Stuart, een vry onbekende grootheid voor dien tyd, werd honoris causa Dr. in de Letteren, kort nadat-i z'n hatelyke brochure tegen my gepubliceerd had.

En nu moet ik schryven voor een publiek dat op die wys premiën stelt op tegen my gerichte schryvery.

Sedert het laatste vertrek van m'n vrouw en kinderen naar Italië, die daartoe met helsche stelselmatigheid zyn geperst geworden, heb ik geen gelukkig oogenblik meer. Waarlyk, het slot der Havelaarsgeschiedenis is zeer treurig. M'n arme vrouw, — o God, men weet niet hoe men haar en my mishandeld heeft! Aanvallen als die van Van Vloten zijn als 't nabouwen van smart door een straatjongen. En dan niet te kunnen antwoorden, omdat men z'n smart niet met een straatjongen bespreken wil, ten-aanhoore nog al van een publiek dat dien schendbrok toejuicht. Nog eens, ik heb v. Vloten's schryven slechts zeer gedeeltelyk gelezen. Ik hoor dat-i my ook aanvalt in hoedanigheid van auteur of dichter, of hoe heet het? Dit laat me koud. Ik hecht niet aan zulke dingen, en betreur het — ook uit een triviaal oogpunt van belang, nam. voor 't honorarium, — dat ik door redenen van heel anderen aard verhinderd word met hem in 't strydperk te treden. Ik geloof dat hy den stryd verliezen zou, want wat ik van *zijn* werk gezien heb, maakt me niet zeer bevreesd voor hem. Maar zoodra ik bemerkte dat hy wroette in m'n intiem leven — neen, dat is onjuist. Ik moest zeggen, dat ik dat wroeten voorzien had na 't eerste bezoek dat hij *als vriend van my* m'n vrouw bracht, te Amsterdam. Ik waarschuwde haar, maar... ze had dak noch brood! — — — Ze woonde (tydelyk en by den dag en tot ik raad zou geschaft hebben) op dat zolderkamertje by R. C. Meijer, en at met de kinderen *op krediet* in een restauratie. Op straat werd ze om haar armoedige kleeding uitgejouwd.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Adieu, beste K. Ik kan niet schryven. Ge merkt het wel. Men weet niet wat my is aangedaan. Als ik een nieuwen Havelaar schreef, zou ik heel àndere figuren moeten teekenen dan den onnoozelen Droogstoppel. Maar men zou denken dat ik overdreef. Wees hartelijk gegroet met uw vrouw en kus uw kind. *Myn* kinderen zijn me ontgroeid, ontrukt. En ik had ze zoo lief!

Uw vriend

D. D.

[Naschrift.]

„Vriendelijke groet van m'n vrouw, ook aan de uwe. Dat ook zy werd meegetrokken in den maalstroom van gemeenheid! — — — neen, van my is 't ergste, al heeft dan ook zy 't niet verdiend! Zy is 't juist die 't beetje dat ze erfde van haar grootouders gebruikte om my m'n vrouw en kinderen terug te geven! En ik nam dat offer aan in de meening dat men my helpen zou om wonende en aan 't werk te blyven, gelyk men beloofd had. (Zie Vierde bundel). Toen men z'n woord brak, lag ik onder zeer zware verplichtingen! Denk eens na! Men kan zich geen pynlyker toestand voorstellen. Toch deed ik stipt myn plicht. En, terwyl ik op reis ging om een duitsche vertaling van Havelaar te plaatsen, en zonder geld in een hotel zat, dreef men m'n vrouw en kinderen 't huis en 't land uit!

Vergeving voor de slordigheid van dezen brief. Ook daarvoor dat ik alleen over mezelf schryf. Maar ik ben niet wel, althans naar 't gemoed, en aan zieken moet men wat toegeven. Ik begryp niet hoe m'n lichaam de smart uithoudt. M'n fysieke gezondheid ergert me! Ook Hamlet had dat gevoel!"

De onderstrepingen in dezen brief zijn naar het origineel. Men ziet uit dit schrijven, dat Multatuli zich de verschijning van „Onkruid onder de Tarwe" zeer heeft aangetrokken, nadat de eerste gedeelten achtereenvolgens in het weekblad „Onze Tolk" waren opgenomen. Ook elders komt dat herhaalde malen uit; de grieven tegen den auteur dier „studiën" kunnen dus niet geheel onbekend zijn. Men zie ook het volgend schrijven. Hiermee vervalt de bedenking van onbescheidenheid in de mededeeling van dit epistel; ten overvloede wil ik er nog bij voegen dat ik, evenals velen, overigens de dankbaarste herinneringen aan dien auteur bewaar. Dient de meegedeelde brief dus tot aanvullling, te-gelijker-tijd kan men er de stemming van den schrijver uit opmaken en ook de voorstelling door Multatuli hier aan enkele feiten gegeven.

Van een heel andere stemming getuigt de volgende brief, blijkbaar telkens afgebroken en weer opgevat. 't Was een antwoord op een aankondiging van de Millioenen-Studiën in het Schoolblad.

Wiesbaden, 6 Nov. 1876.

Beste K.!

Hartelijk dank voor uw stuk in 't Schoolblad!

Gedurende Heloïse's „verzamelen" maakte zy op myn aanwyzing een lystje van de personen aan wie ik gaarne een exemplaar ten geschenke zag geven (door haar of my, nu dat is hetzelfde!), en daarop staat gy natuurlijk, gy of uw vrouw, want ook dàt is één. Maar zie, dat uitgeven in afleveringen werkt stremmend. Sedert lang is het bundeltje af, en Funke zond my eenige exemplaren, maar ik begreep dat ik er niet terstond over beschikken mocht zoo als ik wilde, om hèm niet in de wielen te ryden met z'n langzame uitgaaf. Waartoe dat splitsen en verbrokkelen dient, vat ik niet, doch dat moet F. weten. Ik erken dat-i zeer goed voor my is en mag dus ook van myn kant wel wat inschikken. Anders had ik op 't uitgeven in eens aangedrongen.

Dus, beste kerel, dááraan is 't te wyten dat uw vrouw nog geen exemplaar van 't geheel ontving. Wees zoo goed me haar naam en voorletter op te geven, dan zal Heloïse 't aan HEd. adresseeren, zoodra zy meent over haar bundeltjes te mogen beschikken.

Al zeer dikwyls had ik nà m'n laatsten brief U willen schrijven, maar . . . ik ben aan Wouter bezig. De derde aflevering van bundel VII die zoo lang rustte, en op welker voortzetting ook Gy zoo vriendelijk aandrong(t) — (Is die *t* afgeschaft? Zeg me dat eens; ik heb wel eens last van die letter, en kan haar toch niet altyd missen).

Nu dan, ik ben aan 't werk, of juister: ik lever kopie, want werken deed ik wèl gedurende den tyd dat Funke wachtte. Verbeelje, mijn vrouw wil absoluut examen in Wiskunde doen (schreef ik u dat al?) en dat verleidt me telkens tot afval van m'n . . . kopie-leverantiën. Er is voor my niets aanlokkelyker. Sedert een paar weken nu heb ik een soort van eed gedaan die verleiding te vlieden. Maar 't moet. Hé, dezer dagen schreef ik een uitval tegen Akademiën, en ik dacht aan U. Ook Gy bezocht zoo'n inrichting niet! En Vosmaer ook niet, in dien zin, dat-i niet aan Leiden z'n kunstzin en litterarische ontwikkeling te danken heeft. Daar werd-i „Meester in de Rechten". Hij zelf ziet op z'n juridische studiën laag neer.

Ja, ik had U al lang willen schryven. Ik herinner me dat m'n laatste brief zoo erg verdrietig was. Nu, dat mag wel, maar *bitter* ook, en dat is minder geoorloofd. Och, 't doet me altyd zoo leed, als dat doorstraalt, of (erger nog) op den voorgrond treedt, en ik zelf erken dat dit het oordeel benevelt. In m'n publiek werk is dit ook telkens 't geval. Men zou niet gelooven, hoe 'n hekel ik aan scherpte heb, en hoe m'n sarkasme *myzelf* zéér doet! Ik ben er bly om, als ik zacht en vriendelyk wezen kan. Waarom maakt men 't my zoo moeilyk? Nu, Gy niet, en ik dank U!

Ik bedenk daar, dat het toch beter is dat m'n vrouw het bundeltje maar aan u adresseert, en dat zal ze doen!

Wees met de Uwe hartelyk van ons beidjes gegroet en geloof my

Uw vriend
Douwes Dekker.

[Naschrift]

„Leeft uwe moeder nog? Ik heb altyd een lieflyken indruk behouden van een bezoek dat ik haar bracht. Ik voelde *piëteit*, iets *vrooms*, in goeden zin natuurlyk, want van kerkzaken was geen spraak. Och, ik bedoel hiermee niet, dat menschen die gelooven, ook niet in den *goeden* zin „vroom" zouden kunnen zyn! Dikwyls heb ik 't met aandoening waargenomen, ook juist eens in diezelfde periode van m'n leven. Een oude vrouw wilde my bekeeren, en de hartelykheid van haar bedoelingen ontroerde my.

Huet's „Nederl. Bellettrie" valt me zeer tegen. Ik mag niet dulden dat m'n aanpryzing van z'n „Litterarische Fantasiën" kwaad zaad strooit. En nu zal het den schyn hebben, dat ik hem afval uit rancune wegens 't ongunstig oordeel over „Vorstenschool!" In Gods naam, ik zal zeggen wat ik voor waar houd.

Gut, ik sprak in aflevering 3 van bundel VII van een „Jésekie". Dat woord heb ik van U! 't Kwam voor, toen je me wat uit Limburg vertelde".

Het eerste gedeelte van dit naschrift is van vertrouwelijken aard; toch wilde ik het niet weglaten om de kenschetsende opmerking daaraan verbonden.

* * *

Mijn latere ontmoetingen met Multatuli hadden plaats bij gelegenheid van zijn voordrachten, zooals ik reeds opmerkte. Naar aanleiding daarvan een enkel woord.

Gedurende mijn leven heb ik drie „redenaars" leeren kennen, die als improviseerende sprekers, voor zoover ik mag beslissen, hun meester niet gevonden hebben, ook in de tegenwoordige periode niet. Zij bezaten de macht van het woord. Als ik hunner gedenk, voel ik het groote verschil tusschen de voordracht van een geschreven stuk, in de studeerkamer opgesteld, en de improvisatie van den spreker, die uit de volheid van zijn geest, met al den aandrang van een gemoed dat zich uitstorten wil, voor zijn gehoor optreedt. Daar zit ziel in zijn woorden, terwijl het frissche leven ontbreekt bij den l e z e r in den eigenlijken zin. 't Is of de improvisator op veel vertrouwelijker voet staat met zijn gehoor dan de lezer. 't Is ons of hij werkelijk wat te zèggen heeft en ons heeft uitgenoodigd deelgenoot te worden van hetgeen er in hem omgaat; niet, of de „redenaar de uitnoodiging van het bestuur" heeft ontvangen, die anders volstrekt geen aanleiding zou gevonden hebben, wat te zeggen. Die drie improvisators waren Mr. Martinus des Amorie van der Hoeven, Mr. Is. da Costa en — Douwes Dekker-Multatuli. Een schijnbaar wonderlijke vertooning, de verbinding van deze drie namen! Maar ik heb het hier over sprekers in het publiek, over „redenaars"; — men vergeve mij dit woord, bijna een bespotting, als men die drie namen noemt. Bij hen verviel alle gedachte aan talent. In elk van hen hoorde men een m e n s c h spreken tòt menschen, die hunkerden naar hun woorden. Over Mart. van der Hoeven als redenaar heeft Prof Quack reeds het zijne gezegd in „De Gids" van '69, woorden vol eerbiedige waardeering. „Peinzend", zoo heet het daar o. a. — „peinzend en mijmerend over die mysteriën hebben wij hem te midden van ons allen gezien: altijd zoekende het verband tusschen het begrensde en onbegrensde, tusschen stof en tusschen geest: een tijdlang vol enthousiasme, toen hij dat verband meende gevonden te hebben, woorden sprekend waardoor de vuurvlam schitterde, of de ingehouden traan trilde, maar woorden die als bruisende stroomen over onze hoofden golfden, bezielend, schokkend, meesleepend, waarin de diepste problemen van wetenschap en kunst, van historie en literatuur, van philosophie bovenalles ons werden

ontrold: totdat het enthousiasme brak en de pijnlijke trek op zijn gelaat verried, wat er in hem omging". —

Ook over da Costa is door zijn volgelingen en vrienden genoeg gezegd. Maar ook degenen die juist niet tot zijn volgers konden gerekend worden, waren wellicht de meest geestdriftige bewonderaars van den dichter-redenaar. 't Was in de dagen van 't Réveil, ons door Pierson geschetst. Maar of men al of niet daaraan deelnam, men zag in da Costa den man die sprak „gedreven door een hem heilige overtuiging", die wezenlijk wat te zeggen had dat hem op het hart lag en er uit moest ter wille van zijn God en de zaak die hij diende. Men was dan soms zichzelven niet meer; men vergat eigen meening om zich te laten voortdrijven op den stroom zijner dichterlijke invallen. Men oefende geen critiek uit, zoolang men hem hoorde en hij zijn vol gemoed uitstortte, al was zijn overtuiging ook in strijd met die van velen zijner hoorders. Als onder een grootsche symfonie gaf men zich over aan de indrukken van het onmiddellijk gehoorde. Men was zijn gevangene naar den geest over wien hij beschikte, geboeid als men was door zijn alvermogend dichter-gezag. Zelfs zijn eigenaardig accent en gebaar hadden een bijzondere bekoorlijkheid. Da Costa was een spreker van rijke, ongemeene intuitie. Later zou Dr. Schaepman den mantel dragen, die op hem gevallen was. —

Eenigszins hetzelfde was het bij Multatuli en toch in veel opzichten ook weer anders. Bij hem was het de verrassende blik op de personen, toestanden en meeningen, die ons trof. Bij hem was het de vrije, zij het ook vaak zonderlinge opvatting der dingen en verschijnselen. Hij had altijd iets nieuws te zeggen over de meest gewone zaak voor deze of gene zijner hoorders, iets waaraan nog niemand gedacht had. En dan zijn paradoxen! Nu ja, men begreep een uur later wel, wat er op zijn woorden af te dingen was, maar wat hij zei, gaf stof tot denken, tot overwegen, het werkte na; men had een nieuwen kijk op het oude, het lang bekende, het gewone gekregen. Men hoorde in hem iemand die niet napraatte. Het was geen beperkte gedachtenkring waarin hij zich bewoog. Dikwijls gaf hij slechts één enkele zijde te zien, maar men moest erkennen dat ook die zijde de moeite van het opmerkzaam bekijken waard was. Ook het paradoxale heeft zijn rechten, evenals een zekere dosis eenzijdigheid bij den man van

overtuiging geduld mag worden, zelfs verwacht wordt. Vooral was 't zijn ironie, zijn sarcasme tegen het banale, het conventioneele, het afgezaagde dat meesleepte. Bedenkelijk konden zijn boutades zijn voor den oppervlakkige, den onwetende, daar ze zoo licht als „openbaringen" werden opgevat, maar voor de meer ontwikkelden onder zijn gehoor waren het geestige uitvallen van een schitterend vernuft, dat zoo graag nu en dan eens doorslaat. En zijn humor was frisch of aangrijpend, zijn scherpe zetten raak en op den man af. Vrouwen onder zijn gehoor waren als onder een betoovering gevangen; er waren er onder die hem hadden willen omhelzen. Zij vergaven hem gaarne een nu en dan wat gewaagde uitdrukking. Voor haar was het gehoorde een opfrissching, iets heel nieuw, van haar gewone eentonige conversatie verschillend als dag en nacht, als zonneschijn en motregen, als eau-de-Cologne en duffe huislucht.

Nooit heb ik de uitwerking van het levende woord zoo krachtig gezien, als na zijn voordracht in het Combrugghe's Genootschap te Gent, bij gelegenheid van het Congres aldaar in 1867 gehouden. Ik verwijs daaromtrent naar het vierde deel der „Brieven" door Multatuli's weduwe uitgegeven. Voor een gemengd publiek van wel 1300 personen, waaronder de meeste Hollandsche leden van het Congres, had Multatuli een levendige en geestige voordracht gehouden „Over het recht om een gevoelen af te keuren"; aan 't einde van zijn wegsleepende „causerie" was de geestdrift onbeschrijfelijk. Te midden van 't gejuich en applaus kwamen Prof. Vreede, Prof. Matthijs de Vries en eenige andere Noord-Nederlandsche heeren binnen, die gemiddagmaald hadden bij den Gouverneur van Oost-Vlaanderen. Prof. Vreede stormde naar het podium met woedende blikken en was niet te weerhouden door Prof. de Vries, die hem aan de panden van zijn rok nog trachtte terug te trekken. Vreede riep: „Ik ben een eerlijk Hollander en wil hier niet zwijgen; ik wil het voor de eer van mijn vaderland opnemen!" Hij verkeerde namelijk in het denkbeeld, dat Multatuli het over Nederland en den Javaan had gehad, schoon daarover geen woord gesproken was en hij zelf geen syllabe van de voordracht gehoord had. „Maar hij was inderdaad dronken van wijn of valsche vaderlandsliefde", zooals Multatuli later aan Tine schreef. Het tooneel dat volgde was angstwekkend. De

woedende Vlamingen brulden. Vergeefs trachtten sommigen de razernij te bezweren door het Vlaamsche lied uit te galmen: „Zoo lang de leeuw zijn klauwen" enz. Dat maakte den storm zoo mogelijk nog heftiger. De Vlamingen wilden den man verscheuren. Algemeene verwarring; de dames begonnen te gillen of dreigden met flauw te zullen vallen; men drong naar de uitgangen. Eindelijk gelukte het, Vreede van de tribune en uit de zaal te krijgen en — een kalm woord van Multatuli bracht nu weldra de gemoederen tot rust. Opnieuw gingen de Vlamingen hun lied van „den leeuw met zijn klauwen" aanheffen, maar nu als teeken van verbroedering tusschen Noord en Zuid. Den volgenden dag bewonderden de getuigen van het angstwekkend incident algemeen de waardige houding van Multatuli. Geen bewijs van rancune is later bij hem overgebleven. Integendeel er ontspon zich later een vriendelijke briefwisseling; in het schrijven van Prof. Vreede aan Multatuli kwam, met het oog op het gebeurde, voor; „Heb dank voor uw hupsche handelwijze".

Ik acht het hier de plaats een stuk aan zijn schuilhoek te onttrekken, dat tot heden in de verslagen van genoemd Congres verborgen bleef. Daar er behalve het officieel verslag van Multatuli's Congres-voordracht ook nog een brief van den auteur volgt, krijgt deze bijdrage dubbele waarde.

Als spreker op het Congres was voorafgegaan A. S. Kok met een beschouwing: D a n t e en V o n d e l. Daarop vervolgt het verslag:

„De heer D o u w e s-D e k k e r spreekt

„O v e r e e n e g e p a s t e m a a t v a n v r i j h e i d i n h e t g e b r u i k v a n o n g e w o n e w o o r d v o r m e n e n z i n w e n d i n g e n.

„Na voorafgaandelijk verklaard te hebben, dat hij door het verliezen van eenige nota's in de onmogelijkheid zal zijn om zooveel voorbeelden ter staving van zijne gezegden aan te halen, als hij wel wenschte te doen, komt spreker ter zake. Hij beweert, dat de schrijver, die in het Nederlandsch de indrukken zijner ziel weergeven zal, te weinig vrijheid geniet, en zich als met eenen band terug gehouden voelt door de pedante regels, welke stroeve taalwetgevers hebben uitgedacht. Hij vergelijkt hem aan [sic] den S a n c h o uit de onsterfelijke

schepping van Cervantes, wanneer de lustige smulbroer in zijn eiland Barataria voor eene rijk opgedischte tafel gezeten, door verbod van den geneesheer, die achter hem stond, geene enkele spijze aanraken mocht. Stellig is het beter arm te zijn dan rijk met zulk eenen geneesheer.

„Spreker is van gedachte, dat men niet te veel luisteren moet naar die geleerden, die den veto uitspreken over het gebruik van de rijkdommen, welke de vreemde verwante talen ons aanbieden; wij moeten toegevend zijn in het toestaan van burgerrecht aan goede uitheemsche uitdrukkingen, die in onze taal ontbreken, en ter staving van zijne zienswijze haalt hij eenige Hoogduitsche woordvormen en zinwendingen aan, waarvan eenige in onzen letterschat eene ware leemte zouden aanvullen.

„Waar is het woord, waarmede wij het Hoogduitsche *ermöglichen* zoo bondig teruggeven kunnen? Wat hebben wij voor *rechtsanschauung*, en het schilderende *schrittweise?* Is het woord *betheiligen* niet veel korter dan ons: aan eene zaak deelnemen? Verdient het laconieke *anfangs* niet de voorkeur op ons: in den beginne?

„En zoo heeft de Hoogduitsche taal eenen heelen voorraad van zinrijke wendingen, waaronder wij (met oordeel en smaak evenwel) maar te kiezen hebben. Halen wij nog als voorbeeld aan: *ledig*, in den zin van ongehuwd; *schutz und trutzbündniss* voor het lange, aanvallend en verdedigend verbond; — *leider*, dat niet door ons tragische en onnederlandsche *helaas!* in gewone zaken kan worden weergegeven: „helaas! ik heb mijn handschoen verloren!" — *Ein mittagmahl oder frühstuck einnehmen;* wij *nemen* alleen iets *in*, dat slecht smaakt; — *grossthuerei*, *vornehmthuerei*, waarvoor wij geen gelijkgeldige uitdrukkingen hebben; — *veröffentlichen*, dat de Nederlanders, uit vrees voor een germanisme, met *publiceeren* meenen te moeten vertalen; — *sonnverbrandt* e. d. veel krachtiger dan ons: door de zon verbrand, enz. — *zusammengehörigkeit*, waartoe wij een geheelen zin zouden noodig hebben; — *schacher*, wel is waar een vreemd, wellicht Hebreeuwsch woord, maar dat de Duitscher, die niet als Sancho aan den geleerde gehoorzaamt, toch tot het zijne heeft gemaakt, omdat het hem krachtig en schilderachtig scheen.

„Evenwel kan de spreker niet alles goedkeuren in dat overnemen van woorden uit vreemde talen: — moet daarin vrijheid

worden toegestaan, dan dient er toch ook eene gepaste maat in die vrijheid te worden gehouden.

„Het zou, bijvoorbeeld, niet aan te raden zijn dien koopman in olie, boter en meer andere waren na te volgen, die van personeel in winkel, stal, kinder- en huiskamer willende veranderen, deze advertentie in de couranten plaatsen liet: „*Ein Materialist verlangt ein gesetztes Ladenmädchen, ein zuverlässiges Zweitmädchen, eine geprüfte Lehrerin und einen stadtkundigen Kutscher*".

„Ook is hij geen taalgeestverwant van den jongen Duitscher die, na een reisje in Holland, als bewijs, dat hij genoeg in ons land had *heromgetrokken*, om onze taal *volstandig in te hebben*, *beduurde* dat hij al onze provinciën *beroerd*, en daartoe steeds de *beleefdste* wegen gekozen had, op welke *dwaalvaart* hij door de *aangezienste* personen *gastvriendelijkst* was *ingeladen*.

„Maar indien men Pegasus aan den breidel onderwerpen mag, om te beletten, dat hij de glazen instorme, toch mag die breidel niet dienen om hem de vleugelen vast te leggen.

„De domme vrees om galicismen en andere *ismen* te begaan, mag geen beletsel worden voor de vrije uiting der ziel. — *Ismen*, wat zijn *ismen*? Woorden die het vroeger waren, zijn het nu niet meer. Wie zal ontkennen dat *gemeen* en *commun* oorspronkelijk hetzelfde woord is? Heeft een Spanjaard of Araab wellicht het recht ons het *water* te betwisten, als op zijn taalgebied geroofd: *oeëd-al-quivir*, *oeëd-al-axara*, *Oease* (met de Gr, *rh* van *rhéo = wasser*). Zijn de woorden *mensch*, *kleur*, *vader*, *tante*, *kop*, *hoofd*, *krant*, *been*, en duizend anderen geen *ismen* meer? Waarom dan *vroegstuk*, *gistrig*, *hedig*, *aanvangs*, *draagwijdte*, (of vèrheid) enz. wel? Wij moeten wat vrijgeviger zijn! Hoe lang moet een *ism* wel *ism* zijn, eer hij aanspraak heeft op het burgerrecht in eene taal?

„Spreker besluit met de hoop uit te drukken, dat de lettergeleerden meer inschikkelijk zullen worden, en het den armen schrijver niet verwijten, indien hij om eene juistere uitdrukking aan de gevoelens zijner ziel te geven, zich wel soms van een woord bedient aan eene vreemde taal ontnomen".

Tot zoover het verslag. Het Bureau van het Congres voegde er het volgende aan toe:

„In antwoord op de vraag, die hem gedaan werd om zijne verhandeling te schrijven, zond de heer Douwes Dekker

eenen brief aan het Bureau, die, met zijne toelating, hier wordt medegedeeld.

Waarde Heeren,

Reeds heb ik aan den heer Max Rooses eene kleine opgave gezonden, volgens welke het door my gesprokene in de Handelingen van het Congres kan worden opgenomen. Daarin komen de woorden en uitdrukkingen voor, waarover ik iets gezegd of die ik aangehaald heb. (1).

Dewyl de heer De Geyter iets gevonden heeft van het lystje dat ik voor myn rede had gereed gemaakt, en de goedheid had my dat toe te zenden, ben ik in staat de aan den heer Rooses opgegevene uitdrukkingen nog met de volgende te vermeerderen. — (Wees echter zoo goed, s. v. p. eens na te zien of dezelve reeds op het aan dien heer gezonden lystje voorkomen).

Der gehabte Erfolg; *diesjährige Ernte; neuzeitige Ideën; zuverlässige Berichte*; *widerhaarige Elementen; fremdlandische Sitten*; *Staatliche Eintheilung Europa's; gastfreundlich; eingeschült; opferfreudig;* (een schoon woord): *hirschgerechter Jäger; schulgerecht; schliesslich; ein Feier begehn; gemeinsames Probirverfahren zür Feststellung zulässiger Fehlergränze* (nam. van de munt).

De door den heer De Geyter gevondene en my toegezonden nota's bevatten echter slechts de woorden waarover ik iets zeggen wilde, en geven hem geen handleiding tot reconstrueeren van mijne verhandeling. En al hadde ik de kleine schets die ik gereed maakte, ik weet hoe ik steeds afwyk en my laat leiden — soms vaak: verleiden door den indruk van het oogenblik.

Om te voldoen aan uwen wensch en op uitdrukkelyk verzoek van den heer Rooses, heb ik UEd.op den weg geholpen, — maar — *nu* een degelijk afgerond stuk leveren, (waartoe stof is, en waarin ik inderdaad lust hebben zou) mag ik daarom niet, wyl het eene onwaarheid wezen zou, indien ik 't gaf: *als zóó uitgesproken op 't Congres.*

Ronduit gezegd, ik voel my bekwaam om een *goed* stuk te leveren over de preutschheid, *bégueulerie* onzer letterschoolmeesters, maar het zou een diefstal zyn, als ik eenen toekomstigen lezer uwer Annalen in den waan bracht: een zoodanig „goed" stuk te hebben voorgedragen. Ik houd

niet van mooimakery, en gestolen roem is my een gruwel.

Het is, moet ge weten, eene principe zaak. Ik heb zoo vaak gevloekt tegen kamerleden die op den 2en der maand 's avonds in hun studievertrek (*met collaboratie meestal!*) den speech maken, die zij den 1en in 't Parlement . . . niet gehouden hebben! — Alle moniteurs, staatsbladen, ambtsblätter enz. zijn vol leugens. En ik houd niet van leugens.

Maak daarom, bid ik u, van myne eenvoudige opmerkingen, in uwe, ‚Handelingen", maar iets zeer eenvoudigs. Niet *ik* zal my ooit beklagen dat ik te weinig plaats besla, of dat het niet „mooi" genoeg is. 't Is allicht zoo mooi in uwe Annalen, als 't indertyd geweest is — en wat daarboven of daarbuiten gaat, is uit den booze. Bovendien de hoofdzaak is dat de taalwetgevers opmerkzaam zijn gemaakt op hunne al te nauwe bekrompenheid in het toestaan van burgerrecht, — dat doel is bereikt, en nu komt het er verder weinig op aan, hoe myn speech was. — Ik geef u — en ieder — eens en vooral acte van acquit en décharge voor 't verwaarloozen van myn aandeel in 't slagen van 't Congres. Ik ben veel te hoogmoedig, om niet heel nederig te zyn in zulke dingen.

Wilt ge dit briefje als noot laten drukken, ter verontschuldiging der onvolledigheid van uw verslag over myn spreken — my wel! 't Kan zyn nut hebben . . . . voor kamerleden en anderen die morgen hun werk van gisteren maken.

Wees vriendschappelyk gegroet van uwen hoogachtenden:

Douwes Dekker.

[De redactie der „Handelingen" heeft hier de volgende noot nog aan toegevoegd, bij het aangeduide teeken 1.]

„Wij deelen hier die lijst van woorden en uitdrukkingen mede, zooals zij door den heer Douwes Dekker aan den heer Rooses werd gezonden:

„*Beabsichtigen; bisherig; dasig; hiesig; gestrig; heutig; morgig; jemanden einholen* (iemand tegemoet gaan, om hem ergens binnen te leiden); *heimführen*; (*uxorem ducere* = trouwen); *in den vierziger jahren; aufthürmen* (van hindernissen gezegd, een beeldrijk woord); *vorjahr* (niet: *voorjaar, lente*, doch *vorig jaar*); *verleiden* (iets tot leed maken); *anwöhner eines Flüsses; leisten*; *falschspieler* (één woord, zonder verbuiging van het adjectief in tegenstelling van een *speler, die valsch* is); *sprengen*

(= doen springen, als *drenken* van *drinken*, *vellen* van *vallen*); *kreisblatt; wortlaut; nennwerth* (nominale waarde); *die ehe- und ackersleute* N.N.; *einschiebsel; gewissensbissen; gewissenhaft; maszgebend; unmaszgeblich; spieszbürgerlich; wegelagerei; geniessen* (ook van iets onaangenaams); *durchführen; ein vor die Thür stehen gebliebenes fasz; die in Schleswig wohnen bleibenden Deutschen; ermöglichen; neugestaltung; einiger, anderer* (met het oog op den verbuigingsuitgang); *tragweite* (bij voorbeeld: eener wet); *neuzeit; gegenwart; jemanden todtschweigen* (dat is: door een voorgewende onwetendheid iemand tegenwerken, tot hij door uitputting bezwijkt). Deze uitdrukking zou in Nederland nooit inheemsch worden, dewyl de zaak daar niet bekend is".

De brief van Multatuli aan het Bureau van het Congres maakt een eigenaardigen indruk en geeft een bijzondere zijde van zijn karakter te zien. Hij had eenvoudig kunnen antwoorden, dat zijn voordracht een improvisatie was naar aanleiding van enkele (voor een deel verloren) aanteekeningen, — geen geschreven „verhandeling;" dat de redactie zich dus moest tevreden stellen met het beknopt stenografisch verslag. In plaats daarvan vervalt hij in een uitweiding over hetgeen het onderwerp had kunnen zijn, zoo hij het grondig had willen behandelen. 't Is of hij bevreesd was, dat de lezers van het verslag later een te gering denkbeeld zouden krijgen van de gehouden voordracht. Inderdaad had dan ook zijn improvisatie een uitwerking op zijn Congres-publiek, die door een eenvoudig verslag moeilijk zou zijn weer te geven. De hoofdzaak echter, hij moest het zelf erkennen, was voldoende in het licht gesteld en dus het doel van den spreker bereikt. Zijn overgevoeligheid had hem ook in dezen weer tot overdrijving geleid, en het Bureau had tegenover een spreker dien het met onderscheiding bejegend had, een moeilijke taak.

Men zie verder over het incident-Vreede en de voordrachten te Gent de „B r i e v e n", (aan Busken Huet 2de deel), blz. 121.

* * *

Daar het jongere geslacht zich moeilijk een denkbeeld kan maken van Multatuli's optreden als openbaar spreker, is het tot kenschetsing noodig hier enkele indrukken van tijdgenooten mee te deelen; zijn improvisatiën toch maakten

gedurende die periode van rondtrekkend spreker een belangrijk deel uit van zijne werkzaamheid, waarmee noodzakelijk rekenschap moet gehouden worden.

De openbare

VOORDRACHTEN

van Multatuli in onderscheiden steden van ons land gehouden, hebben den auteur meermalen bewijzen gegeven van gehechtheid en waardeering, zooals hij zelf erkend heeft. Enkele malen gebeurden er dingen, die hem moesten grieven. Zoo schreef de Arnhemsche Courant eenmaal, — ik meen na een lezing met fragmenten uit Vorstenschool, — dat dergelijke voordrachten waren „beneden de aandacht van een beschaafd publiek". Bij een andere gelegenheid ergens ontving hij vooraf een bezoek van den commissaris van politie „om, zegt hij, mij te waarschuwen dat-i *in dienst* zou tegenwoordig zijn, indien ik „de publieke zedelijkheid" aanrandde". Voor velen zouden dit kleinigheden geweest zijn, redenen om te lachen, vooral bij zooveel andere bewijzen van genegenheid en toejuiching. Dat dit bij Multatuli niet zoo was, laat zich verklaren uit zijn stemming en gestel, maar ook uit een andere overweging, die niet mag verzwegen worden. „Een der middelen, zegt hij ergens, die ik aangreep om 'n eind te maken aan dezen treurigen toestand — grootendeels voortgevloeid uit geldgebrek, dat my en m'n vrouw dwong, ieder voor zich, een goed heenkomen te zoeken — bestond in het houden van publieke voordrachten".

Wij laten hier enkele verspreide stukken volgen, die aan de publieke voordrachten gewijd zijn.

In 1880 was Multatuli o. a. ook te 's Gravenhage opgetreden. In „De Nederl. Spectator" kwam daarop het volgende verslag voor over de

VOORDRACHT VAN MULTATULI.

„Donderdag 22 Jan. trad de heer Douwes Dekker te 's Gravenhage op. Had het steeds toenemend tal zijner vrienden reeds te Rotterdam, Dordt, Amsterdam, Schiedam zijne boeiende en opwekkende voordrachten met ingenomenheid gehoord, te 's Gravenhage was de belangstelling ditmaal ook groot en het aandachtige publiek talrijk. De spreker moet het weldra gevoeld hebben, dat hij sympathieke toe-

hoorders voor zich had. Zijne improvisatie was te rijk en te vol om er een geregeld verslag van te geven. Er ligt zooveel in den toon, in de fijnheid eener wending, in de eigenaardige wijze van zeggen, dat verloren gaat, wanneer men het zou willen opschrijven. Toch zullen wij trachten eene lichte schets te ontwerpen van de kaleidoskopische beelden die hij ons voortooverde. „De ernst en juistheid in het denken en het uiten van de gedachten", ziedaar zijn thema. Liever dan Talleyrand's gezegde aan te nemen: „het woord is gegeven om de gedachten te verbergen", wilde Multatuli dit aldus opvatten: het schijnt wel alsof het woord dient om de gedachten te verbergen. Immers hoe onjuist drukt men zich veelal uit! Zeker, men behoeft niet altijd even puristisch te zijn, maar tegenwoordig wordt er wel wat te zeer gezondigd tegen de juistheid van taal en denken. Daar komen ook van tijd tot tijd allerlei woorden in zwang. De spreker herinnerde aan woorden als: bepaald, billijk (goedkoop), stemmig, enz. Zeer slordig is vaak de wijs waarop, de taal waarin men zijne denkbeelden uitdrukt. En dat getuigt van traagheid of van slordigheid in het denken.

Dis-moi qui tu hantes, je dirai qui tu es; zeg mij hoe gij u vermaakt, ik zal er uit opmaken wie gij zijt. Niet wat den mond ingaat verontreinigt maar wat den mond uitgaat. Aan deze en dergelijke aforismen, die de spreker ontleende en toelichtte, knoopte zich dan telkens eene uitweiding, vol vernuftige, voor sommigen ook wel paradoxale zetten. Ook de dichters werden soms ter sprake gebracht;

„Wat slaapt het zacht op 't blauw satijnen kussen",

zoo zong Beets van het kindje. De spreker, die het misbruik van adjectiva behandelde, vroeg, wat doet hier ter zake dat het kussen blauw was? Ware de zaak anders, minder juist, minder schoon, wanneer het kussen nu eens rose was geweest? En dan dat slapen op satijn! Hier ziet de spreker valsch idealisme. Hij had veel sympathie voor Dickens, maar ook bij dezen vindt men zulke stoplappen en loopjes, als: ja, zeide hij, aan de knoop van zijn jas trekkende; — Hm, kwam de heer P., terwijl hij aan zijn neus krabde, enz. De dagbladen geven ons dagelijks zulke voorbeelden: Een afschuwelijke moord enz. Vrage, zijn er ook beminnenswaardige moorden? Bij een spoorwegongeluk schreef een Fransche courant, dat men lang gevischt had naar de lijken; eindelijk was men

zoo gelukkig te vinden . . . . een chapeau horriblement mutilé.

Op zijnen weg het gezegde ontmoetende: „il y a des juges à Berlin" weidde spreker hierover uit en droeg Andrieux's gedicht voor. On respecte un moulin, on vole des provinces; in die kunst van kemelen doorzijgen enz. was Frederik de Groote een meester en velen na hem. Zoo werden nog spreuken van Vauvenargues, van La Bruyère, la Rochefoucould behandeld.

Dit alles werd later saamgevat. Multatuli, hij wien wij gewoon zijn, dat hij met onverdroten moeite en inspanning zich beijvert zuiver te denken en zuiver zijne gedachten uit te drukken, drong daarop aan. Er ligt onzedelijkheid in het verslonsen van de hersenen, in het toegeven aan slordigheid. De zaak hangt nauw met geweten en gewetenloosheid samen.

Het was den toehoorders aan te zien, dat zij meer en meer van de spelende voorbeelden verheven werden tot iets hoogers; dat zij den indruk ondervonden van den ernst des sprekers. Men stond op, men drong nader, men hing allengs aan zijn lippen. Want vooral het eind en het slot was spannend, boeiend, verheffend.

Hij schilderde ons de laatste oogenblikken van den „niet geloovige", die gewerkt en gestreden heeft voor hetgeen *hij* goed achtte, als het langzaam insluimeren na een vermoeienden en drukken dag, nog met een vriendelijken, kalmen glimlach op het gelaat, dankbaar voor al het goede wat hij heeft genoten en onder den invloed van het bewustzijn: „ik heb gewerkt en gedaan wat ik kon, ik heb getracht mijn plicht te doen." Wel staan zijn vrienden schreiende om hem heen. Toch is hun treuren niet pijnlijk, want vooral in dit oogenblik „gelooven" zij aan de macht van het goede, nu zij dezen apostel zien heengaan, kalm en tevreden, moede van het werken en begeerig het hoofd ter ruste te leggen om in te slapen en terug te keeren tot het stof waaruit hij werd geboren!" Tot dusver.

Wij teekenen hierbij aan, dat sedert die voordracht dat „blauw satijnen kussen" berucht is geworden. In den mond van napraters werd het den dichter vaak voor de voeten gegooid, meenende dat men daarmee den geheelen dichter had afgemaakt. Multatuli zelf zou er leed van gehad hebben.

Een der degelijkste en onpartijdigste verslagen van Multatuli's publieke voordrachten werd geleverd door den als pedagoog gunstig bekenden heer J. A. Bientjes. Zijn stuk komt voor in het tiende deel van V. Vlotens Levensbode en betreft de geruchtmakende voordracht over Wijsbegeerte; ik mag over de waarde van dat verslag te eer oordeelen, omdat genoemde voordracht ook door mij is bijgewoond. De schrijver veroorlove mij er enkele gedeelten van aan te halen, omdat zijn verslag een uitnemende bijdrage kan heeten tot de karakteristiek van Multatuli als openbaar spreker.

„In de eerste plaats begon Multatuli met te wijzen op de welsprekendheid van onze taal in het woord Wijsbegeerte: geene enkele taal duidt z. i. zoo waar den aard van het denkbeeld, dat er door wordt uitgedrukt, aan. Het Duitsche woord *Weltweisheit* is nog zeer gebrekkig, en het Fransche woord *Philosophie* is er schier onvatbaar voor, om door het groote publiek recht verstaan te worden, hetgeen van een verlatinizeerd woord niet te verwonderen is. Vandaar dat de onzinnigste beteekenissen aan dit woord *Philosophie* gehecht worden.

„Pittig en duidelijk, als schier altijd, toonde de spreker dit aan langs den hem gemeenzamen weg van goede, belangwekkende anecdoten. Om aan te wijzen, welk denkbeeld Frederik II van Pruisen aan het woord *philosophie* ten grondslag legde, herinnerde hij aan zijn bekend gezegde: quand je veux punir une province, je lui donne un philosophe comme gouverneur", en om met éénen trek bloot te leggen, welke gedachte het woord nog heden ten dage in het brein van den beschaafden Franschman vertegenwoordigt, vertelde hij het volgende. „In Wiesbaden wandelende met een gewezen hoofd-officier van het Fransche leger, had ik het verdriet" — zei Dekker, — „mijnheer Mac-Mahon te ontmoeten. Het trof mij, dat hij er merkwaardig welvarend naar lichaam en ziel uitzag; en ik kon niet nalaten daarover mijne verbazing te kennen te geven aan den ouden wapenbroeder van den man, die het schoone krijgsmanswoord heeft omgekeerd: „la garde se rend, mais ne meurt pas". En wat was het antwoord op mijne ontboezeming?" vraagde Dekker: „Oh! — il prend son sort en philosophe!"

„De philosophie schijnt dus in Frankrijk ook een zalf voor verloren maarschalkseer te zijn, voegde de spreker hieraan toe.

„Wijsbegeerte — begeerte om wijs te zijn, vooral om wijs te worden, — eene schoone woordvorming! De uitdrukking is volmaakt geschikt voor den edelsten arbeid van den mensch: het trachten naar de kennis van het *zijn*; het zoeken naar de kennis van *den aard der dingen*. Het spreekt van zelf voor den lezer van Multatuli's werken, dat dit begrip schering en inslag van zijn redeneering was; en ook dat hij met het bekende vuur te velde trok tegen de schoolsche opvatting van het woord wijsbegeerte, tegen de akademische philosophie. De wereldgeschiedenis of wat zoo genoemd wordt, heeft de beteekenis en opvatting van het woord wijsbegeerte geheel verdraaid; zij heeft het oorsponkelijke eenvoudige begrip verduisterd en onder wanbegrippen bedolven, evenals er schoone *fresco's* onder de vandaalsche kalk der eeuwen zijn verborgen en bedekt. Evenals de kalk bij die oude, meesterlijke muurschilderwerken, zoo moet het vuil der eeuwen worden afgekrabt, willen wij oorspronkelijk reine voorstellingen der menschen weder in hare eer herstellen. De verschillende theologiën, ten nauwste samenhangende met het eigenbelang der pythia's en priesters, hebben heel wat stof en kalk op hun geweten".

[Vervolgens wordt door den verslaggever gewezen op Multatuli's korte beschouwingen over de wijsgeeren van de oudheid en van de nieuwere tijden; „de executie van die philosophen, waaraan een geheele akademie stof voor dissertaties heeft, was, zooals de militairen dat, geloof ik, noemen, „paraat". Alle traditioneele eerbiedigheden werden hier afgebroken". Het is Multatuli „veel waard, iets ongemeens, iets verrassends te zeggen. Dat nu de waarheid en de billijkheid ten zeerste onder dien hartstocht lijden moet, wie zou er zich over verwonderen? Hier en daar zal het botvieren aan die zucht hinderen, stuiten zelfs; elders zal het ons prikkelen door een zekere nieuwheid van gedachte: zoo bijv. bij de parodie op het *Cogito ergo sum*". De schrijver besluit aldus:]

„Het gebied van gelijkenissen is niet dat, waarop Multatuli het zwakst is. Bijna altijd boeit hier de levendigheid van zijne voorstelling.

„In een kort verslag aan zulke grepen recht te doen wedervaren, is moeilijk. Eerst een stenografische reproductie zou de litterarische verdienste daarvan doen uitkomen.

„Hoe verder ook rekening te houden met de waardevolle opvoedkundige opmerkingen, die Multatuli in zijn lezingen als 't ware achteloos verspreidt? Zoo bijv. die omtrent den *horror vacui* der menschelijke, dus ook der kinderlijke ziel?

— — — —

„Het kwam mij voor, dat de spreker met opgewektheid sprak, ik vrees echter, den spreker hier en daar wel eenig onrecht te hebben aangedaan; het gesproken woord vervliegt zoo ras!

„Ik heb reeds laten doorschemeren, dat ik niet gaarne zou geacht worden te willen zweren bij al hetgeen Multatuli in deze lezing verkondigd heeft. Daar zijn waarschijnlijk „more things in Heaven and earth, than is dreamt of", zelfs in den geest van Multatuli! Zijne parate executie van bijna al de tot dusver groot genoemde philosofen mist de noodige volledige argumentatie om beslissend te zijn. Plato geheel te verwerpen, omdat hij geen dichters in zijn republiek wou dulden, Solon te verketteren, omdat hij gezegd wordt veel van „drank" te houden, Kant zonder vorm van proces te veroordeelen, Spinoza *„en bonhomme"* te behandelen, den oprechten natuurkenner en handhaver van zijne overtuiging, Jacob Moleschott, af te schepen met den titel van den lucifers-philosoof [men denke aan zijn kernachtig: „Ohne Phosphor kein Gedanke"] — dat alles vind ik natuurlijk zeer Multatuli-aardig, maar daarom volstrekt nog geen orakelspreuken!

„Trouwens wie verwondert zich bij dezen schrijver nog over zulke invallen? Zijne werken liggen daar voor ons als eene verbazende collectie aforismen, vol treffende juistheden, fonkelende denkbeelden, aangrijpende ontboezemingen, maar ook vol van onwaarheden en onbillijkheden.

— — — —

„Eén indruk overweldigt ons, bij al hetgeen wij van Multatuli lezen en hooren, steeds: de schitterende oorspronkelijkheid en frischheid van zijn vernuft. Ziedaar een mensch, wien niets wat wezenlijk menschelijk is, vreemd gebleven is. Een Nederlander met genie, met kracht, met moed, met hart! Niet te verwonderen, als zulk een man een verbazenden invloed uitoefent op zijn medeburgers. — Tot voordeel van ons volk, tot voordeel ook van hem zelf, zou het echter zijn, indien er van hetgeen hij schrijft en zegt meer waarheid-lievende kritiek gegeven werd, al zou die dan ook, van tijd tot tijd, niet vleiend voor zijne ijdelheid zijn.

„Niets is voor de uitingen van dezen rijken geest meer ongepast, dan om er evenveel of minder kennis van te nemen, dan van de alledaagsche tijdschrift- en kranten-onbeduidendheden".

De voordrachten te Rotterdam gaven aanleiding tot strijd in de locale bladen. Zoo werd de voordracht van Multatuli van 20 Maart 1878 gevolgd door een scherpe kritiek in het Rott. „Zondagsblad", en toen de redacteur weigerde een tweede weerlegging daarvan om haar uitgebreidheid te plaatsen (het stuk zou drie kolommen kleinen druk hebben ingenomen) verscheen er een brochure van den heer J. J. Janssen Schollmann, getiteld: Hoe Kappelman (de heer M.) Multatuli beoordeelde. Rotterdam, van der Hoeven & Buijs 1878.

Opgeschroefde ontboezeming, voorgewende verontwaardiging of ook ergerlijk doodzwijgen waren veelal de afwisselende teekenen in de periode van Multatuli's voordrachten, vandaar dat een waardeerend en tevens onpartijdig artikel waarop wij hier boven de aandacht vestigden, niet onvermeld mocht blijven. Als een bewijs van Multatuli's onvermoeide geestkracht deelen wij mede, dat hij van 9 Jan. tot 13 Maart niet minder dan zeven-en-dertig voordrachten heeft gehouden. Dat was in 1880. Zie „Brieven", Laatste periode.

Na de laatste voordracht in den Helder schreef hij naar Wiesbaden:

„Hoerah, 't is gedaan! En ik heb nog al goed gesproken van avend. Er waren pl. m. 200 menschen. Ik ben blij dat het afgeloopen is, de heele voordrachterij meen ik, en dat het van avend goed was".

* * *

Thans keeren wij tot de

„BRIEVEN"

van Multatuli terug. Vóór wij eenige andere verspreide documenten of epistels meedeelen, laten we eenige bescheiden volgen naar aanleiding van de Brieven door Multatuli's weduwe, Mevrouw Douwes Dekker, geb. Hamminck Schepel, uitgegeven. Deze onschatbare bundels, terecht door de Verzamelaarster genoemd: Bijdragen tot de kennis van Multatuli's leven verwekten bij hun eerste verschijnen een algemeene beweging, vooral doordat de Brieven uit de periode

van den Max Havelaar aan die uit vroeger tijdperk voorafgingen. Men merkte nu dat de belangstelling in dat boek en zijn auteur nog onverflauwd was. En geen wonder, want men kreeg nu de intieme geschiedenis voor zich van de omstandigheden waaronder het merkwaardigste boek der negentiende eeuw geschreven en verschenen is. De ingenomenheid, de toejuiching waarmede het eerste deel ontvangen werd, was echter niet algemeen. Er verhieven zich ook ernstige meeningen tegen het uitgeven van dergelijke vertrouwelijke briefwisseling; somtijds was de stem der verontwaardiging aan het woord. Tot kalmer overweging gekomen moest men echter erkennen, dat het bloot een kwestie van tijd was. Zoo die Brieven in later tijd ontdekt werden en uitgegeven, zou men ze algemeen als documenten van het hoogste gewicht beschouwen, zoo voor de geschiedenis van den tijd en van de beweging op koloniaal gebied, als die der historia litteraria.

Enkele der indrukken bij het verschijnen der Brieven op anderen teweeg gebracht, laten wij hier volgen. In de eerste plaats maken wij melding van een artikel in het (thans niet meer bestaande) weekblad *De Tribune*, een artikel dat een protest van beteekenis, zooals men zien zal, ten gevolge had.

In het no. van 28 Jan. 1891 verscheen in genoemd blad een artikel onder den titel van Kermispret, waarin op het onvoegzame werd gewezen van de uitgave der vertrouwelijke briefwisseling van Busken Huet en van Multatuli.

„Is dat niet een schouwspel fin de siècle genoeg? Kan daar het mooiste kermiswonder mee concurreeren? Multatuli, Busken Huet te zien achter de schermen, hen jaren lang te volgen in hun intiemste leven, hen te hooren klagen, schelden, redeneeren. — — —

„Hoe beteekenend voor den onbaatzuchtigen martelaar, dat hij zijn Max Havelaar vrucht van zooveel zelfopoffering, wil dooddrukken, als men hem tot vergoeding maar Resident wil maken, een ridderorde geven en zijn schulden betalen. — — —

„Men heeft Dr. Swart Abrahamsz gesteenigd toen hij Multatuli ontoerekenbaar zenuwlijder noemde, een ziekelijken stumper, wiens lichaam te zwak was om het gewicht van zulk een verstand te torsen, en men dankt Mevr. Dekker, omdat zij dingen over haar man door hem zelf aan het licht laat

brengen, duizendmaal erger dan wat het gewraakte Gidsartikel bevatte." — — —

Uit deze aanhalingen blijkt de geest van het artikel in zijn geheel. Naar aanleiding van dit stuk „Kermispret" ontving de redacteur van *De Tribune* een tweetal brieven van den heer Eduard Douwes Dekker Jr. Op mijn verzoek gaf genoemde heer mij de vriendelijke toestemming de beide brieven in deze Multatuliana over te nemen, ten einde ze uit hun schuilhoek aan het licht te brengen. Ik betuig den heer Dekker hiervoor mijn oprechten dank. Ook om het gevoel van piëteit dat er uit spreekt, verdienen deze brieven wijder bekend te worden.

SARONNO, le 14 Février 1891.

Monsieur H. Gerlings,
Hoofdagent van 't Weekblad „De Tribune,"
Amsterdam.

Monsieur,

Un de mes amis m'a envoyé le N. 12 de votre Journal, contenant un article „Kermispret". Je l'ai lu avec beaucoup d'intérêt.

Permettez-moi, je vous en prie, de soumettre à votre bienveillante attention quelques réflections sur la publications de l'épistolaire de feu mon père.

En premier lieu, considérons à qui appartient la propriété des lettres familières de Multatuli. Celles adressées a feu ma mère, appartenaient de droit à elle. Mais ici on peut objecter, avec l'appui de plusieurs dispositifs de cours d'appèl, qu'une telle proprieté passe du nouveau au mari, au décès de son épouse, lorsqu'il y a communion de biens, et puis en faveur des enfants. Or, je vous demande est-ce possible que la loi nêerlandaise permette qu'une propriété quelconque, dont a joui la première épouse d'un mari, puisse être transmise par ce dernier à sa seconde femme, au détriment des enfants du premier lit? Alors, par exemple, un vieillard, veuf, avec des enfants légitimes, qui se laisserait duper par les cajoleries d'une jeune et provocante concubine, jusqu'au point de l'épouser, pourrait tester en faveur de cette dernière, au détriment des enfants du premier lit.

J'ignore les dispositions de la loi neerlandaise; en tous cas le code Napoléon dispose explicitement (art. 1098,) „que

l'homme ou la femme qui, ayant des enfants d'un autre lit, contractera un second ou subséquent mariage, ne pourra donner à sa nouvelle épouse qu'une part d'enfant légitime le moins prenant, et sans que, dans aucun cas, ces donations puissent excéder le quart des biens."

Feu mon très cher père a cru bien de nommer légataire universelle sa seconde femme.

Dans l'inventaire notariel, rédigé après le décès de feu mon père, on ne nomme aucunément les lettres, et, encore moins on en fixe la valeur. Et ces lettres servent à la dame M. Hammink-Schepel pour faire de l'argent.

En second lieu la publication non complète de ces lettres, et, par-ci, par-la, sous une forme mutilée, avec un accompagnement de commentaires, est une diffamation, du moins selon les lois italiennes. Or, il parait que ce serait inutile que moi, fils de feu M. Ed. Douwes Dekker, je fasse citer la dame M. Hammink-Schepel devant les tribunaux nêerlandais, pour diffamation, car ils me donneraient tort. Il ne me reste qu' à protester contre la publication de ces lettres. C'est peu de chose, et c'est bien curieux, cela.

Est-ce que vous êtes de mon avis?

Agréez, Monsieur, avec mes meilleures remerciments l'assurance de ma parfaite considération.

Eduard Douwes Dekker.

De tweede brief luidt als volgt:

SARONNO le 5 Février 1891.

Aan de Redactie van 't Weekblad „de Tribune,"

Amsterdam.

Monsieur,

Je vous prie de m'exuser de ne pas avoir fait suivre plus tôt la présente à ma première lettre. J'ai été très occupé ces jours-ci à fouiller dans les papiers d'un archive, à la recherche de quelques autres documents historiques, car j'ai eu l'aubaine de trouver, entre autres choses, des papiers et des lettres familières d'un ancien capitaine espagnol, au service „del Senor Don Juan" dans les Flandres, qui était „allado en todas las empresas que este prinzipe habia hecho."

Maintenant, permettez-moi de m'entretenir encore un peu avec vous sur les lettres de Multatuli.

M.- W. G. van Nouhuys, dans son bel article de la revue „De Nederlandsche Spectator" du 24 Janv., dit: „ . . . . . en derhalve noem ik . . . . het openbaar maken van deze correspondentie een durf".

En effet, c'est vrai. Mais pourquoi?

Les lettres en question sont des documents d'une vie intime, d'un passé à jamais détruit, s'agitant sur ses ruines. Elles auraient dû servir, uniquement de guide, au biographe de feu mon père et non pas d'appâs à la curiosité malsaine du gros public, de ces gens dont l'esprit honnête mais aride, tout devoué aux jouissances positives, ne se recueille jamais soucieux au souvenir de la via crucis d'un martyr. Ces lettres sont des révélations de douleurs, de joies, d'espérances ou de morne lassitude, des semences dont les germes pousseront plus tard ou des débris. Ajoutez à cela qu'elles ont été écrites comme soulagement d'une grande âme de rêveur et de poëte, et que ce sont les épanchements intimes d'un homme qui avait, peût-être, de grands défauts, mais dont les belles qualités du coeur, même dans leurs extravagances, rachetaient amplement les fautes que l'existenee prosaïque, les mille besoins banals de la vie faisaient seules commettre.

Je prévois qu'ici on m'accusera d'émettre des opinions malséantes; et on dira, pêut-être, qu'il est inconvenant au fils de juger son père. Qu'on me permette de faire observer, à cet égard, que je ne juge personne, mais que je me borne à considérer le côté purement objectif de la question et à établir non seulement la nature même de ces lettres, mais les causes qui les ont dictées, leur but, et surtout leur origine, c'est a dire la personne même dont elles sont les manifestations. Et alors on verra que je ne juge pas les actions de l'écrivain, du père ou du mari, mais la nature de la source où il puisait les idées et les sentiments qu'il devait exprimer.

Oui, c'était la tâche du biographe de lire ces lettres. Lui seul pouvait en comprendre le sens, en écouter, avec le coeur, et en interpréter avec le tact exquis et le discernement de l'artiste, les lointains murmures, affaiblis par le temps, et rassembler ces voix d'espérance, d'amour, ces cris de haine et de rage, ces souffles puissants de lutte et de vie. Après qu'il en aurait compénétré l'essence dans son âme; lors-

qu'il aurait vécu de nouveau de la vie dont ces lettres portent les traces; après en avoir rassemblé les cris d'angoisse et de douleur, dégagés de tout ce qui les dégrade; réunis les éléments les plus purs de la vie et accordé entre-elles les voix les plus harmonieuses, qu'elles contiennent, alors ces lettres auraient été utiles, mais utiles au biographe seulement pour pouvoir rendre, sous l'inspiration nerveuse et délicate de son âme, l'image vraie, mais modellée par une maine d'artiste, de Max Havelaar et de Multatuli. Le gros public ne devait absolument pas lire ces lettres. Il est trop pauvre psychologue. Il est rare qu'il puisse tenir compte des milles circonstances concomitantes qui agissent ou qui influent sur nos actions, ou bien mille détails lui échappent ou lui sont inconnus. Peut-on exiger que le gros public, c'est à dire la pluralité des lecteurs, lise les lettres de Multatuli tout en étudiant en même temps la belle monographie écrite par mon cher cousin M. le Doct. Th. Swart Abrahamsz? Non. Il est rare de trouver parmi ces lecteurs quelqu'un qui pense; il est plus rare d'en trouver un qui réfléchisse. Les lettres en question sont les effets d'une longue donnée de causes. Et est-ce le gros public, le gros public qui, contre paiement de quelques florins, doit laisser percer son sourire railleur au passage de quelques invectives déplorables, ou laisser tomber son froid jugement sur les épanchements de coeur d'un homme dont toute action, en bien ou en mal mêmes les plus drôles, portent l'empreinte puissante d'un chaleureux enthousiasme?

Non, non. Le public ne devait pas lire ces lettres. Elles lui sont incompréhensible, car il n'a jamais passé ses nuits sans sommeil, rêvant pensif sur un monde en ruines, et il n'a jamais plié sa tête, en pleurant, devant une longue histoire de souffrances.

Voilà pourquoi, selon mon opinion, la dame M. Hammink-Schepel a mal fait de les publier.

Elle me fait l'effet d'être ce médecin qui avait un ami bien cher à son coeur. Ce dernier mourut. Le médecin disséqua son cadavre.

Mais ceci n'est pas tout.

Nous tous, même le gros public — et ici je me réconcilie avec lui, — qui plus ou moins et chacun selon ses goûts, nous ne poüvons parcourir notre bonhomme de chemin

dans la vie guidé uniquement et toujours par la raison, comme par un astre glacial, versant de la lumière sans chaleur. Il faut que nous marchions vers les vagues et flottantes clartés de l'avenir soutenus par une force que la passion seule nous donne et encouragés par une voix amie et intime que seulement la foi peut nous adresser.

Ce double besoin nous fait aimer les personnes qui, douées d'une intelligence supérieure et d'une intuition clairvoyante dans les destins de l'avenir, marchèrent quelques fois seules, malheureusement et souvent fort en avant, hélas! à la tête du développement moral d'un peuple; et nous en faisons alors des idoles devant les-quelles nous nous plaisons à nous arrêter, haletant de notre course, pour invoquer un peu de repos et en même temps, un peu de force afin de pouvoir continuer notre chemin.

Or ces idoles ressemblent, quelque fois, au prototype; mais elles sont toujours une émanation distincte, plus ou moins complète, de l'état intellectuel, des besoins, des aspirations du peuple de sectaires qui suit les armes de son apôtre.

Il viendra un temps, et ce temps est déjà commencé, je crois, que dans la conscience de beaucoup de mes compatriotes, se dressera une idole, dont les contours indécis au commencement, prendront peu à peu une forme complète; et cette idole on l'appellera Multatuli. Elle sera l'oeuvre dernière, l'intrinsécration de la poésie, de la morale, des aspirations et des ideés de plusieurs générations. Mais qu'on ne s'y trompe pas: ces images que la foi réclame et que la passion orne de ses plus belles fleurs, est le résultat non d'une copie fidèle mais d'un long ouvrage de sélection, d'adaptements, de naïves superstitions et de profond amour. C'est une oeuvre longue et patiente à laquelle auront concouru beaucoup de gens. Elle pourra offrir des lignes d'une raideur hiératique ou bien d'une mollesse langoureuse, selon l'idéalité prédominante ou la perfection technique de l'art contemporain; mais dan cette image toute trace de la vie reélle et vécue aura disparu, toute tache d'une existence travaillée par les malheurs se sera effacée, tout angle émoussé, et toute matière aura fait place à une beauté unique, sans défauts, devant laquelle les fervents prosélytes passeront d'âge en âge en cheminant vers ce mirage qu'on appelle la perfection.

Ils s'arrêteront devant elle pour se reposer et pour puiser au souvenir de celui qu'ils aiment un peu de force et de courage.

Si alors, à ces pieux et dévoués sectaires, on leur montrera le livre qui contient les lettres de leur apôtre, un malaise inexprimable s'emparera de leur coeur.

Quelques-uns diront:

„J'ai ma foi qui me soutient. Ne la troublez-pas."

D'autres liront le livre, et puis lèveront les yeux effarés sur l'idole. La raison leur chuchotera quelques mots à l'oreille. Mais la passion l'emportera encore une fois sur lui, et ils continueront leur chemin, tristes, peut-être, mais résignés.

D'autres, enfin, porteront leur main sur le coeur, comme des fiévreux qui s'éveillent, et toute illusion aura disparu.

Eh bien, c'est au nom de ces derniers que je proteste, encore une fois, contre la publication de l'épistolaire de Multatuli.

Agréez, Monsieur, avec mes meilleurs remerciments, mes civilités les plus empresseés.

Eduard Douwes Dekker.

* *
*

Doch ook tal van voorbeelden zijn aan te wijzen om de belangstelling in die uitgave toe te lichten. Mr. J. N. van Hall schreef, na het verschijnen van den Havelaar-bundel, een artikel in *De Gids* van 1890, waarin het volgende voorkomt:

„Misschien zal de openbaarmaking van Multatuli's Brieven, van die geschriften, waarin hij, als een millionair die hij was, schatten van geest, van gemoed en van kennis, rechts en links, als in het wilde rondstrooide, veler oogen openen. In alle geval zullen deze authentieke documenten, behalve het letterkundig genot dat zij verschaffen, — want zijn stijl kan Multatuli nu eenmaal niet afleggen, — licht werpen op veel van Dekker's leven wat tot dusver niet of slechts ten halve bekend was, als waarheid doen erkennen, wat men tot nu toe slechts als een fraai verdichtsel had bewonderd. - -

„En nog andere eenvoudig-liefelijke indrukken ontvangen wij uit dezen tijd. Het zijn de armen, de kinderen, de burger-

luidjes, de verdoolden — „de tollenaren en zondaren" — tot welke Dekker zich bijzonder voelt aangetrokken." — — En aan het slot: „Niemand zal deze brieven uit de hand leggen, zonder in het gemoed te zijn gegrepen door het diep tragische van de omstandigheden waaronder de Max Havelaar is ontstaan; zonder zich den schuldenaar te gevoelen van den man, die, om ons dit machtig kunstwerk te kunnen schenken, dat nog doet trillen van ontroering en meesleept in zijn stoute vlucht, veel heeft gedragen."

In de *Nieuwe Gids* (jrg. '90, blz. 432) werd een „Literaire Kroniek" aan de Brieven van Busken Huet en Multatuli gewijd. Na eenige opmerkingen over het beoordeelen van de menschen, volgt o.a. deze passage:

„De Brieven van Busken Huet en van Eduard Douwes Dekker schijnen mij een alles licht-makende en levende illustratie van mijne in-'t-groot-beschouwing van menschen toe. Ik zie in die twee boeken het ongegeneerd zich-voorstellen van twee mensch-typen, twee geindividualiseerde abstracties, waaronder voor mij heel het psychische zich schikt. Het is de bedaarde, soliede en verstandige werker, het is de lyrische, spontane, hoogwijze artist, het is de burger en de eenling, het maatschappij-lid en de mensch. Nog zelden heb ik zooals hier eene werkelijke vleeschwording van deze twee hoogste abstracties van het menschelijke ziele-zijn in zoo angstig-complete gaafheid ontmoet." — —

Dan volgt eene vergelijking van de twee auteurs als menschen en het slot luidt:

„Huet is meer wereldwijs geworden, maar Multatuli meer mooi.

„Multatuli moet men liefhebben, men moet hem bewonderen, maar die bewondering wordt soms teleurstelling, terwijl de liefde zich zelf wel eens een beetje onverstandig vindt. Huet moet men respecteeren, maar dat respect blijft."

Als ik een gissing mocht wagen, zou ik zeggen dat Albert Verwey aan het woord is in deze Literaire kritiek.

Belangrijke artikelen verschenen ook in „*De Nederl. Spectator*". Bij de verschijning van de twee bundels brieven uit de Max Havelaar-periode schreef W. G. van Nouhuys twee

studiën (21 Juni 1890 en 24 Jan 1891). De eerste beschouwing sluit met de woorden:

„De lezing van Multatuli's Brieven maakte op mij, in verband met wat ik elders van hem las, een zeer gemengden indruk. Bewonderen blijf ik de groote wilskracht, waarmede hij den Max Havelaar schreef in de meest neerdrukkende omstandigheden. Doch ik meen hierboven te hebben aangetoond wat ik niet bewonderen, slechts betreuren kan. En ik vind het jammer dat door het uitgeven van deze brieven er al weer zooveel tegenstrijdigs in het zijn en de uitingen van dezen genialen man aan het licht gekomen is, daar dit noodzakelijk van invloed moet wezen op de waardeering, die zijn arbeid toch in verschillende opzichten ten volle verdient.

„Daarom ook noem ik het wroeten in de intieme historie van een beroemd man altijd een gevaarlijk werk. Met zekerheid oordeelen over een mensch als Eduard Douwes Dekker kan publiek toch nooit. Het onderzoek daartoe noodig, zou nu reeds, zoo kort na zijn dood, op tal van bezwaren stuiten. En derhalve wordt het resultaat van een uitgaaf als deze voor een groot deel het opwekken van twijfel, het brengen in nog grootere onzekerheid; tenzij — men vrede hebbe met het constateeren van zooveel tegenstrijdigheden in een karakter, dat wij in het dagelijksch leven met veel recht van wispelturigheid — of erger nog — van onoprechtheid zouden kunnen spreken".

De tweede beschouwing (over: „de Havelaar verschenen") eindigt met de woorden, waarop Ed. D. D. Jr. in zijn meegedeelden brief zinspeelde:

„Multatuli's gevoel van onvoldaanheid, ontevredenheid, miskenning, en de daaruit voortvloeiende prikkelbaarheid zijn duidelijker waar te nemen naar gelang de brieven van later dagteekening zijn, en deze verzameling verschaft den psycholoog — om niet te zeggen den psychiater — een eigenaardige stof.

„Zij deed mij tot de overtuiging komen, dat de studie van den heer Swart Abrahamsz op mindere tegenspraak zou gestuit hebben, indien de uitgaaf dezer brieven daaraan ware voorafgegaan, — en derhalve noem ik met Mevrouw Douwes

Dekker, geb. Hamminck Schepel, het openbaar maken van deze correspondentie een „durf".—

Daarbij verscheen nog in datzelfde nommer van 21 Juni het volgende in de Vlugmaren van Flanor:

„De brieven, die zijne (Multatuli's) weduwe voor enkele weken uitgaf, teekenen hem in al zijne genialiteit, d. w. z. in al zijne grootheid en in al zijne dwaasheid. Die schitterende zelfbewustheid, maar die tot pijnlijke zelfoverschatting overslaat; die edelmoedigheid, die hare uiting vindt in roekeloosheid met eigen middelen; die liefde, die uitdooft als de geliefde niet alles wil offeren.

„Onwillekeurig dacht ik aan de samenspraak, die Nero in Hamerling's „Ahasver in Rom" met zijne moeder heeft; als hij het wankele der liefde beschrijft en haakt naar ééne ziel, die hem geheel zou toebehooren, geheel, absoluut, totaal:

Ein Menschenherz und eine Menschenseele
Die ganz und unbedingt und willenlos
Sich ihm auf ew'ge Zeit zu eigen giebt!

„Nero noch Multatuli — deux noms bien étonnés de se trouver ensemble — mete men met de maat, die men alledaagszieltjes met burgerlijke deugdjes en braafheidjes aanlegt. Den grooten der aarde zij groote liefde en groote haat gegund, groote dwaasheden en groote roekeloosheid, als het gewicht dat de wereldgeschiedenis als opperste richteres eens in de waagschaal zal leggen tegenover hunne genialiteit. Zonder dat tegenwicht waren zij geen menschen meer, maar goden. Het „Eritis sicut Deus" is gebroken door den Paradijsvloek, — ook voor hen."—

Kort daarna kwam de *Spectator* nog eens op de Brieven terug in een mooi stuk proza, geteekend met de licht te raden initialen P. B. v. H. 't Was in het nummer van 17 Dec. 1892, en betrof den bundel getiteld: 1862-1863, met de brieven aan Mimi. Het stuk voor welks mededeeling hier ik den auteur dank zeg, was getiteld:

LIEFDE.

't Is zoo stil gekomen, — alsof het geen koningskind was — zonder fanfares, zonder klokgelui, zonder kanongebulder, en nu ligt het daar, dat rijke boek van liefde en

van leed, als 'n stuk onsterfelijk leven van een menschenhart. Het is geen kunstwerk, maar het leeft; het is niet mooi in den zin, dat het aangenaam aandoet, maar men hoort het jagen van het bloed er in en het hijgen van de borst.

Er zullen natuurlijk menschen zijn, die in hunne souvereine braafheid hunne allerongeniaalste zondetjes bedekken met den mantel der onschuld, en voor de honderdste maal — want de idee kan zelfs niet op oorspronkelijkheid bogen — verklaren: „Wat 'n gemeen mensch, die Multatuli, die zóo voelt voor een jong meisje!" — Maar ik vind den nieuwen bundel van Multatuli's Brieven nu heel mooi en ik zou de Hollanders wel eens willen overtuigen, dat zij hier een verzameling liefdesbrieven hebben ontvangen, schooner mogelijk dan eenige andere literatuur kan aanwijzen.

Anderen zullen het Mevrouw Dekker euvel duiden, dat zij deze brieven uitgaf. Maar heeft men het dan zoo erg gevonden, toen Mevrouw Huet de intieme brieven van háar man aan haar publiceerde? Is de wijd-blinkende reinheid van Huet dan zoo òverbelangrijk en grijpt dit boek niet dieper in ons gemoed dan berichten, dat b. v. Gideonnetje een nieuw sabeltje — of iets anders — kan krijgen van taai-taai, of zoo iets?

Mevrouw Douwes Dekker heeft den moed gevonden om, alleen om ons Multatuli te doen kennen, alles, alles te geven wat zij had. Iedereen die nadenkt hoeveel liefde voor, welke overtuiging van goed-zijn van haar man, moet voorgezeten hebben bij dit offer, ontdekt het hoofd voor die menschelijkheid. Die brieven, ik vermoed — neen, ik weet het, ik voel het — zijn gedurende eenige jaren de grootste schat geweest voor dat meisjeshart. In het geheim ontvangen, in het geheim beantwoord, waren zij soms haar ten peluw. En toch .... geeft zij ze.

„Alles is waar, alles, en daarom juist is 't zoo jammer, dat ze gedrukt zijn en gelezen worden, door volk, dat er niets van begrijpt." Dat schreef Multatuli zelf over de Minnebrieven, en hij had ... slechts tot een zeker punt gelijk. Er treft mij iets verbazend hoogs in het begrip van iets te geven, in de zekerheid, dat wàt menschjes ook mogen trappelen in de modder, geen spatje slijks het hooge beeld zal bereiken.

Met dezen bundel brieven in de hand heb ik eigenlijk

eerst begrepen, hoe Huet de epistolaire van-Zeggelen is geweest onzer letterkunde.

Anders het woeste genie. Ziedaar Multatuli schrijvend aan Mejuffrouw Hamminck Schepel, nadat hij haar opgeroepen heeft op de 3e aflevering zijner Ideën, zich eenigend met haar in den geest met steeds klimmenden hartstocht. Enkele malen slechts ziet hij haar; en dan neemt hij een onbegrijpelijk groot gevoel van bitter geluk mee. Hij loopt langs haar woning, zelfs als hij weet dat zij daar niet is.

„Kinderlijk," zegt ge, „goed voor een jongen van achttien jaar." — Een dichter is eeuwig jong.

Als ooit een kunstenaarsziel zich liet betrappen in die wonderlijke, kinderlijke, mannelijke, reuzige, grillige, devoot-sensueele trillingen, die te zamen het begrip liefde beelden, dan is het hier. Al de bewegelijkheid, die de hartstocht wekt. De eene maal: „Gij vraagt of ik niet liever wilde dat ge dood waart? — Ja" — Een ander oogenblik: „Ik heb je zoo lief, dat ik je bruigom zou kunnen omhelzen" — Op 't eerste gezicht steekt daar iets dwaas in, en tóch... wat is reiner liefde, dan te kunnen juichen in wat een ander gelukkig maakt?

Goethe heeft zoo iets, toen hij Lotte Buff den gelukwensch schreef bij haar huwelijk met Kestner.

Het is zoo juist gevoeld dat: „Niet schrijven zou ik kunnen, maar anders schrijven dan mijn indruk is kan ik niet". (bl. 86). Dan (bl. 100): Ik wou je in mijn hart steken zooals een gierigaard een pak banknoten in z'n borstzak, en dan houdt-i z'n hand er op, en voelt of i 't nog wel heeft!" — En dan bij de beschrijving der processie (blz. 224) dat fijn gevoelde: „En wij voelden medelijden met het protestantisme, en feliciteerden God, dat er nog kinderen waren, die hem dienden met bloemen en kleuren en vlaggen en palmstrooien en zingen en bidden op kinderlijke wijs".

Beurtelings dat teedere, dat de sensualiteit bedekt, dan eens — slechts een enkele maal — de opbruising van liefde die niets weerhoudt.

Ik weet niet, ik wil niet weten wie die Multatuli was, wie zijn vrouw was, wie Mimi was. Maar ik voel in deze brieven den hartstocht der liefde geschilderd; zooals Mesdag ons een zee kan schilderen — en beter! — veel beter nog, want Multatuli had die zee in zijn hart.

En deze brieven, ze zweepen u voort over en door de baren. Nu eens vleiend, dan dreigend. Nu eens kalm, dan eens wassend tot een woeste stormgolf van liefde, — het begeeren!

Wat fantasie moge beelden van liefde, hier is de werkelijkheid. Of dat niet geoorloofd was, doet niets ter zake. Wij hebben hier het beeld van twee verwante zielen, die omgang zoeken, zooals het gelijke het gelijke zoekt.

Wat een geluk en wat een foltering! Ik kan met dezen bundel brieven voor mij er in komen, dat dezelfde Multatuli aan iemand, die Max Havelaar „met pleizier" gelezen had, antwoordde: „Dan ben je een ellendige kerel!"

Dit boek te lezen en te begrijpen, is een groot maar een weemoedig genot.

Hier hoort men een lezer der Brieven, zooals Eduard Douwes Dekker Jr. dien wenschte. Zulke woorden zijn documenten voor de toekomst, vandaar dat wij ze aan hun vergeten plekje trachten te onttrekken. Daar is doel en methode in de meedeeling onzer Multatuliana, ook al houden wij ons als onzijdig toeschouwer daarbij buiten het vóór en het tégen. En opnieuw is de *Spectator* op de Brieven met een krachtig woord teruggekomen.

In de Vlugmaren van 28 April '94 wordt van het boekje over Multatuli door pastoor Jonckbloet gesproken. Flanor richt nu het woord tot

Amice Spectator!

Reeds geruimen tijd geleden verscheen er een boekje, waarover ik een woordje wilde zeggen, maar . . . het was nauwlijks te bemachtigen. Het schijnt toch, dat de „Nederlandsche jongelingschap" — want haar wordt dit boekje, blijkens de inleiding, aangeboden — het boekske verslonden heeft, want van de eerste oplage kon geen exemplaar de residentie bereiken. Was het wonder, dat ik met gretigheid greep naar „Multatuli", door Pastoor Jonckbloet? — En welk eene teleurstelling!

Zoo er sprake is van geldmakerij, waarvan de uitgeefster van Multatuli's brieven zoo dikwijls beticht wordt, dan zou men meenen, hier met zoo iets te doen te hebben. Want er staat in dit boekske nu hoegenaamd geen nieuws van

welken aard ook. Met grooten omhaal van woorden wordt er in betoogd, niet alleen dat Dekker een slecht mensch was — dat weten we immers al lang! — maar dat zijn boeken ook slecht zijn. Welke eischen pastoor Jonckbloet dan stelt? De „vordering", die hij aan een werk, hetwelk door zijn schrijver Ideeën betiteld is, stelt, is b.v. de volgende: „Het moet licht uitwerpen met volle bundels, het moet onwrikbare bewijsgronden bieden van weldoordachte uitspraken: het moet op ongemeene wijze den schat van wetenschap vermeerderen, in welks bezit zich de menschheid verheugt".

Gij ziet, 't is niet om mede te gekken. Ik vrees alleen dat, zoo men aan Ideeën, gedachten, dezen eisch stelt, bijna een elk, inclusief de heer Jonckbloet, gedachtenloos zal blijken. Geen menschelijk denken wil deze, maar uitspraken ex cathedra, iets dat naar pauselijke onfeilbaarheid zweemt. Gelukkig erkent de schrijver, dat hij gewaarschuwd was, want „misschien is niets geheel waar en zelfs dat niet" heeft hem altijd voor den geest gestaan. In die Ideeën hindert hem, dat „Vorstenschool" „brutaal weg onder één nommer als idée wordt ter markt gebracht." Zoo'n kolossaal idée te hebben is dan ook verre van banaal. De geestige, in-ware beschouwing van Bilderdijks Floris V heet „een dood-ordinaire, ellenlange bedilling"; Woutertje wordt besproken; Woutertje, dat werd „afzonderlijk uitgegeven door la dame Hamminck Schepel, (die, tusschen haakjes, ook hier een melkkoetje van wist te maken)".

Zóo iets noem ik nu . . . doop het maar, Specator. Pastoor Jonckbloet kan het heusch niet helpen, zoo hij niets begrijpt van een man als Multatuli en van eene onbaatzuchtige vereering, als waarvan alles getuigt wat wij van Mimi, van Mej. Schepel, van Heloise, van Mevrouw Douwes Dekker weten. Maar laat hij dan ook zwijgen en geen „melkkoetje" maken van wat hij zijne ideeën acht. Geheel de opvatting van den heer Jonckbloet over waarheid en historie vindt men in dit boekje in een paar regels.

Over den bekenden brief handelend, waarin Multatuli spreekt over de „conditiën", die hij aan Rochussen stellen wil, zegt hij: „Wel beging Mevrouw Hamminck Schepel" (wie is dat? en sedert wanneer noemt men eene getrouwde vrouw bij haar meisjesnaam?) „une action indigne" en „une diffamation, toen zij, in een oogenblik van distractie, zou ik

haast zeggen, den brief afschreef". Dus, de heer Jonckbloet had willen wegmoffelen, wat niet in zijn kraam te pas kwam, wat niet mooi-makerig was. Zoo ik het goed begrijp, — ik ben nu eens dwaas genoeg om optimist te zijn, d. w. z. een ander edel te zien, — dan is het doel van Mevr. Dekker met de uitgave der Brieven Nederland een beeld te geven, zoo waar mogelijk, van' een **mensch**, die een psychologische studie ten volle waard is. Meermalen moet het haar veel gekost hebben — zoo verbeeld ik mij — als zij iets moest geven, waaruit bleek, dat de man, dien zij liefhad, faalde. Maar tóch gaf zij het. De heer Jonckbloet wil „honderd guldens" wedden, dat zij brieven achterhield. Moeilijk te bewijzen; en trots „honderd guldens", geloof ik het niet. Want ware Mevr. Dekker moedwillig gaan schiften, dan had zij door het achterhouden van tal van brieven zeer zeker den krans, dien men gaarne om het hoofd van een groot man ziet, helderder kunnen doen stralen.

Wanneer zal men toch begrijpen, dat Multatuli verre van feilloos was, dat hij in hooge mate bezat „les défauts de ses qualités"; maar dat juist dat onduleerende in zijne gemoedsbewegingen, dat spontane in zijne uitingen, dat oogenblikkelijk ware, hem maken tot een éenig voorwerp van studie, hoe een mensch zijn kan, en zijne brieven tot bijna dagelijksche aanteekeningen, hoe die wonderlijke persoonlijkheid heen en weer slingerde. Een sterk karakter is hij nooit geweest. Door de baren der omstandigheden heeft hij zich altijd laten dragen; en zijne gedachten waren dan ook evenzeer theoretisch schoon als voor hem zelven practisch onuitvoerbaar. Dichter, neurasthenicus, profeet van nature, zag hij de wereld zooals hij die zich droomde. Wie hij ook geweest moge zijn, zijne gedachten zijn – trots de jongelingschap van pastoor Jonckbloet — bij het volk uitgestrooid en zij zijn als zoovele zaadkorrels welig ontkiemd. Moge nauwkeurig denken nu en dan zijn slotsom hebben verworpen, Multatuli is voor de tweede helft der negentiende eeuw in Nederland de apostel geweest van het vrije denken, van den haat tegen modern-theologische halfheid, tegen Bilderdijkiaansch oratorisch knoeigerijmel.

En dat is ook een verdienste! Wie weet het, wat wij aan hem te danken hebben? Er stak in elk geval iets ridderlijks in Multatuli, dat aan „de panache van een veldheer" den-

ken deed. Hij verafschuwde het gewurm der zich zelf zoekende persoonlijkheidjes, al zocht hij ook quand-même dikwijls zich zelven.

De *N. Rott. Crt.* van 5 Juni 1890 gaf een uitgebreid artikel en vroeg toen reeds om „meer licht" over het voorafgaande tijdperk, vóór den Max Havelaar, waaruit bleek van hoeveel gewicht zij de uitgave der „Brieven" voor de kennis van den schrijver achtte.

„Wat daaraan vooraf is gegaan, vernemen wij vooralsnog niet. Toch is juist het voorafgegane datgene, waar wij het minst bekend mede zijn. — — — Misschien — wij willen het hopen — zal de beheerster zijner nalatenschap in de gelegenheid zijn en goed vinden hier later licht op te doen vallen. Zonder dat, zal de mensch Multatuli ons altijd een raadsel blijven. Een raadsel welks oplossing wij het recht hebben te verlangen, voor zooverre wij althans de meening mochten zijn toegedaan, dat degenen, die de wereld verrijken met de heerlijke voortbrengselen van hunnen geest, gekend behooren te worden niet in die voortbrengselen alleen, maar in hun geheele doen en laten, in al hunne zwakheden en in al hunne voortreffelijkheden, in hunnen zielenadel en in hunne ondeugden. Een raadsel dat, wordt het niet weggenomen, ons zal noodzaken ons te bepalen tot deze algemeenheid, dat er tusschen de menschen in het algemeen, en de enkelen die door hun genie tot het dragen eener martelaarskroon bestemd zijn, een onoplosbaar misverstand bestaat. Deze waarheid is helaas niet nieuw; maar terwijl zij ons bedroeft over het lijden dat zij teweegbrengt, verbiedt zij ons tevens de smartkreten der lijdende partij als onpartijdige, betrouwbare en beslissende getuigenissen te aanvaarden.

„Dit „ontstaan van den Havelaar," zooals het ons dan nu in dezen brievenbundel geopenbaard wordt, is eene geschiedenis van bitter lijden. Men kan, in den meest letterlijken zin van het woord — ons althans is het zoo gegaan — deze brieven niet met droge oogen lezen." — — —

Het *Handelsblad* schreef in het Nr. van 8 Juni 1890:
„Belangwekkend zijn deze brieven in hooge mate: de ge-

niale Multatuli van latere jaren leeft er reeds in. Aandoenlijk zijn zij ook."

Verder geeft het blad een rij van aanhalingen in hetzelfde nommer uit dien bundel, om het belang van de brief-verzameling te doen uitkomen voor de geschiedenis van het ontstaan van den Max Havelaar.

Het weekblad de *Amsterdammer* begon zijn eerste aankondiging in Juni 1890 (door den heer J. J. van Laar) met de woorden:

„De uitgave van Multatuli's brieven is een goede daad.

„Niet, omdat nu de nieuwsgierigheid bevredigd wordt van velen, die M. tijdens zijn leven lasterden, verachtten, benijdden of bedilden; ook niet, omdat sommigen die brieven „mooi" zullen vinden, godbetert; maar omdat nu boven al die bekrompenheid, kleinzieligheid uit, de belasterde persoon hoog wordt uitgeheven, hoog boven alles uit: Zie, zóó was hij!

„Die Hülle fällt ab von der Seele, und du kannst sie betrachten in ihrer schönen Nacktheit. Da sind keine Flecken, nur Wunden."

„Hoe zijn deze woorden uit het begin van Heine's Memoiren van toepassing op Multatuli!

„Nur Wunden. Deze brieven leggen ze voor ons bloot."—

En in een tweetal artikelen in hetzelfde weekblad van 29 Juni, 1890, wordt een uitvoerige beschouwing naar aanleiding van den Havelaar-bundel geleverd, aldus beginnende:

„Mevrouw Dekker-Schepel heeft vrienden en vijanden van Multatuli aan zich verplicht door deze brieven „gerangschikt en toegelicht" uit te geven. De vrienden van dien genialen Nederlander zullen na de lezing dezer bladzijden nog dieper medelijden gevoelen met den man, wiens buitengewone talenten gegroeid zijn onder de verdrukking, — en zijn vijanden, indien de doode die nog heeft, zullen dit brievenboek niet weder dichtslaan, zonder tot de ervaring te zijn gekomen, dat hun deugd, waarvan zij niet gaarne gering zouden denken, geenszins een proef heeft doorstaan, gelijk die, waaronder de zijne, beter en langer dan men wel wist, heeft standgehouden." — —

Terwijl het slot luidt:

„Wij hopen dat ieder die twijfelt, en ook elk die niet twij-

felt, deze brieven zal lezen. Ze zijn het waard. Want ze zijn echt. Buitengewoon echt. Het zijn brieven zonder een verzorgden stijl; soms ongelooflijk slordig geschreven. Maar door de drukletters heen, ziet men de krampige, verkleumde hand, het gepijnigde oog, het verdriet, de aan wanhoop grenzende moedeloosheid. Zonder eenigen sluier ligt hier ganschelijk bloot de ziel van den schrijver.

„Havelaar leeft voor ons. Het romantisch verhaal is geschiedenis geworden. De persoons-verdichting, zoo weet men nu, is waarheid". —

In het *Vaderland* verscheen een reeks van artikelen, waarin door aanhalingen van den inhoud en beschouwingen daarover werd aangetoond, dat „Mevr. de wed D. D. al de vrienden van haar beroemden echtgenoot aan zich verplicht heeft". Aan het slot echter schreef de verslaggever:

„En nu ons oordeel over dezen bundel [De Havelaar verschenen]. Men weet dat de brieven zijn verzameld door zijn weduwe, en dat het haar begeerte is om Multatuli hoog te houden om zijn zelfswil. Aan den eisch der piëteit zal dus ook wel voldaan zijn in dezen bundel. En toch! 't Is waar, zonder een greintje sympathie verstaan wij menschen elkaar zoo slecht en . . . wij vreezen dat er maar weinigen zullen zijn die dat greintje uit deze brieven voor den schrijver zullen verzamelen.

„Minder dan ooit verwonderen wij — na de lezing dezer brieven — er ons over, dat er een brochure is kunnen verschijnen, waarin Dek's genie als een ziektegeschiedenis wordt behandeld.

„Zelfs voor Dek's vrienden moet het thans beschreven tijdperk 1860/61 een teleurstelling zijn". —

Met dezelfde blijken van belangstelling en ingenomenheid werd de uitgave der Brieven in andere bladen van ons land besproken. Het *Nieuws v. d. D.* schreef o. a.

„Hij zelf (Multatuli) heeft nooit in zijne oude papieren willen rondsnuffelen; het was hem te pijnlijk, maar het heeft ongetwijfeld waarde, hem uit zijn particuliere brieven te leeren kennen. Deze bundel is reeds zeer interessant".

De *Middelburgsche Crt.* was zeer ingenomen met de verschijning van den Havelaar-Bundel. Zij schreef o. a.:

„Er is een werk verschenen, dat wij met sympathie en met zekere piëteit begroeten. — Mevr. D. D. was de eenige, wie dat kiesche werk der zifterij kon toevertrouwd worden, en met vreugde werd dan ook door de vrienden van Multatuli vernomen, dat zij die moeilijke taak zou vervullen. Maar zij zal dit zeker ook gedaan hebben met ingenomenheid, omdat zij daardoor in de gelegenheid was hem, dien zij vereerde, voor zijne medevereerders en tegenover zijne bestrijders per sé, zijne aanvallers uit medelijden met zijn zielstoestand, zooals dr. Swart Abrahamsz, in het juiste licht te stellen. — — —

„Kan er onzes inziens geen sprake zijn van eene recensie, te meer reden is er, op die uitgaaf, welke in onze letterkundige wereld reeds geruimen tijd met belangstelling werd tegemoet gezien, de aandacht te vestigen".

De *Arnhemsche Crt.* was nog beslister in haar oordeel.

„Brieven van een overledene uit te geven is op zich-zelf niet goed te keuren. Een onderscheid maakt het echter als hij, die ze schreef, door zijne werken heeft opgehouden een particulier persoon te zijn, maar een openbaar man is geworden, van wien elk woord en elke daad beteekenis heeft in verband met zijne daden of geschriften. Vooral ook maakt het een onderscheid, wanneer diegene, welke die brieven in het licht gaf, dit deed uit sympathie en als hulde aan de nagedachtenis van den overledene.

„Aan deze twee voorwaarden beantwoordt het werk, enz.

„Met groote belangstelling zal men zeker kennis nemen van hetgeen de schepper van Max Havelaar aan zijne gade schreef, met betrekking tot dit boek, in den tijd dat hij daaraan arbeidde. Die brieven zijn geheel in den geest van hetgeen hij voor het publiek bestemde en men vindt er de geheele geschiedenis in van het ontstaan van dit meesterwerk, dat eene klassieke waarde zal behouden in de Nederlandsche letterkunde.

„Ook daarom is de uitgave van deze brieven, in plaats van af te keuren, in hooge mate te waardeeren." —

Dezelfde belangstelling van de Pers bleek uit de artikelen die bij het verschijnen van de volgende bundels Brieven geschreven werden. Zoo liet, na de Brieven in „Havelaar verschenen," de *Nieuwe Rott. Crt.* van 7 Jan. '91 o. a. deze merkwaardige woorden volgen:

„Vreemder spel heeft het lot nooit met eenen schrijver gedreven dan toen het dezen, wien zijne letterkundige vermaardheid steeds eene ergernis geweest is, voorbestemde om na zijnen dood, bij zijne andere kunstenaarslauweren nog dien te verwerven van een zeldzaam briefschrijver en een onovertroffen samensteller van eenen roman in brieven te zijn. Het woord roman is hier minder onjuist dan het lijkt. De persoonlijkheid, welke zich in deze bladen afteekent, heeft iets grilligs en onwaarschijnlijks; zij is een vat vol tegenstrijdigheden. Aanhoudend kost het den lezer moeite zich te binnen te brengen dat hetgeen hij onder de oogen heeft, niet is het gewrocht van eene dichterlijke verbeelding, afwijkende van de natuur om een kunstwerk te kunnen zijn, afgezien aan de natuur om de illusie der werkelijkheid te weeg te brengen, in overeenstemming met de natuur door het frissche, bewegelijke en aanschouwelijke, van den stijl. Bijna altijd is hetgeen Dekker in zijne brieven schrijft mooi en juist; bijna altijd zijn Dekker's handelingen dwaas — en somtijds zijn zij lang niet mooi." — —

En bij de aankondiging van de Brieven uit de Eerste periode (het als derde verschenen deel) wordt gewezen op het avontuur tusschen Dekker en Cateau, waarna volgt:

„De reinheid van dit buitengewone verhaal kan slechts voor onreinen verborgen blijven, even als de edelmoedige gedachten, die er den grondtoon van uitmaken, slechts raadselen kunnen zijn voor wien niet in staat is iets nobels te waardeeren. Everdine van Wijnbergen, daar kunnen wij verzekerd van zijn, heeft noch tot de eenen noch tot de anderen behoord, al maakte haar vrouwelijke tact haar niet blind, noch voor de gevaren waar de Don Quichotten-aard van haar verloofde hen beide aan blootstelde, noch ook voor het overdrevene van zijne soms „monsterachtige" oprechtheid." — —

En na de aanhaling van Dekker's herinneringen uit het ouderlijk huis, volgt er nog:

„Elke opmerking zou de sobere schoonheid van dit tafereel ontwijden. Alleen dus de uitdrukking van onzen spijt dat wij hier moeten afbreken, en ook genoodzaakt zijn weerstand te bieden aan onzen lust om door meer af te schrijven, uit andere gedeelten van den brievenbundel, Douwes Dekker in een nog bijna onbekend beminnelijk licht te

doen verschijnen, een licht waartegen de figuur van Multatuli zich al duidelijker en duidelijker, in verrassende, steeds sprekender wordende lijnen afteekent." — —

Terwijl in '93 (18 Nov.) na eenige uittreksels geschreven wordt in dezelfde Crt.:

„Wat de Brieven door Mevr. D. D.-H. S. uitgegeven zoo mooi, zoo boeiend maakt; wat den lezer warm maakt, is dat het leven van dezen Uebermensch van heerlijken hartstocht zelf zoo vol dramatischen hartstocht geweest is. Hier en daar hindert ook in zijne particuliere brieven het zeggen en herhalen van het „ik heb veel geleden," maar daarnaast, welke innige kleine drama's! Ook ter kenschetsing van toestanden en van opvattingen aan den tijd, aan ons land, aan onzen volksaard eigen, zijn de brieven altoos rijk aan gegevens." —

Men merkt wel, de *N. Rott. Crt.* heeft van de verschijning der Brieven een zaak van ernst gemaakt en zich op waardige wijze van haar taak als degelijke verslaggeefster gekweten. Vermelden wij nog dat het deel der Brieven Multatuli-Busken Huet eenige opschudding in Vlaanderen teweegbracht. Er verscheen in de N. Rott. Crt. (31 Dec. '91) eene correspondentie uit Antwerpen, waarin een Vlaming zich over Multatuli's betrekking tot de Vlaamsche beweging uitlaat en aan diep gevoelde grieven lucht gaf. Daarop werd in de nommers van 4 en 10 Jan. '94 door C. S. geantwoord. De briefwisseling is te uitvoerig om ze hier volledig mede te deelen; ze is echter van belang voor de lezers van genoemd deel der Brieven.

Eindelijk nog moeten wij wijzen op een belangrijk artikel in De Kroniek van 3 Jan. 1897. Daarin wordt een beschouwing van Multatuli gegeven naar aanleiding van de tien deelen Brieven. De auteur teekent met de initialen H. v. d. B. De schrijver begint o. a. met als zijn doel aan te duiden:

„Toen Dr. Swart-Abrahamsz zijn Ziektegeschiedenis schreef moesten de Brieven nog worden uitgegeven. Laten we daarom verstandiglijk wachten op den gewenschten letterzenuwkundige der toekomst die ons in de tien deelen correspondentie aanwijzing doet van de beide elementen, [talent en zenuwlijden] gescheiden en vermengd, en nu alleen trachten na te gaan wat uit het ons hier aangeboden gedeelte van de talrijke brieven die Multatuli in de laatste tien jaren zijns levens schreef, is op te maken voor zijn verhouding tot de

gebeurtenissen in Nederland, en wat er is geworden van de verschillende figuren die M. was of wenschte te zijn."

Aan 't slot zegt de schrijver van deze beschouwing:

„Ik beweer niet, men gelieve het in 't oog te houden, dat dit nu de Multatuli der laatste Periode is, maar dat ik hem door dit 10e deel zoo meen te hebben gezien."

Ook in het buitenland kwam de uitgave der Brieven ter sprake. In het Journal des Débats verscheen „een weinig waardeerend artikel," waarvan de strekking wordt aangetoond in De Amsterdammer (18 Maart '94), gepaard met eenige aanhalingen. Zoo heet het: „Of deze uitgave voor de nagedachtenis van Multatuli veel nut zal hebben, is de vraag, maar het portret van Multatuli, nu ongeflatteerd, zal er te kostbaarder om zijn en niemand zal kunnen zeggen, dat het niet lijkt." De schrijver, die zich L. B. teekent, besluit, naar de vertaling in den A. mer. . „Toch heeft deze hersenzieke een grooten invloed uitgeoefend en oefent dien nòg uit: hij heeft eene school gekweekt van ontevredenen en révoltés. Misschien zouden zijn brieven, als men ze met aandacht las, het beste tegengif zijn tegen zijne denkbeelden, en zou men meer tegen den denker op zijn hoede zijn, als men den mensch beter leerde kennen." — Tegenspraak bleef niet achter. Volgens het genoemde weekblad kwam Guinandeau in „een flink artikel": Un Révolté in het blad Justice tegen de Débats op. Guinandeau „geeft een kort overzicht van Multatuli's leven en daden en bespreekt de figuren Droogstoppel en Wawelaar uit Max Havelaar." Multatuli, zegt hij „een mengsel van Voltaire en Heine, rukt aan de oude afgoden en de oude vooroordeelen." Het slot is: „Multatuli heeft in dien geest en op dien toon [naar de voorbeelden van enkele fragmenten] verscheiden deelen geschreven, die genot waren voor de ongeloovigen en een woedende ergernis voor de vrome zielen. Daarna stierf hij in Duitschland, na twintig jaren ballingschap en ellende. De Débats heeft gelijk: die man is even verachtelijk als gevaarlijk!"

Ten slotte mag hier niet vergeten worden melding te maken van een fraaie teekening door Joh. Braakensiek naar aanleiding van de uitgegeven Brieven van Busken Huet en Multatuli. De lithografie daarvan verscheen in het weekblad

De Amsterdammer van 22 Juni 1890. De plaat is een soort van diptiek. Op de eene helft ziet men Busken Huet in een geriefelijke kamer voor een schrijftafel gezeten, terwijl hij een brief schijft van zijne vrouw, waarin hij haar verzoekt aan Gideon te melden, dat hij „smous" een koteletkluifje toewerpt wegens den feestdag van zijn terugkomst, Op de andere helft ziet men Multatuli op zijn zolderkamertje in Brussel bezig zijn Max Havelaar te copieeren; de schrijver zit verkleumd van koude, met de eene hand in den zak en de andere gereed met krampachtige vingers aan Tine te schrijven. Het onderschrift van deze helft is ontleend aan den brief uit Brussel 28 Okt. 1859 en luidt: „Gisteren heb ik 10 centimes moeten leenen van den jongen voor een klein fleschje inkt!" — — „Ik schrijf aan U met krampige vingers, en ik zou nog meer schrijven, als ik niet zoo bang was voor dubbelport. Als ik 's avonds beneden ben om vuur of licht te besparen, of omdat ik blind ben van 't schrijven, en er komt een muzikant in de publieke kamer, dan moet ik weggaan, om niet mijn vijf centimes te weigeren, die ik niet heb". — — „Ik ben bijna blind van het schrijven. Ik schrijf zoo gauw ik kan, maar met de kou kan ik niet voort". — — „Ik moet absoluut nog eenige bladzijden schrijven van avond. Ik ben aan 182. Het zal worden 230 of 240. Dat copieren is verschrikkelijk. En als ik nu morgen geen kolen heb, weet ik niet hoe het gaan zal. Dan zal ik het reeds geschrevene nazien en verbeteren tot er wat warmte komt, om voort te schrijven. Er is ook een ruit stuk in mijn kamer, en dat waait en tocht, en ik wil er niet van spreken". — Het bovenschrift van de plaat is: „Twee Briefschrijvers".

Uit deze meededeelingen en aanhalingen, ontleend aan verschillende verspreide artikelen en beschouwingen naar aanleiding van de uitgave der Brieven door Mevr. Douwes Dekker-H. S. blijkt genoegzaam, dat deze uitgave een gebeurtenis is geweest, die algemeene belangstelling wekte en heel wat pennen in beweging heeft gebracht. Ze zouden met nog tal van anderen vermeerderd kunnen worden. Voor ons doel is het voldoende, de beteekenis dier gebeurtenis in de geschiedenis onzer letterkunde op die wijze te hebben doen uitkomen. Zij evenaart de beweging ontstaan na het

uitkomen van den Max Havelaar. Beide verschijningen maken ontegenzeggelijk de hoofdgebeurtenissen uit in de geschiedenis onzer letteren gedurende de tweede helft der 19e eeuw. De beweging daardoor ontstaan overtreft verre, in algemeene deelneming wel te verstaan, die na het ontstaan van De Gids in de vorige helft dier eeuw. Vandaar dat wij eenigszins uitvoerig waren in onze mededeelingen daaromtrent. Ons rest nog te vermelden de bekende „*Ziektegeschiedenis*", waarop weder een uitgebreide verzameling van geschriften en artikelen verschenen is, geschreven door allerlei slag van lieden, bevoegden en onbevoegden. 't Is een verzameling op zich zelve te uitvoerig om hier behandeld te worden.

* * *

Wij gaan thans over tot het meedeelen van eenige

„VERSPREIDE BRIEVEN"

waaronder merkwaardige documenten te vinden zijn.

Allereerst volgt hier een gedicht gevolgd door een brief van den nog onbekenden auteur D. D.

In het weekblad De Amsterdammer van 14 April 1895 verscheen een bijdrage onder den titel van *Multatuliana*, bevattende een nog onuitgegeven gedicht en brief; wij laten beiden hier volgen, dankbaar voor de toestemming tot het overnemen.

Van betrouwbare zijde werden ons de volgende stukjes — een vers en een brief — beide afkomstig van Multatuli, ter plaatsing gezonden.

Het vers werd den 11den December 1847 door den toenmaligen controleur van Poerworedjo, Douwes Dekker, geschreven en opgedragen aan een twaalfjarigen knaap, Keesje genaamd, die toen van daar, alleen, de reis naar Nederland ging maken, om zich een carrière als militair-medicus te veroveren. Dit doel werd volkomen bereikt, ten bate van velen, waarbij tal van nog in leven zijnde getuigen.

De jonge reiziger was zeer gevoelig, en bleef dat zijn verder leven door, voor de vriendelijke wenschen en de kostelijke raadgevingen, waarvan de hem vereerde dichtregelen die hij nòg zuinig bewaart, overvloeien. En met weemoe-

dige dankbaarheid erkent hij, dat die hartelijke woorden mede het hunne hebben gedaan om, op eervolle wijze, een man van hem te maken. Die dichtregelen bleken later een vervulde profetie!

Bedoeld vers draagt tot opschrift:

In het Album van den jongen Heer . . .
bij zijn vertrek naar Amsterdam
ter herinnering aan Douwes Dekker.
P. R. 11—27—'47

Lieve jongen, is het waar, —
Ruilt gij Poerworedjo's dreven
En uw zorgloos kinderleven,
Voor een leven vol gevaar?
Gaat ge uw ouders stout verlaten,
Laat ge uw moeder zoo alleen, —
Kan geen moedertraan meer baten . . .
Jongen, hebt ge een hart van steen?
Wat toch drijft u van ons heen? —
Nauwlijks waart ge een drietal jaren,
Toen gij Holland zijt ontvaren;
En nu trekt ge op nieuw er heen!
Zeg — verveelt u 't nassi-eten,
En het leven hier geleid; —
Zijt ge op 't klapperland gebeten . . .
Roervink, zwaluw daar ge zijt?
Weet ge bij het vurig haken,
Dat uw hart en ziel vervult,
Wat ge in Nederland zult smaken . . .
Wat ge ginder vinden zult?
O, gij zult er vreugde vinden . . .
Juicht uw hart in 't blij verschiet —
Levensheil, getrouwe vrinden;
Maar . . . gij vindt uw moeder niet!
Slechts op vreemden zult gij staren,
Vreemden slechts staan om U heen, —
Maar, aan 's vaders zorg ontvaren,
Jongen, staat ge altijd alléén!
Zeg, voor 't laatst . . . zeg, meen je 't goed . . .
Kan geen moedertraan meer baten,
Om 't u uit het hoofd te praten . . .
Jongen, weet ge wat ge doet?

Ja? — welaan; — 't is tot uw best;
Koste u 't afscheid droevig weenen,
Keesje trekt gemoedigd henen
Naar 't u onbekend gewest.
Reis gelukkig en tevreden
Over bergen, land en zee;
Neem, ten schild voor tegenheden,
Onze beste wenschen meê; —
Denk aan allen die u minden,
Als de wind het zeil ontplooit,
Denk aan de overzeesche vrinden, —
En vergeet uw ouders nooit!
Loon hun zorg door trouw te schrijven;
Geef hun blijken van uw vlijt;
Toon, door goed en braaf te blijven,
Dat ge een dankbre jongen zijt!
Tracht naar kennis; volg de wetten
Van getrouwheid, deugd en eer;
En kom eens met epauletten,
Knevels en diploma's weer.
Dat geen storm uw reis beroere;
Heilrijk zij uw levenslot;
Zacht zij 't windje dat u voere;
Lieve jongen, — reis met God!

In het begin van 1880, dus circa 33 jaren later, zond „Keesje" het vorenstaande vers, als herinnering ter inzage aan Multatuli, die daarop het volgende antwoordde uit Rotterdam, alwaar hij zich tijdelijk ophield.

Rotterdam, 18 Januari 1880.

Waarde en zeer geachte Heer!

Hiernevens in dank terug het van Geisenheim geretourneerd versje, dat nu nagenoeg $^1/_3$ van 'n eeuw oud is! Het papiertje heeft zich goed gehouden, en... ook wy zijn 33 jaar ouder geworden! Hebben ook wy ons goed gehouden? Ik geloof: ja!

Vooral mogen we, naar ik meen, met eenige zelfvoldoening op dien tyd terugzien, daar we niet — zooals dat kattebelletje — meestal zorgvuldig in 'n portefeuille bewaard werden. De eischen des levens zijn soms zeer zwaar. Ik

weet er zoo iets van! En ook gy zult wel in ruime maat uw deel gehad hebben. Myn draad zal nu weldra afgesponnen zyn, en ik ben er niet rouwig om. Versleten voel ik me volstrekt niet, daar ik in dat opzicht gerust met alle papiertjes van de wereld zou durven wedyveren, ja, met codices of perkament. Maar als men zestig jaren oud is, zou 't dwaas wezen, niet op 't ter-ruste leggen verdacht te zyn. Mocht ik niet te vergeefs geleefd hebben!

Ik weet dat uw loopbaan eervol is. Ook dat uwe ouders, die u zoo hartelyk lief hadden, nooit anders dan vreugd aan u beleefden. Voor eenige jaren ontmoette ik uw vader by toeval te Amsterdam, juist nadat ik in de couranten (of in 'n tydschrift) uw naam met lof had vermeld gevonden, ter zake der uitvinding van 'n nieuwe...., die toen in de hospitalen was ingevoerd geworden. — De gelaatstrekken van uw vader schitterden van genot, toen ik hem dit mededeelde.

Ja, ge zyt de vreugd en de trots uwer ouders geweest. En — ze hadden dit aan U verdiend! Wat waren zy goed voor U! Deze uitdrukking lykt banaal.... ze is het niet! Veel ouders... doch basta daarvan!

Wees hartelyk en hoogachtend gegroet van uwen

Douwes Dekker.

* * *

Hier zou een stuk kunnen volgen uit iets later tijd, toen Douwes Dekker te Menado geplaatst was. De heer H. van Kol, Lid van de Tweede Kamer verraste ons namelijk eenigen tijd geleden in het *Tijdschrift voor Nederl. Indië* met een „Publicatie" die hem op zijne reis door de Minahassa toevallig in handen was gekomen. Deze Publicatie was opgesteld door Douwes Dekker en kan beschouwd worden als een tegenhanger van de bekende toespraak tot de hoofden van Lebak, waarheen D. D. later als ads.-resident geplaatst werd. Vandaar dat enkele dagbladen deze eigenaardige proeve van Multatuli's officieelen omgang met de bevolking als curiositeit overnamen. Ik bemerkte echter spoedig, dat die bladen zich vergist hadden, als zij meenden een nieuw gevonden document voor zich te hebben. De Publicatie was reeds in 1879 bekend gemaakt door het *Soerabaiaasch Handelsblad* en is later herdrukt in Mevr. D. D.-H. S. 's Brieven in het deel: Het ontstaan van den

Max Havelaar, blz. 82. Ik behoef het stuk dus hier niet over te nemen, maar wil er toch op wijzen als op een document uit den tijd vóór den Max Havelaar. Het stuk is gedagteekend: 1 April 1851 (volgens den heer v. K. 10 April) en is geteekend als opgesteld door den Secretaris D. D.

* * *

Nog een paar andere brieven moeten hier een plaats vinden. De eerste is ontleend aan de Soerabaia Courant en werd daarin kort na Multatuli's dood gepubliceerd, ik meen in 1888, waarna het épistel ook door enkele andere week- en dagbladen werd overgenomen. 't Is de moeite waard den brief aan zijn ephemerisch bestaan te onttrekken; hij verdient een plaats onder de Indische literatuur van Multatuli, al is de stemming ook in dat opzicht alles behalve opgeruimd.

WIESBADEN, 5 April 1876.

Waarde heer B....,

Ik kan het niet verantwoorden uwen zoo hartelyken brief zonder weerklank te laten, schoon daartoe meer redenen wezen zouden dan gy gissen kunt. Eerstens ben ik onwel, niet ziek in den gewonen zin van 't woord, maar erger.

Een ziekte heeft haar gewoon beloop. Ze stygt, bereikt haar toppunt, en daalt weêr af. Meestal zelfs is ze niets dan 'n natuurlyke gezondheids-maatregel, en zou dat misschien altyd wezen, als we haar in die weldadige functie niet stoorden door medicynen. Myn onwel zyn echter is, ook zonder medicynen, van minder weldoenden aard. Ik ben treurig, zedelyk vermoeid en, naar den geest gesproken, invalide. Alle inspanning valt me zwaar, tot het schryven van 'n eenvoudigen brief toe.

Een tweede reden van de mogelykheid dat ik U niet zou geantwoord hebben, ligt in de zeer smartelyke ervaring op dit punt. Meer dan eens is 't gebeurd, dat ik berouw moest voelen over de al te toeschietende manier, waarop ik blyken van sympathie waardeerde. Maar ik zou onrecht doen door allen over één kam te scheren, en ik stel me liever bloot aan déceptiën van den aard als ik reeds velen onderging, dan dat ik één welmeenende zou afwyzen.

Alzoo: Vriendelyk dank voor uw hartelyk schryven! Dat

ge van Samarang zyt, 'n Insulinder, verhoogt in myn oog de waarde uwer betuigingen niet weinig. Myn hart klopt warm voor 't schoone land waar ik 't eigenlyk leven intrad, waar ik m'n ziel voelde geboren worden. Wat ik in Sept. 1838 toen ik 18 jaren oud zynde, uit Holland vertrok, geleerd had of bygewoond en ondervonden, beteekent niet veel! Eerst in Indië ontwaakten m'n vermogens, m'n gedachten en m'n hart. Zal ik 't ooit weerzien? Zoo lang daar de rooversvlag waait, zeker niet! Nu is 't wel zeker dat die vlag in betrekkelyk korten tyd zal worden neêrgehaald, maar wat kort is in de geschiedenis, kan lang zyn in 't leven van 'n mensch, en ik ben al 56 jaren oud.

Maar gy zyt jong genoeg om de verandering te beleven. Toch vrees ik dat die verandering niet ten goede wezen zal! Indien men 't Hollandsch gezag verjaagt, vóór de stevige grondslagen van zelf-regeering gelegd zyn (waartoe grooter eensgezindheid in de oppositie vereischt wordt dan er tot nog toe bestaat!) dan zie ik met schrik den tyd te gemoet, dat men den »Hollandschen tyd« betreuren zal. Anarchie, heerschappy van Amerikaansche vrybuiters, van Europeesch kanaille, zouden vreeselyke gevolgen hebben. Land en volk zyn te goed voor zoo'n proef. Insulinde is 'n prachtig paard waarop 'n dief zit. Dat men dien dief er afwerpt, is best. Maar men moet het niet doen voor men 't beest aan den teugel heeft, daar 't anders de wildernis inloopt en, onbestuurd, van de rotsen te pletter valt. Nog eens Insulinde is te goed om er een Zuid-Amerikaansche republiek van te maken en de Javaan verdient iets beters dan als 'n roodhuid uitgeroeid te worden door Europeesche beschaving en jenever.

Het wachtwoord van ieder die 't wel meent met de toekomst van Land en Volk, is »Holland er uit«. O, jà, maar eerst: »éénheid onder 'n algemeen erkend hoofd«. Als duizend personen ieder 'n anderen weg uittrekken, oefenen ze minder kracht uit, dan 't zwakste kind zou kunnen doen. En toch geschiedt dit in Indië sedert den Havelaar. Ieder vloekt Holland, maar niemand schynt in te zien dat er, om iets dergelyks te bereiken, eenheid en organisatie noodig is. De taal der Indische couranten is dreigend. Maar men geeft er in den Haag niets om. Men weet daar zeer goed, dat verdeeldheid geen kracht geeft. Het is juist ten

gevolge der verdeeldheid van Inlandsche stammen en hoofden dat het zwakke Holland zoo'n rol heeft kunnen spelen! En nu volgen de heel of half-blanken in Insulinde die van Holland àf willen, de inlandsche hoofden na in onnoozelheid! Allerlei kleingeestige sympathietjes en antipathietjes staan 't bevorderen der hoofdzaak in den weg. Op die manier komt men niets verder.

Ik geef U volkomen vryheid deze denkbeelden te verspreiden, als ge weer op Java zult teruggekeerd zyn.

Vriendelyk dank voor uw portret. Maar ik, beste kerel.... ik bezit er geen! Tweemalen gaf ik toe in 'n begeerte die me vry algemeen toescheen, en ik deed het à contre coeur, want ik heb groote moeite om te poseeren. Het maakt me zenuwachtig. Wel nu, de eerste keer, vele jaren geleden, zette ik de zaak door en.... tot heden toe heb ik den fotograaf en den lithograaf te Brussel (waar de zaak geschiedde) niet kunnen betalen. De geestdrift om m'n portret te bezitten verflauwde oogenblikkelyk toen ik in de circulaire m'n lezers verzocht er f 10.— voor te betalen. Dit was 'n leerzame proef! En nu onlangs getroostte ik my, op zeer dringend verlangen van m'n uitgever, weer te poseeren, wat me zeer veel moeite kostte. Ik doe 't voor geen 1000 gl. meer! Welnu, ik verneem dat er van de naar aanleiding daarvan gemaakte lithografiën zeer weinig gevraagd worden. Van die fotografiën gaf me myn uitgever een paketje dat ik terstond heb weggedaan. Zulke dingen maken my misselyk. Ik betwyfel zeer of ik er weer toe kom, zoo'n machine aan te kyken. Bovendien ik voel me treurig, en kan geen ander gelaat zetten dan 'n zoodanig waarmeê men kinderen naar bed jaagt, wat toch eigenlyk m'n natuurlyke stemming niet is, want ik houd van vrolykheid. Het spyt me genoeg dat ik zelf niet vrolyk wezen kan! Daartoe heb ik te veel geleden, en tot m'n spyt drukt m'n gelaat dit uit. Ditzelfde is dan ook de oorzaak van de staking der Wouter-geschiedenis. M'n gemoed is te diep gewond, dan dat ik iets liefelyks zou kunnen geven, wat ik toch altyd zoo gaarne gewild heb! Sommigen meenen dat ik genoegen schep in vitten, razen en schelden. En 't is juist andersom. De bitterheid waartoe men my aanhoudend noodzaakt doet me zeer!

M'n schryvery naar tydorde? Zie hier:

De Havelaar is geschreven 1859, najaar en winter. Hij verscheen in Febr. 1860. Daarop volgden (doch na vry lange tusschenruimte) de Minnebrieven. Wacht ik zal er een lystje van maken:

Havelaar (Febr. 1860)
Minnebrieven.
Over vryen arbeid. (Hier worden de Ideeën aangekondigd).
Bundel I en II Ideeën.
Pruissen en Nederland.
Bundel III en IV Ideeën.
Specialiteiten, (by Waltman te Delft, hiervan verschynt eerstdaags een 2e druk).
Nog eens Vrye Arbeid (by Waltman te Delft).
Bundel V, Ideeën.
Millioenen studiën, (by Waltman).
Bundel VI Ideeën.
Bundel VII nog niet af, er verschenen slechts 13 vel.

Bovendien bevat het bundeltje »Verspreide stukken« diverse opstellen van verschillenden datum.

De Bruid daarboven verscheen, meen ik in 1862 of '63 doch werd geschreven in 1842 en 1843, gedeeltelyk te Natal gedeeltelyk te Padang.

Ik moet eindigen daar ik me niet wel gevoel.

Wees zeer vriendelyk gegroet van

t. a. v.
Douwes Dekker.

Ach ja, dit moet ik U nog doen opmerken. M'n opgaaf is wat de Ideeën aangaat in zoover onjuist, dat de noten by herdruk 'n geheel anderen datum hebben dan de bundels zelf by de eerste verschyning. Zoo komen er byv. in de nu weêr gedrukte bundels III en IV, noten van dit jaar. Als ik geld had en wèl was, kocht ik al m'n Ideeën terug en werkte ze over.

Maar hier is geen denken aan.

»Vorstenschool« staat in bundel IV, doch is ook afzonderlyk uitgegeven.

* * *

Een anderen brief vinden wy medegedeeld in het Vlaamsche tydschrift: *Nederlandsch Museum*, vierde reeks, derde jaargang; Gent, algemeene boekhandel van Ad. Hoste. — (Jrg.

1894). De titel luidt: Een Brief van Multatuli over kunstrechterschap en historische drama's. Aan dien titel, door de redactie boven den brief geplaatst, wordt een noot toegevoegd door den inzender J. P. (Dr. Julius Pée, den uitgever van Tine's brieven). De noot luidt als volgt:

»Ik meen de lezers van het *Nederlandsch Museum* aangenaam te zijn door het uitgeven van eenige brieven, die Multatuli aan Vlamingen, of aan vreemdelingen in Vlaanderen verblijvende, schreef. Thans nu de groote kunstenaar meer en meer tot zijn recht komt, denk ik zoodoende nogmaals de aandacht mijner Vlaamsche lezers op de merkwaardige brievenuitgaaf te vestigen, waaraan de weduwe E. Douwes Dekker sedert jaren hare beste zorgen wijdt.

»Deze brief werd geschreven aan Joh. Hendrik Van Offel, naar aanleiding van zijn „Burgeres Roland, Historisch drama in 7 tafereelen en een voorspel" (Rotterdam, J. van den Hoeven, 1876.)«

Wiesbaden, 20 Juni 1876.

Waarde Van Offel!

Ik ontving eergister uw stuk met het daarin liggend briefje dat my inderdaad innig aandeed. Beschouw nu dit schryven als een voorloopig antwoord op de hartelyke regels die ge my schreeft, en nog niet als een beoordeeling van het stuk dat ik gewis met aandacht en belangstelling lezen zàl, maar nog niet gelezen hèb. Ik sneed het boekje met voordacht niet terstond open, juist omdat ik U wilde antwoorden vóór de lezing, en dus (als de juristen zeggen): sans préjudice van later oordeel.

Ik maak onderscheid tusschen Uw (en des heeren P.) streven, en de eventueele waarde van uw stuk. Dit laatste is my in zekeren zin byzaak.

En nòg iets dat uw stuk niet aangaat: myn positie tegenover pogingen als de uwe. Dit laatste wil ik eerst even behandelen. Ik maak eenigen opgang. Dit is 'n feit. Ik zelf weet niet:

1e. Of die „zekere opgang" vereerend voor my is? Wanneer ik myn opinie over Publiek tot maatstaf neem, moet ik me eigenlyk schamen.

2e. Of die „zekere opgang" van goed allooi is? Ziehier, waarom ik deze vraag doe. Wekelyks, en byna dagelyks, ontvang ik brieven van „geestverwanten" met wier „geest"

en „verwantschap" ik niet zeer ingenomen ben. Ik bemerk duidelyk dat velen die ten rechte of onrechte over iets ontevreden zyn, meenen dat ik à tort et à travers op hun hand wezen moet. Ook merk ik dat elke gemeene kerel die byv. niet aan de heilige Maagd gelooft (wat zoo'n kunst niet is) terstond by myn naam zweert, óók in dingen waarvan ik de verantwoordelykheid niet gaarne overneem. Aan dezulken heb ik 'n groot deel van m'n »zekeren opgang» te danken (te wyten liever) en dat noem ik opgang van onzuiver gehalte.

Maar . . . . ieder moet z'n pak dragen, en ik m'n . . . opgang, want 'n pak, 'n vracht is het!

Onder de onaangenaamheden die dit servituut meebrengt, behoort ook het kunstrechterschap. Van alle zyden zendt men my brochures, essays, novelles, vertoogen, uitboezemingen, verzen, verhandelingen, en . . . . (let op, auteur van Mad. Roland!) dramaas! Lieve God, moet ik nu, omdat ik me aan een tooneelstuk bezondigd heb (dat, N. B. slechts zeer partieel opgang gemaakt heeft! Volgens Alberdingk Thijm is de Vorstenschool »een kakographie van 't begin tot het eind») moet ik nu daarom weten wat goed is, en wat niet? Bedenk bovendien hoe groot het gevaar is, door te gaan voor 'n verwaanden betweter, in geval ik 't werk van 'n ander òf geheel afkeur, òf daarin fouten meen te vinden! 't Heeft dan terstond den schyn, alsof ik beweer de tooneel- (en andere wysheid) in erfpacht te hebben. Toch mag me dit niet verlokken tot mooi-vinden van wat ik afkeur. En zie, dit veroorzaakt myzelf 'n grief. Het doet me leed, innig leed als ik afkeuren en berispen moet. Ik heb grooter neiging tot onverdiend pryzen dan tot laken uit jalousie de métier. Waarlyk, ik ben bly als ik pryzen kàn! Maar dit is (uit te ver gedreven purisme van smaak dan, of misschien uit verkeerden smaak) zelden 't geval! Dit geldt niet alleen tydgenooten, maar ook zoogen. Klassieken. Myn oordeel over Racine, Boileau, Corneille, Molière, is verre van gunstig. Ge weet, hoop ik, hoe ik Bilderdijk heb uitgekleed, den man die 80 jaren lang den »Nederlandschen Helikon« beheerscht heeft, zooals men gewoon is te zeggen in 't jargon der verzenmakery, bah!

Laat nu even onbeslist of ik in zulke beoordeelingen dwaal, zeker is 't dat het uiten daarvan my aan veel onaan-

genaamheden blootstelt, te harder voor my omdat *ik zelf* smart voel van 't berispen.

Dit laatste geldt (of zou gelden) vooral U, in wien ik zoo'n lief streven ontwaarde! Ge weet hoe ik terstond acht sloeg op 'n paar versjes die van U in 't licht kwamen. Die indruk is niet verflauwd door meer van die soort welke ik nu-en-dan in den *Amstelbode* vond. Maar, beste kerel, ook daarop heb ik wat te . . . . vitten! Geloof dat ik 't uit bestwil doe. Uw liedekens zyn aardig, liefelyk, vry, 'n beetje »ondeugend« soms (of wat zoo genoemd wordt door ellendige huichelaars die ons wel zouden willen wys maken dat ze nooit wateren!). Maar ik waarschuw u tegen *misbruik van uw hoofdtoon*, tegen prostitutie van idylliteit. Dit wat den *inhoud*, den *geest* van uw stukjes aangaat, maar wilt ge, op lager terrein, 'n voorbeeld van wat ik bedoel? Welnu, wees wat spaarzamer met *diminutieven*. Schep de daaruit te putten liefelykheid niet met soeplepels. Kent ge den superlatief van »lief«? Zie, die is: *lief, nòg lieviger, walgelijk*. In naam der vrymaçonnerie van den smaak (en ook wel een beetje van 't gezond verstand) verbied ik U voortaan alle diminutieven die in 20, 30 regels 't getal twee te boven gaan. Met Gods hulp, en wat goeden wil, zullen we later dat getal nog eenigszins beperken, maar men kan niet alles in éèns!

Hu, daar is de professor weer! of al! Welnu, ik zou de moeite niet nemen die opmerking te maken, of ze u meetedeelen althans, indien ik niet in uw streven hoog belang stelde. Waarlyk, er zyn er velen, wier arbeid geen waarde hebben zou, al zuiverde men hem van *alle* verkleinwoordjes en parforcejacht op idylliteit. Ook zyn er, die niets byzonders zouden leveren, al deed men er wat idyllen of diminutieven *in*, — want wat gy te veel hebt, is vaak by anderen te weinig, ja soms ontbreekt het geheel en al, wat nu, voorzoover de gezocht-kinderlyke verkleinwoordjes aangaat, juist zoo 'n ramp niet is.

Nog eens, ik heb uw drama nog niet gelezen, maar de *titel* en de *physionomie by 't doorbladeren* (onopengesneden nog) bevalt me niet! Daaruit waait me een fransche geur te gemoet, en wel uit de periode toen Alexandre Dumas z'n *Théâtre Historique* opzette! Ik *vrees*, beste kerel, dat ge u hebt laten inspireeren door werken

uit die dagen. Let wel, dat ik slechts vrees. Dit is geen oordeel!

Tot uw troost moet ik u zeggen dat, naar myn zeer alleen staand oordeel, historische dramaas (en romans) onzin zyn. Niets is romantischer en dramatischer dan de historie, en wie voorvallen uit de wereldgeschiedenis in 't kader van drama of roman zet, begaat m. i. de fout 'n degelyk kleedingstuk lostetornen, aan stukken te knippen en 't daarna tant bien que mal weer aan elkaar te flikken tot arlequinspak. Ik zeg «tot uw troost». Want, als ik dan met uw Mad. Roland niet ingenomen ben, kunt ge meenen dat de schuld ligt aan mijn ongewoon (en misschien ongegrond) oordeel over 't historisch drama in 't algemeen.

Dat ge in U den drang voelt tot voortbrengen, scheppen, is natuurlyk loffelyk. Maar, beste kerel, hebt ge gedaan wat tot slagen, tot middelmatig slagen zelfs noodig is? Men moet veel gedacht, geleden, gewerkt hebben voor men iets kan voortbrengen dat redelyk is! Waarom nu begonnen met een »historisch drama«? Waarom niet liever iets geteekend dat ge zelf zaagt, dat u beter bekend is dan voorvallen, karakters, toestanden die slechts op boekerige wys tot ons gekomen zyn?

Je weet wat 'n oud-lid der Conventie tot Lamartine zei, toen deze bezig was met z'n »Girondins«? »Tu n'est pas foutu pour écrire l'histoire de „notre" révolution.« Ik houd die brusque opmerking voor gegrond. Welnu, uit boeken als die van Lamartine moest gy, en moeten wy, onze kennis van de Terreur putten! Toen ik de Historie romantisch en dramatisch noemde, bedoelde ik daarmee de boekjes niet die door mannen als Lamartine (en Thiers!) over de Historie geschreven zyn! Ik bedoelde de feitelyke waarheid, zooals de denker die à peu près weet te ontwarren uit de geschiedvervalsching der schryvers.

Zoodra ik uw stuk gelezen heb, ontv. ge nader bericht. Groet uwe vrouw van my. Is ze wel? Hartelyk gegroet.

t.t.

Douwes Dekker.

* * *

Thans volgt de meest interessante brief, dien Multatuli wellicht ooit aan een dag- of weekblad verzonden heeft en

die voor een oogenblik een storm opriep, waar bijna een duel op gevolgd zou zijn. De brief is reeds opgenomen in de verzameling door Mevr. D. D. geb. H. S. uitgegeven, (Laatste Periode, blz. 191), maar om het ongedrukte Naschrift en den samenhang met hetgeen wij op dien brief verder meedeelen, moeten wij hem ook hier een plaats inruimen. Wij brengen daarbij onzen dank aan den heer Taco H. de Beer, tot wien deze brief gericht is en die ons vriendelijke toestemming verleende tot den herdruk in deze M u l t a t u l i a n a.

»De Beer, red. *Portefeuille*, vroeg my om bouwstoffen voor 'n levensbericht in 'n duitsch Konversations Lexicon. Eerst antwoordde ik niet. Op z'n aandringen heb ik hem 'n brief geschreven vol bitterheid en sarkasme.« Aldus schreef Multatuli aan den heer Braunius Oeberius den 17n Juni 1881. In het nommer van 8 Juni 1881 (niet '82 zooals in de B r i e v e n wordt opgegeven) werd Multatuli's brief geplaatst. Die dezen brief thans leest, moet onder de betoovering komen van den wonderstaf, waarin de pen verkeerde, die zulk een aaneenschakeling van scherts en ironie, humor en bitterheid op het papier bracht. Zelfs de innigste bewonderaar van den novellist Cremer zou zijn gevoeligheid bezworen moeten zien en tot zwijgen gebracht bij zooveel geest en vernuft.

Niet alzoo de redacteur van »*Het Nieuws van den Dag.*« Hij vatte onmiddellijk vuur en had de onhandigheid een entrefilet in zijn blad te plaatsen, waarin hij aan zijn verontwaardiging lucht gaf, meenende dat aan de nagedachtenis van Cremer een groot vergrijp gepleegd was. De beschuldiging, zoo heette het, dat Cremer zelf de bouwstoffen voor zijn levensbeschrijving in De Keyser's bloemlezing geleverd had, zou door Multatuli niet te bewijzen zijn en was daarom »ò f l a f, ò f o n b e z o n n e n, ò f g e m e e n.«

Een paar dagen later werd die beschuldiging door den redacteur ingetrokken, ongetwijfeld onder den drang van den Directeur van het blad, den nobelen Funke, uitgever van Multatuli's werken. De aangevallene schreef voorloopig een klein stukje in de »*Portefeuille*«, waarin hij aankondigde, dat zijn vriend Valette zich met het antwoord op den aanval zou belasten.

De zaak was daarmee van Multatuli's kant nog niet ge-

eindigd. „Myn plan was om de Veer (of wie zyner redacteuren maar lust had) uit te dagen. De uitdrukking laf (»of« schenk ik ze!) gemeen wettigde tot m'n innig genoegen dien maatregel," zoo schreef Multatuli nog den 18n Oct. '81. Hoe dit duel voorkomen is of liever, hoe het ongedaan bleef, zie men verder in dienzelfden brief, blz. 210, Laatste Periode.

Wij mogen niet nalaten, ter wille van genoemd blad mede te deelen, dat later het voorgevallene werd goed gemaakt: het artikel in »*Het Nieuws*« bij den dood van Multatuli, is een van de waardigste en meest-waardeerende necrologieën bij die gelegenheid geschreven.

In de eerste plaats volgt hier Multatuli's brief in antwoord op de uitnoodiging van den redacteur der »*Portefeuille*«.

NIEDER-INGELHEIM, 8 Juni 1881.

Geachte Heer De Beer!

Vergeef me dat ik u zoo lang liet wachten op antwoord. Ik zat by 't ontvangen van uw eersten brief (10 Mei) in gekke beslommeringen. O.a. woonde ik niet. En ik legde uw circulaire terzy — in groot gezelschap helaas! »Onder de eigenaardigheden die dezen schryver kenmerken, behoort in de eerste plaats dat-i zoo'n vervloekte hekel heeft aan schryvery!« Ziedaar, waarde verzamelaar van Auteuriana, reeds één byzonderheid, en 'n groote. Overigens ben ik geboren den 2n Maart 1820. Myn ouders waren welvarend en godsdienstig, maar zeer eerlyk. Van die drie voorvaderlyke hoedanigheden is slechts de laatste op my overgegaan. Op myn 8e jaar reeds maakte ik verzen die beleefde gasten in verrukking brachten. Myn verstandelyke vermogens waren dan ook zeer zwak, zoodat er altyd boodschapjes aan den onderwyzer werden gezonden om 't asjeblieft den jongeheer niet kwalyk te nemen dat-i z'n les niet kende. »'t Kind had waarlyk z'n best gedaan, maar kon met den besten wil niet leeren.« Dit is nòg zoo. Niemand heeft besef van de zwakheid myner hersenen. Wat de meesten terstond begrypen, kost my weken, maanden, jaren nadenkens. Veel dingen zelfs die overal intellektueele gemeenplaatsen zyn, leer ik nooit. Dit geef ik u niet als sarkasme. 't Is eenvoudig-waar. Myn grootste (eenige?) verdienste is de dappere worsteling tegen die hersenfout. Ik

kon en kan dien afmattenden stryd slechts volhouden door veel onthouding, liever: door my te onthouden van veel. »Multatuli fecit que puer, sudavit et alsit«.... o ja, maar vooral: »abstinuit Venere et Baccho.« En, toen 't schaamtegevoel zich begon te ontwikkelen, ook van rymelary. Niet die puer, maar ik. 't Is verbazend hoeveel mooie verzen ik ongemaakt heb gelaten.

Ik bezocht, doch maar kort, 'n paar scholen die voor zeer goed doorgingen, maar waar ik weinig leerde, 1e. omdat ze niet deugden, 2e en voornamelyk omdat ik zoo speelsch was. Toch was ik ook in spelen niet sterk. Eens zag ik een jongen op de straat een priktol »zetten« dien hy, zonder 't ding den grond te laten raken, op de hand ving. Dat wilde ik nadoen, en zie... ik kan 't nòg niet! Maar leeren zàl ik het. Er is kans op oefeningstyd, want het huis dat ik thans bewoon moet zeer gezond zyn: daarin is nog nooit iemand gestorven. Die manipulatie met een priktol heet (naar ik in 1830 vernam) »scharmaaien« en evenmin als ik de kunst kan uitvoeren, begryp ik den oorsprong van dat woord. Maar ook dàt zal ik vinden. Beloof 't gerust aan Herr Spamer, want ik houd veel van etymologie, en geef nooit het plan op. M'n voorouders waren Friezen. Ook wiskunde alzoo trekt me aan, en ik zou er grootsch op wezen als ik bewyzen kon dat de logarithmen-Douwes m'n overoudoom was. Maar alle bewyzen van adeldom myner familie zyn verloren gegaan. Ik heb de moeite moeten nemen m'n eigen Stamvader te wezen: 'n lastig werk! Scharmaaien is er niets by.

Even 18 jaar oud, vertrok ik naar Batavia. Van Vloten schynt het beter te weten, en nà of naar hem, De Keyser in z'n dikke bloemlezing. Durft gy Van Vloten tegenspreken? Ik niet. Hy scheldt zoo, en na de zwakte myner verstandelyke vermogens, is afkeer van vuiligheid een myner meest kenmerkende eigenschappen. Tot die eigenschappen behoort ook dat ik dichter ben, en dus alle verzenmakery naar de kinderkamer wil verbannen zien. Korte extemporeetjes, deviezen voor ulevellen, albumversjes en soms 'n epigram, kunnen misschien nu en dan gedoogd worden. Voor dominé Ten Cate e.d. eisch ik levenslang cellulair of 'n hofcharge. Een professoraat in de Letteren is óók goed.

Lieve god, wat moet ik nog meer zeggen? Wat behoort er eigenlijk in zoo'n Konversations-lexikon onder 't hoofd-

bestuur van de firma Spamer? Om my te oriënteeren, sla ik De Keyser op, in voce: »Cremer.« Er blykt dat die zeer gevierde schryver — »geliefkoosde« is mooier — zelf de inlichtingen heeft gesuppediteerd.

O, m'nheer de Beer, ik ben bureauman geweest! »Gesuppediteerd« m'nheer! Burgerlyk gesproken, Cremer zelf leverde aan De Keyser al 't luisterryke nieuws dat noodig schynt om den lezer zyner novellen behoorlyk te doordringen van eerbied voor iemand die oâ voor aa zeggen kan. Na de mirobolante mededeelingen van den Heer Cremer, durf ik waarachtig met m y n curriculum vitae niet voor den dag komen. Wat al aanzienlykhedens! Een grootvader die Litt. Hum. Doctor en Rector was! Ik weet niet eens of ik 'n grootvader gehad heb! »Van zyn 10e tot zyn 15e jaar op 'n kostschool.« En ik? Na m'n 12e jaar heeft de fransche M'nsieur me niet meer gezien. Ja toch, eens of tweemaal, in '53. Er staat iets van in myn ideeën. Maar geleerd heb ik toen weinig anders dan dat er van den man weinig te leeren viel. Die m'nheer Roodhuyzen te Oosterbeek moet 'n andere kerel geweest zyn, hy die nu auspiciis Cremeri et Keyseri vereeuwigd wordt.

»Op 't atelier van den schilder Hendriks.« »F. H. Hendriks«.... alweêr een vereeuwiging! Wat al beroemdhedens! En ik arme drommel die niet eens in de gelegenheid gesteld werd, scharmaaien te leeren!

Wat heb i k te stellen tegenover 't: »groot boschryk landschap« en den »eersten roman« van den heer J. J. Cremer? M'n »Bruid daarboven« is niet eens boschryk, en m'n Ideeën zyn volgens uw Portefeuille niet veel zaaks. Zeg dàt aan Spamer, en bewaar me asjeblieft voor duitsche beroemdheid. De schilderyen die ik — neen, liegen wil ik van daag niet, schilderyen heb ik nooit begaan. De meest gepaste ophemeling heeft haar grenzen.

»Waar hy (Cremer) de letteren beoefende.« Gut, dat heb ik nooit gedaan! Wat zou 't ook gegeven hebben? En waartoe, lieve hemel? Juist die autobiografie van den gevierden Cremer levert de meest-afschrikkende voorbeelden van de ellende waarop zoo'n levensinrichting uitloopt. De man die toch van heele fatsoenlyke afkomst was....

Verbeeld u, z'n ouders hadden 'n »buitengoed«. Precies als Van Twist, die ook zoo erg fatsoenlyk is. Op dat »bui-

tengoed« — ik kan 't woord niet schryven zonder siddering in m'n binnengoed — op dat »Buitengoed« is Cremer's »eerste Overbetuwsche Novelle« geschreven. Waarde Heer De Beer, zyt ge wel zeker dat de firma Spamer in relatie staat met 'n goede drukkery? O, och en ach, als er eens groot-kapitaal-letters mankeerden voor des heeren J. J. Cremer's fatsoenlyke ouders' Buitengoed? Eenmaal, na 't òndergaan der europeesche beschaving zal de oudheidlievende Mongool met weemoed staren op de plek waar Cremer's »Wiegemie«...

Maak den zin maar uit. Ik ben verdrietig en beschaamd als ik bedenk welke geringe hokjes die Mongool zal te doorsnuffelen hebben om den nageur te rieken van myn eersten letterkundigen arbeid. Arme Mongool. Arme ik!

Neen, o goden, dank voor uw jaloersche gierigheid die my maar 'n binnenplaatsjen aanwees tot tooneel van myn eerste uitspatting! Dank, duizendmaal dank! Weldadig was de afkeer dien ge my hebt ingeboezemd van letterkundery, en helderder dan ooit zie ik in, dat....

Hier had 'n geloovig V. Merkensche tegenspoednuttige verzuchting moeten volgen. Maar ik heb er geen lust in. Liever 'n korte aanwyzing hoe 't soms afloopt met lieden die zich op 'n Buitenplaats laten bevruchten met »Wiegemie«.

Boontje komt om z'n loontje: die arme Cremer is gestorven als officier van den Eikenkroon, en — alsof dit het verbolgen lot niet genoeg ware! — als ridder van den Nederlandschen Leeuw. De man is wel genoodzaakt geweest in z'n autobiografie volmondig te bekennen dat Nederland en zyn Regeering — wreed, nu ja, maar rechtvaardig als de goden zelf — hem hebben behandeld als 'n haagschen hofrekel. Zelfs was hy geacht. Alweér net als Van Twist. Et dire dat er menschen zyn die niet aan 'n vergeldend God gelooven. 't Is om Wiegemieën te deklameeren van verontwaardiging.

Maar intusschen zit ik nog altyd in den brand met de billyke eischen van de firma Spamer. Niets natuurlyker dan dat heel Duitschland nieuwsgierig is naar de manier hoe ik my ontwikkelde. Maar eilieve, ik heb me in 't geheel niet ontwikkeld. Ziedaar juist de moeielykheid van 't relaas. En ik sta niet alleen in die meening. Als er in de Hollandsche tydschriften van letterkundery spraak is, word ik

zelden genoemd, een kieschheid die ik op hoogen prys stel, al zy 't dan dat ze by meer verlichten uit minachting voortspruit, omdat ik in 't woord »avend« geen o kan verdragen, en schh 'n gekke lettergroep vind. Ik, schryver? Wel, zelfs 't spellen kost my inspanning, vooral nadat D. V. & T. W. de goedheid hadden my te onderrichten hoe dat eigenlyk behoort gedaan te worden. Ik leer 't nooit.

Zyt ge verzekerd dat de firma Spamer uw berichten niet kontroleert? Weet dan dat ik hier te Ingelheim slechts aan zeer weinig vertrouwden bekentenis heb afgelegd van 't métier dat Nederland me opdringt. De politie heeft me als »Rentner« geboekt. Hoe nu, als Spamer naar my informeert by den burgemeester van Ingelheim? Zoudt ge niet beter doen, my een plaatsjen in zyn Konversationslexikon te bespreken onder de bankiers?

Zóó is het! Zeg aan Spamer dat ik in Indië my verzet heb tegen geweldenary, en dat de dankbare Natie me daarvoor met schatten beloond heeft. Maar vertel er niet by, dat 'n zeer enkele my voor die moedige plichtsbetrachting heeft uitgescholden, zwart gemaakt, belasterd. 't Mocht eens dezen of genen afschrikken van 't goede! Breng overigens, wat ik U bidden mag, de Duitschers niet in de meening dat Havelaars pogingen en offer iets goeds hebben tot'stand gebracht voor 't mishandeld Insulinde. Het tegendeel is waar. Volgens de laatste berichten is »Lebak een woesteny.« Zoo zeggen de Indische couranten, en Nederland, uit die berichten alweder — ten overvloede waarlyk! — de overtuiging puttende dat Havelaars streven een rechtmatigen grond had, heeft zich gehaast, my als nationaal huldeblyk nog eenige millioenen op te dringen. Ik zal ze gebruiken om Secretarissen te bezoldigen, en, m'n nutteloze pen voor goed wegwerpende, aan m'n vyanden 't voorwendsel te ontnemen my voor 'n fabriekant van boeken uit te maken. Zeg dàt aan Spamer.

Na vriendelyke groet

Uw dienstwillige
Douwes Dekker.

Aan dezen brief is het volgende Naschrift toegevoegd. De redacteur van de P. had dit weggelaten, waarover D. D. zich in een der hier volgende brieven beklaagt. Daar het

ook ontbreekt in de Brieven (Laatste Periode) laten wij het hier volgen.

»Hebt ge lust dezen brief te publiceeren, my wel! Maar dan geheel, en zend my de proeven. Dan kan ik hier en daar eenige slordigheid in uitdrukking verbeteren. Ik ben juist in een korrectie-bui, nu bezig met een nieuwe uitgaaf van den »Havelaar«. Dat boek is zoo mooi zeggen ze! Wat een volk! Vertel 't niet aan Spamer. We zyn toch al in 't Buitenland niet zeer gezien.«

De heer de Beer zond proef van dezen brief aan Multatuli die haar (als boven) gecorrigeerd en hier en daar een weinig gewijzigd terugzond met den onderstaanden brief, nog ònuitgegeven. Ik betuig den heer de Beer mijn dank voor de toestemming ook dezen en den daarop volgenden ònuitgegeven brief hier mede te deelen.

NIEDER-INGELHEIM, 15 Juni 1881.

Geachte Heer de Beer!

Met omgaande post zend ik U de proef terug, omdat ik niet gaarne spel breek, maar lieve Jesis, wat een druksel! Neemt Gy zulke proeven aan? Ik niet! Zetters kunnen (en mogen zelfs) niet lezen, maar al heeft men dan by de drukkeryen in 't land van Elsevier geen behoorlyke protes dan toch zou er van den chef, — ja, van den meesterknecht — kunnen geeischt worden dat-i de proef zuiverde van onuitspreekbare woorden. Ik doe 't niet weer!

Maar, waarde Heer, hoe komt gy op 't idée dat ik in dat briefje myn »denkbeelden geef over biografiën« (auto- dan, of niet auto) en 't alzoo wil beschouwd hebben als een verhandeling, preek, essay, of iets van dien aard? Voor my is de eer uwer veronderstelling wat klein. Voor 't kattebelletje veel te groot. Myn antwoord op uw verzoek om wat inlichtingen ten behoeve van Herr Spamer's boekverkoopers-speculatie, is een boutade, niets dan een boutade.

Dergelyke verzoeken ontvang ik vele. Gewoonlyk antwoord ik niet, daar ik veel te hoogmoedig ben om gaarne op 't lystje der beroemdheden van den dag te staan. Ronduit gezegd: ik walg van belletrie. (Hé, laat Spamer dàt

in z'n K.—L. zetten! En dat ik zooveel houd van vliegers-oplaten. Zulke dingen kompromitteeren 'n denkend mensch minder dan 't innemen van een plaatsje tusschen— (nu, nomina sunt odiosa!)

Dat ik boeken geschreven heb, is evenwel, Godbetert, de waarheid. Maar altyd onder protest! (Zie m'n parabels van Chresos, van den goudmaker, & a. l.) Moet ik nu daarom in Duitschland, waar de weinigen die my kennen, me voor 'n degelyk mensch aanzien, worden zwart gemaakt?

Dat ik een hekel heb aan schryvery, kan o.a. hieruit blyken dat ik 40 jaren (bien sonnés) oud was, toen men my **dwong** den Havelaar te schryven. En wat ik later publiceerde — nu ja, zie al weer Chresos.

Zoodra Spamer 'n K. L. uitgeeft van personen die zich offerden voor hun plicht en daarom werden doodgedrongen door 't profanum vulgus, zet er my dàn in. Dat zal een dun boekje wezen. Niet omdat het vulgus ontbreekt, maar... dat andere!

Vriendelyk en hoogachtend gegroet

tt.

D. D.

P. S.

Wanneer, zonder de voorgestelde byvoeging, myn brief U niet geschikt voorkomt ter plaatsing, geef ik U 't recht hem te autodafeeën. 't Is me volmaakt onverschillig.

Indien ge hem plaatst, zoudt ge er boven kunnen zetten:

»Op myn verzoek aan Multatuli om eenige inlichtingen ten behoeve van etc.... ontving ik het volgende antwoord:«— — —

Dan kan ieder 't ding opvatten naar z'n gusting. Misschien vinden ze 't mooi!

Toen Multatuli's antwoord op de uitnoodiging om inlichtingen omtrent zijn leven voor 't K. — L. van Spamer verschenen was, kwam het entrefilet in het »*Nieuws van den Dag*«, waarvan hierboven sprake is.

Vóór ik echter Multatuli's antwoord daarop in »*de Portefeuille*« meedeel, laat ik eerst den brief volgen aan den heer de Beer persoonlyk gericht en tot heden nog niet open-

baar gemaakt. De vergelijking van dit schrijven met dat voor de *Port.* bestemd is belangrijk, omdat in den onuitgegeven brief de ware stemming van Multatuli veel meer uitkomt dan in het ingezonden stukje voor het weekblad zelf bestemd. De brief luidt aldus:

NIEDER-INGELHEIM, 2 Juli 1881.

Geachte Heer De Beer!

Dat ik U telegrafeerde was natuurlyk om U niet voor den vuilen boel te laten zitten, wat m'n gewoonte niet is. Toch schikt het me niet zelf aan 't polemiseeren te gaan met den kwajongen uit het Nieuws. Weggooien doe ik me niet. Jk draag alzoo 't zaakjen ditmaal w a t d e s c h r y v e r y a a n g a a t aan den Heer Valette op. Hy bericht my dat hij volgaarne die taak op zich neemt. Van hèm alzoo hebt ge repliek te wachten ter plaatsing in Uw Tydschrift. Ze zal wel goed zijn, want Valette is bondig en solide.

»Wat de schryvery aangaat.« D.i. de andere zyde der zaak neem ik ditmaal eens voor m'n eigen rekening. De Nieuwsman heeft me waarlyk 'n dienst gedaan door zich zóó uit te drukken dat ik gerechtigd ben, ja, verplicht tot de meest forsche behandeling der zaak. Wat ik dan ook hoop te doen. Vandaar 't voorloopig oorveegje dat hierby gaat. [Zie het ingezonden stukje uit de *Portefeuille* op dezen volgende].

Ik moet U evenwel uitdrukkelyk verzoeken daarvan niets te supprimeeren, ook niet — zooals den vorigen keer — 't P. S. Schikt U myn copie niet, — best! Ieder hoofdredacteur moet en mag beslissen wat in z'n blad of Tydschrift plaats verdient. Heb dan maar de goedheid my daarvan kennis te geven. Dan plaats ik het elders, of laat het afzonderlijk uitgeven. 't Kost me geen moeite 10 gld. per regel te bedingen, ... als 't me daarom te doen was. Om my te plezieren behoeft ge het aldus niet te plaatsen, maar nog eens: ik protesteer tegen verminking. Dit is m y n recht, naar ik meen.

De toon van »*'t Nieuws*« was sedert jaren my zeer vyandig. Er was zooal geen r e d e n toe, dan bestond er toch o o r z a a k.

(Zie eens i. a. Hoofdstuk MXIII van m'n »Spe-

cialiteiten«. Ik begryp best dat 'n boerenbedrieger als De Veer zoo iets niet aangenaam vindt, en ik schreef het dan ook niet om hèm plezier te doen).

Die toon nu was altyd nydig. Ook openbaarde de vyandschap zich (gelyk byna overal) in opzettelyk zwygen, waar ik had behooren genoemd te worden.

En zie, nog meer dan omtrent anderen had ik grond om met »*het Nieuws*« my te onthouden van gekibbel. De heer Funke is myn vriend. Ik acht en waardeer hem zeer hoog, en wist dat hy zich over de kwaadwilligheid van z'n redactielui ergerde. Juist daarom onthield ik me vaak van repliek of klacht. Het deed my zeer den heer Funke in moeilykheid, of zoo gezegd: »tusschen twee vuren te brengen«. Ook nu weer by 't lezen van den laatsten aanval was m'n eerste indruk: »Och, wat zal dat F. spyten!«

Doch juist daarom is 't my aangenaam, dat ditmaal de toon zoo uitgemaakt-gemeen en beleedigend is. 't Stuk is zeker niet van De Veer zelf. Die zou 't Jezuïtischer hebben ingekleed, en zóó dat niet ieder myn verontwaardiging begrypen zou. Ik ben zeker dat D. V. den schryver van 't artikel berispt over z'n ongekleedheid.

Dit neemt niet weg dat ik, als de auteur niet voor den dag komt, De Veer aansprakelyk stel.

Vriendelyk gegroet

tt.
D. D.

Het ter openbaarmaking bestemde antwoord van Multatuli op den aanval in het »*Nieuws van den Dag*« verscheen in het nummer van 9 Juli der *Portefeuille* daaraan volgende. Het geeft bewijs van groote zelfbeheersching in vergelyking met den vorigen vertrouwelijken brief en de andere epistels op het voorval betrekking hebbende in de »Brieven«. Toch is er een verkropte wrevel in te bespeuren. Ziehier:

Geachte Heer De Beer!

Ik heb 't zoo druk met m'n oefening in 't scharmaaien, dat me waarlyk geen loisir overblyft voor polemiek met het schryvertjen in het »*Nieuws van den Dag*«. Wat voor hóórt moet voor gáán; priktollen kompromitteeren niet. M'n -iend Valette, iets jonger dan ik, en dáárom zulk geschryf

nog niet sedert zoo langen tyd ontwassen, zal de goedheid hebben den man lezen te leeren. Ik wat anders. Dit evenwel onder voorbehoud:

1e) dat hy blyk geve werkelyk een man te zyn, waartoe ik hem zoo spoedig mogelyk in de gelegenheid stellen zal. Althans:

2e) indien 't my gelukt m'n aangeboren lafhartigheid te overwinnen.

Ik meen namelyk te moeten gissen dat bedoelde persoon — man of jongen dan — zich veroorlooft nog te leven, en uit z'n artikel hebben we mogen vernemen dat ik de lui slechts áándurf als ze dood zyn.

Hoogachtend en vriendelyk gegroet

Uw dienstwillige
Douwes Dekker.

NIEDER-INGELHEIM, 2 Juli 1881.

P. S. Een idee! Vraag hem opgave van naam en ouderdom, van de Buitenplaatsen waar hy zich had kunnen ontwikkelen, van z'n aanspraken op beroemdigheid — al was 't dan maar in liefgekoosde letterkundery — en zet dat alles in Spamer's Lexikon. Toe! Asjeblieft!

Maar — even asjeblieft — laat er my dan uit.

De heer Valette heeft zich van den last hem opgedragen gekweten. Reeds in het nommer van de *Portefeuille* van 23 Juli '81 verscheen zijn verdediging of, wil men, toelichting tot Multatuli's brief. Met toestemming van den heer de Beer nemen wij dit stuk, even als het voorgaande, over, tot vervollediging van het beloop der geschiedenis, die zooveel opspraak had te-weeg-gebracht. De heer Valette schrijft:

Aan »*Het Nieuws van den Dag*.«

De lezers van dit weekblad wisten reeds, dat ik op mij genomen had eenig bescheid te geven op den aanval, in het *Nieuws van den Dag* van 29 Juni j. l. tegen Multatuli gericht, op grond van zijn in *De Portefeuille* gepubliceerden brief aan den heer De Beer. Het is een kleine dienst, welken ik mij tot een voorrecht reken aan een hooggeachten ouderen vriend te mogen bewijzen.

Nu ik de pen ter hand genomen heb zit ik echter eenigszins met de zaak verlegen. De kwestie toch, die tot den bewusten aanval aanleiding gaf, is zoo eenvoudig, dat ik nauwelijks begrijp wat daaraan te verdedigen valt. Maar ik zal mijn best doen.

Zoo als men zich tot goed verstand dient te herinneren, komt de geschiedenis in het kort hierop neder. De heer De Beer vroeg aan Multatuli eenige gegevens ter bewerking eener literarische biografie voor Spamer's Conversations Lexicon. Multatuli antwoordde in een half schertsend, half ernstig gestelden brief, dat hij niet recht wist wat voor zulk een artikel gevorderd werd: »Om my te oriënteeren sla ik De Keyser op in voce Cremer. Er blykt dat die zeer gevierde schryver — »geliefkoosde« is mooier — zelf de inlichtingen heeft gesuppediteerd.... Burgerlyk gesproken: »Cremer zelf leverde aan De Keyser al 't luisterryke nieuws, dat noodig schynt enz.« Hierop schreef de redactie van het N. v. d. D. — het was een ongeteekend stukje onder de rubriek Gemengd Nieuws — dat zij in De Keyser niets gevonden had, waaruit blijkt, dat Cremer een autobiographie voor die bloemlezing geleverd heeft, dat men zulke dingen niet zeggen mag zonder deugdelijke zekerheid, vooral waar het een doode betreft, want dat zoo iets is »of onbezonnen, of laf, of gemeen.«

Aan den steller van dit artikeltje zou ik willen vragen, hoe hij wel meent, dat men voor een bloemlezing, een conversations-lexicon, werken als Goupil's Galerie Contemporaine, als Mannen van Beteekenis en dergelijke aan de gegevens voor de levensberichten der daarin behandelde personen komt? Uit vroegere bloemlezingen, lexica, necrologiën, biographiën, enz. Goed, maar dan wordt de kwestie slechts verplaatst, want hoe komen de oudste, eerste bloemlezingen, lexica, enz. dan aan de bedoelde gegevens? Men schrijft elkander na, volkomen waar, maar één begint, die niet kan naschrijven. Wie licht dezen in? De schrijver uit het *Nieuws* weet even goed als ik, dat die eerste opsteller van een levensbericht zich tot den betrokken persoon zelven wendt. De heer De Beer vroeg Multatuli om gegevens voor Spamers Conversations-Lexicon. En vóór den heer De Beer vroeg De Keyser er Multatuli om voor de Bloemlezing. En vóór De Keyser weder anderen. En zoo vroegen en

vragen nog telkens andere biographen het aan andere schrijvers, kunstenaars, staatslieden, geleerden, generaals, bandieten en wie 't al verder tot beroemdheid of beruchtheid brengen. Het is de meest gewone zaak ter wereld. En niet »soms«, maar bijna altijd worden de gegevens verstrekt. Niemand ziet in het vragen er om een beleediging, en de meesten voldoen aan het verzoek zonder de minste bedoeling om, zooals het *Nieuws* schrijft, zich zelven »een monument van ijdelheid en zelfvergoding te stichten.« Men zendt wat dagteekeningen en opgaven, omdat dergelijke levensberichten nu eenmaal tot de modeartikeltjes van den dag behooren en men dan tenminste zelf zorgen kan voor juiste mededeelingen, deze en gene natuurlijk ook voor een toilette de circonstance. Een enkele weigert zich daartoe te leenen, de meesten niet, — uit sleur, omdat anderen 't doen en zij er goed noch kwaad in zien. Wanneer Multatuli dus veronderstelt, dat Cremer aan De Keyser de gegevens voor de kleine biographie in de Bloemlezing verschaft heeft, dan ligt daarin niets beleedigends voor Cremers nagedachtenis. Dat Cremer zelf een daartoe strekkend verzoek van De Keyser volstrekt niet beleedigend gevonden zou hebben, zal zeker ieder willen toegeven. En waarom zou men dan Cremer wel honen, door aan te nemen dat hij, als honderd anderen, aan zulk een verzoek voldeed? Cremer moet, naar hetgeen ik van dezen en genen, die hem goed gekend hebben, vernam, een meêgaand, goedhartig man geweest zijn, die zoo iets niet geweigerd zou hebben. Een »excentriek« mensch als Multatuli kan in dezen bezwaren opperen, een Cremer niet. Dat lag niet in zijn aard. Waarom zou hij ook? Wie zag daar iets belachelijks of onvoegzaams in?

Uit een en ander vloeit de hooge waarschijnlijkheid voort, dat inderdaad Cremer zelf de bewuste mededeelingen verschaft heeft aan De Keyser of een ander, die er eer bij was en wien De Keyser nageschreven heeft, maar dit doet er niets toe, niet waar? Ik durf borg staan, dat Multatuli u gaarne De Keyser schenkt. De Keyser dus of een andere mijnheer van een bloemlezing, lexicon, of wat het geweest zij.

Maar iets anders brengt de onderstelling tot zekerheid, altijd voor zoover hier sprake kan zijn van zekerheid, want een mathematisch bewijs is niet en een juridisch, zoo al,

vermoedelijk niet gemakkelijk te leveren. Ik bedoel hier dus met zekerheid, wat men in dergelijke gevallen daarvoor houdt, een op deugdelijke gronden steunende, rationeele, onomstootbare overtuiging. Die putten Multatuli en anderen met hem uit de precisie van sommige volmaakt onbeduidende bizonderheden, als daar zijn: welke kostschool Cremer als kind bezocht, wanneer hij daar aankwam en hoe lang hij er bleef, het rector- en litt. hum. doctorschap van zijn grootvader, het buitengoed zijner ouders, zijn »boschrijk landschap« enz. Zulke niets beteekenende détails onthoudt men alleen van zichzelven. Gewezen schoolkameraden van celebriteiten kunnen zich soms ook dergelijke dingen herinneren; gewoonlijk echter wendt men zich niet tot gewezen schoolkameraden, maar bij voorkeur, indien eenigszins mogelijk, tot de celebriteit zelve.

Nog eens, de gansche geschiedenis komt mij zoo eenvoudig voor, dat ik mijn argumenten misschien niet breed genoeg uitgesponnen heb. Maar ik kan mij onmogelijk voorstellen, dat zij, die zich de moeite geven, zelven na te denken, niet tot dezelfde uitkomst zouden geraken. In elk geval meen ik duidelijk genoeg te hebben doen uitkomen, dat er niets beleedigends ligt in het vragen van biographische gegevens aan den te bespreken persoon zelven, en dat op grond hiervan er ook niets beleedigends kan liggen in het — al ware 't zelfs ten onrechte — veronderstellen, dat aan zulk een verzoek door dien persoon gevolg werd gegeven.

Daarom is er ook geen verontschuldiging te vinden voor de ergerlijke woorden, welke de schrijver in het *N. v. d. D.* zich niet ontzien heeft Multatuli naar het hoofd te werpen. Om aan dezen bekende redenen — derden hebben er geen belang bij — zal ik niet lang stilstaan bij die onedele, even ondoordacht gebezigde, als krenkende woorden: onbezonnen, laf of gemeen. Voor de beide laatste uitdrukkingen is later — zie het *Nieuws* van 2 Juli — een.... soort van apologie gemaakt, maar die apologie, met haar onhandigen tour de passe-passe om het zwaartepunt van het betoog te verplaatsen, behelst geen ruiterlijke, loyale, volledige intrekking, zoo als hier plicht geweest ware. En bovendien blijft nog over de onwaardige insinuatie aan het slot: »Wij zouden« (indien door hem slechts op een bloote veronderstelling is

afgegaan) »den heer D. D. den raad willen geven, in het vervolg liever een levend letterkundige tot het mikpunt van zijn vernuft te kiezen.«

Maar mijnheer, die vermaning, ziedaar iets, dat in het gunstigste geval onnoozel of onbezonnen is. Gij wist, gij kondet onmogelijk niet weten, dat Multatuli twintig jaren lang openlijk strijd gevoerd heeft tegen tal van levenden, en bij voorkeur machtigen of invloedrijken onder de levenden, tegen ministers, professoren, kamerleden, moderne domine's, droogstoppels en kappellui uit allerlei kringen; tegen Duymaer van Twist, Muurling, Zaalberg, Bosscha, Thorbecke, Van Bosse, generaal Knoop, Franssen van de Putte, die hij allen met naam en toenaam genoemd en opgeroepen heeft. Of gij die aanvallen goedkeurt of veroordeelt doet niets ter zake. Gij kunt er onmogelijk onkundig van zijn, dàt is hier de hoofdzaak. En dan staat men . . . verrast over uw aansporing aan zulk een man, om levenden aan te durven! Waarachtig, gij zoudt in staat geweest zijn om Bayard op het hart te drukken geen vijand verraderlijk in den rug aan te vallen.

(w. g.) G. Valette.

* * *

Na deze geruchtmakende gebeurtenis, waaromtrent nog meer bijzonderheden in de „Brieven" voorkomen, welke wij dus hier achterwege kunnen laten, willen wij een document laten volgen, dat de verhouding tusschen D. D. en Tine teekent.

„Een onuitgegeven brief van Tine"

is de titel van een artikel, dat in 1899 in het weekblad „*De Amsterdammer*" verscheen en geschreven was door den heer S. Kalff, die mij welwillend verlof gaf den daarin voorkomenden brief van Mevr. Douwes Dekker—Van Wijnbergen hier over te nemen. Ik betuig vóór alles aan genoemden auteur daarvoor mijn oprechten dank. De brief zelf verdient om de curieuze bijzonderheid, die den heer Kalff ter toelichting er bijvoegt, uit zijn vergeten hoekje te voorschijn te komen.

De heer Kalff vertelt, hoe hij te Brussel in het pension van Mad. N. de kennis maakte met twee Vlaamsche letterkundigen, Dr. Maurits Sabbe en Dr. Julius Pée. Wij geven den auteur zelf het woord, waaruit blijken zal, hoe de brief van Tine hem in handen kwam.

„Mijn andere kennis was Dr. Julius Pée, een man van opgewekt karakter, levendig als een Italiaan in zijne discoursen; daarbij een vurig Flamingant, die een warm hart had voor de stamverwante broeders in het Noorden, voor hun dynastie, hun taal en hun letterkunde. — — — „Daarna kwamen wij op een ander onderwerp, en ik vroeg hem of hij niet de verzamelaar en uitgever was der Brieven van Tine, 't geen hij aanstonds bevestigde. Hij vertelde mij toen meer dan éen bijzonderheid betreffende de familie Douwes Dekker in 't algemeen en de barones Van Wijnbergen in 't bijzonder; dingen die hij tijdens zijn verblijf in Italië was te weten gekomen. Ook hoe hij van Mevr. Omboni Tine's portret had ontvangen, 't welk vooraan in den bundel brieven is geplaatst.

„Is 't niet vreemd", zei hij mij, „dat er in haar portret en dat van haren man als 't ware een speling der natuur ligt uitgedrukt? Terwijl de burgerjongen van den Haarlemmerdijk, en wien zijn burger afkomst danig hinderde (men zie slechts de Brieven van Multatuli) een zoo niet aristokratisch, dan toch spiritueel en interessant gezicht vertoont, bijna den kop van een Heinrich Heine, ziet een geboren barones er uit als een weeshuismoeder. Mevr. Omboni zei mij wel, dat haar portret „l'aimable douceur de sa physionomie" geenszins weergaf, en dit heb ik dan ook in het Voorwoord van Tine's Brieven vermeld. Maar de tegenspraak, dunkt mij, is er."

„Die brieven" — zoo ging hij voort — „vangen echter eerst aan met het jaar 1863. Na de uitgave kwam er mij een van ouderen datum in handen, d.i. in afschrift; een brief dien zij niet richtte tot hare Italiaansche vriendin en troosteres mevr. Omboni, maar tot eene Amsterdamsche beschermster, mevr. Van Straten. Nu, al had ik dien destijds gehad, ik zou toch geaarzeld hebben om die letteren bij de overigen te voegen, zoo weinig belangrijks staat er in.

't Is een beleefde dankzegging voor attenties welke niet zijzelve, maar haar man ontvangen had. Oordeel zelf".

„En hij liet mij het volgende lezen".

Brussel 15 November, 1860.

Lieve Mevrouw!

Na al hetgeen ik van Dekker vernomen heb, voel ik mij gedrongen u te schrijven.

Hij heeft mij de hartelijke wijze medegedeeld, waarop u en de heer Van Straten zich zijner hebt aangetrokken en ik kan niet nalaten, hoewel thans nog onbekend, u daarvoor mijn innigen dank te betuigen. Ik vind het zoo aangenaam als Dekker menschen aantreft, die met hem voelen en vooral hem begrijpen, want dan heb ik de overtuiging men hem g o e d beoordeele.

Lieve mevrouw, vergun mij een oogenblik met u te spreken of ik u al lang gekend had, want zóó is mijn gevoel, als men sympathie voor Dekker koestert; ik verheug mij altijd als men hem naar waarde weet te schatten. In mijne familie zijn er personen, die hem zeer vijandig zijn, ja ze gaan zelfs zóó ver, dat ze het groote vertouwen, dat ik in Dekker stel, willen ondermijnen; dat lukt echter niet, en het heeft geen andere uitwerking op mij dan dat ik medelijden met hen heb, want ze begrijpen hem niet. Wij hebben moeilijke dagen doorgebragt, en nòg, maar de heilige overtuiging dat Dekker alles goed in order zal maken doet mij de toekomst met vertrouwen te gemoet zien.

Dekker schreef mij u ook twee kinderen hebt, zooals wij. Onze Edu is bijna zeven jaar, en de kleine meid ruim drie. Die kleintjes geven ons zooveel geluk; als zij maar gezond en vrolijk zijn, en niet direct mede lijden onder onze tegenspoed, dan tel ik het overige ligt, want er is geen kwestie van of Dekker zal het wel in orde brengen.

Regt aangenaam zal het mij zijn wanneer de gelegenheid zich voordoet u in persoon mijn hartelijken dank te betuigen; het zal mij zooveel pleizier doen kennis met u te maken, ik stel mij daar zooveel genot van voor, Dekker kan er niet genoeg van zeggen hoezeer hij door uwe hartelijke en lieve gastvrijheid getroffen is.

Mag ik mij in uwe vriendschappelijke gevoelens aanbevelen

en u en den heer Van Straten de verzekering geven mijner hoogachting en dankbaarheid!

Uw dienstwillige dienaresse,
E. H. Douwes Dekker—Van Wijnbergen.

[Na de mededeeling van dezen brief, gaat de heer Kalff voort:]

„Toen ik uit het belgische slobberhuishouden in de rue Thérésienne weer naar de hollandsche grens vertrokken was en mijn afscheid genomen had van de (toch goedhartige en spraakzame) mad. N. sloeg ik er thuis de Brieven van Multatuli eens op na, ten einde zoo mogelijk iets naders te ervaren omtrent de omstandigheden, waaronder deze brief geschreven was.

„Ik bemerkte toen, dat de tekst daarvan bijna woordelijk in de pen was gegeven door . . . Multatuli zelf. In de bekende reeks Brieven toch, uitgegeven door zijn tweede vrouw, komt in het deel van 1860: „De Havelaar verschenen", op pag. 179, het volgende voor, gericht tot Tine:

«Kortom, de jonge Van Straten (eerst reeder in Amsterdam) trekt zich mijner aan, en ik ben bezig hem en Veth voorop te stellen voor eene nationale inschrijving. Dat heeft voeten in de aarde, maar als het lukt zijn wij geholpen.

»Van Straten en zijn vrouw zijn allerliefst voor mij. Hij vraagt mij tweemaal in de week te eten, etc. Schrijf een brief aan mevrouw Starkenborg van Straten geb. Bruinier:

> Lieve Mevrouw! Na al hetgeen ik van Dekker vernomen heb voel ik mij gedrongen U te schrijven. Hij heeft mij de hartelijke wijze medegedeeld waarop U en de heer v. S. zich zijner hebt aangetrokken, en ik kan niet nalaten, hoewel thans nog onbekend, u daarvoor mijnen innigen dank te betuigen.
>
> (Schrijf voorts over mij wat uw gemoed u ingeeft, doch in den zin dat gij, wat ook de opinie was van andere menschen die mij niet kennen, altijd moed en vertrouwen hebt gehouden op de toekomst, en dan bijv.: wij hebben moeielijke dagen doorgebracht, maar dat vertrouwen zal mij nooit begeven).
>
> Dekker schrijft mij dat gij ook twee kinderen hebt, zoo als wij. Onze Edu is bijna 7 jaar, en de kleine meid ruim 3.

(Wat over de kinderen, en dat je, als het hoog noodige er maar is voor hen, en als zij gezond en vrolijk zijn, en niet direct lijden onder onzen tegenspoed, al het overige betrekkelijk ligt draagt.)

Schrijf iets over uwe familie die ons tegenwerkt, maar dat gij u aan mij sluit en vast vertrouwt dat eindelijk alles goed zal komen.

Voorts hartelijk, en hoop haar te zien. De brief kan niet te hartelijk en te intiem.

Wil je dat doen, beste?«

„Tot zoover de Brieven.

„Uit de vergelijking van Multatuli's dicté en Tine's brief blijkt wel hoe getrouw zij aan de opdracht voldeed. De inhoud dier letteren vereert zoowel haar die ze schreef, als haar aan wie ze gericht zijn. Latere brieven in hetzelfde deel brengen nog herhaaldelijk, en meest onder een voordeelig licht, het echtpaar v. S. naar den voorgrond, evenzeer als ze maar al te duidelijk getuigenis afleggen van Multatuli's overgevoeligheid en veeleischendheid. Die Brieven zijn een krachtig instrument geweest voor zooveel »Multatuli-wespen«, welke met farizeesch zedelijkheidsvertoon het den illustren schrijver niet hebben willen vergeven dat, in een latere periode, zijn zwakke natuur zich liet medesleepen door den Johannistrieb; die de onmogelijkheid dekreteerden, dat bij zulk een hoog talent de geest gewillig, en nogtans het vleesch zwak zou kunnen zijn.

„Geen van beiden deugde — wilden ze zeggen.

„Toch, hoeveel echt gevoel, hoeveel deferentie voor de moeder en teederheid voor de kinderen spreekt er uit die regelen aan mr. Faber: »Mijn vrouw, mijn beste dappere »vrouw is niet ziek, maar doodelijk zwak en uitgeput. De »lieve kinderen zijn wel en vrolijk, en dagelijks verheugen »wij ons dat zij de bitterheid niet proeven van 't brood, »dat we hun toereiken«.

„Deze onuitgegeven brief van Tine is niet geheel zonder belang, ook wanneer men weet, dat daaruit slechts de echo spreekt van Multatuli's stem. Zij schreef, hij bestuurde de pen. Desniettemin komen er regelen in voor, die niet van hem zijn, die haar rechtstreeks uit het hart vloeiden.

„En dan bijv.: »wij hebben moeielijke dagen doorgebragt,

maar dat vertrouwen, enz.« — fluisterde Multatuli haar in 't oor. Hetgeen zij amplieerde door te schrijven:

»Wij hebben moeielijke dagen doorgebragt, en nog.« —

„Niemand wist het beter dan zij, die daar in het Brusselsche opkamertje op de Chaussée d'Anvers broodsgebrek leed, die huiverig was de trap af te gaan uit vrees dat zij daar het booze gezicht van de hospita mocht treffen en de rekening voor onbetaalde huur, die ten leste geen anderen uitweg wist dan met de noorderzon te verdwijnen en van welke mevr. Omboni later schreef (aan mevr. Müffling): »Madame, sa pauvre robe était bien souvent plus que fripée, »ses souliers éculés, mais il n'y avait pas de grande dame »plus dame qu'elle.«

„Dan het voorschrift:

»Schryf voorts over my wat uw gemoed u ingeeft.«

„Hetgeen zij vertolkte met te zeggen:

»Maar de heilige overtuiging dat Dekker alles goed in order zal maken, doet mij de toekomst met vertrouwen tegemoet zien.«

„Derhalve altijd hetzelfde naieve geloof in een toch zoo duistere toekomst, hetzelfde opspringen van de neergedrukte veer bij ieder schijnsel eener bedriegelijke hoop, hetzelfde eerbiedig opzien tegen een hoogen geest, maar die zich-zelf zoo vaak misleidde; altemaal gevoelens inhaerent aan een karakter, dat het zich onder alle beproevingen nog verweet: »que je ne sais pas assez m'élever à sa grandeur d'âme, qu'il me marque tant pour être la digne femme d'un poète, d'un genie.«

„Voorts, waar Dekker haar voorzei:

»Schryf iets over uwe familie die ons tegenwerkt, maar »dat gij u aan my sluit,« — daar voegde zij uit zich-zelve er bij, ter zake van de pogingen om haar vertrouwen in hem te ondermijnen:

»Dat lukt echter niet, en het heeft geen andere uitwer»king op mij dan dat ik medelijden met hen heb, want ze begrijpen hem niet.«

„Zij, voorwaar, begreep hem. Zij kende de roerselen en stroomingen in dat verscheurd gemoed, zij plaatste in een vijandige wereld zich vóór hem, gelijk de berin over haar gekwetst jong, en roemde nog in hare verslagenheid:

»Lui, avec tout ses écarts, il m'aime comme peu des »femmes sont aimées.«

„Tine's brief moge geene nieuwe bijzonderheden aan het licht brengen, de mede-gevoelende lezer beseft, dat zij-zelve er van kon zeggen hetgeen Schumann van zijne composities zei: Herzblut ist dabei! Deze luttele regelen brengen een trek te meer bij tot het beeld der martelares, dat ons uit de Brieven aan mevr. Omboni, en ook uit de Brieven van Multatuli zelven tegenblinkt. Maar voor haar-zelve was het gewis eene uitredding toen, na jaren tobbens in den vreemde, na zoo lang het brood der vernedering en der armoede gebroken te hebben, haar vermagerd lichaam eindelijk uitgedragen werd naar het kleine protestantsche kerkhof te Venetië, en aan deze geduldige Griseldis het woord des dichters bewaarheid:
La douleur est un siècle, et la mort un moment."

Aldus het artikel van den heer S. Kalff met den onuitgegeven brief van Tine. Laat ik er nog bijvoegen, dat Multatuli een paar dagen na de ontvangst van Tine's brief aan zijne vrouw schrijft:

»Ik heb uw briefje gegeven. Ja, ik vond het vrij naar. Je hebt precies overgeschreven wat ik je als korten inhoud heb gezegd. Enfin! Zij zal u antwoorden«. —

Multatuli was dus blijkbaar met het geschrevene van Tine niet bijzonder tevreden.

* * *

En nu de

MAX HAVELAAR.

Daaromtrent zijn nog enkele verspreide hier en daar verscholen stukken mede te deelen, die wij laten volgen,

In 1887 overleed de Oud-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, Mr. A. J. Duymaer van Twist. Zijn »Levensbericht« verscheen in de werken van de Leidsche Maatschappij van Letterkunde, in het deel dat in 1891 door haar werd uitgegeven; het »Bericht«, een 115 bladzijden groot, werd geschreven door Mr. P. A. v. d. Lith en ademt

een geest van vereering en waardeering. Natuurlijk kon daarbij de Havelaars-zaak niet worden voorbijgegaan. Het aantal bladzijden daaraan gewijd, laten wij hier volgen; de lezer zal merken dat de bezadigde toon deze bladzijden onderscheidt van menig hartstochtelijk woord aan de »zaak« gewijd. Mr. v. d. Lith daartoe overgaande zegt:

Voorts zij nog gewezen op enkele gewichtige maatregelen, tijdens het bestuur van D. van Twist in Indië genomen, zooals de invoering der nieuwe muntwet (1853): de vaststelling van het reglement op het weduwen en weezenfonds (1854); de werken voor het droogdok te Onrust; de opname van Tjeribon als voorbereiding eener betere regeling der landrente; de invoering der kina-plant enz.

Bij een zaak, die thans nog soms de hartstochten in beweging brengt, moet echter iets langer worden stil gestaan: het ontslag aan Douwes Dekker (Multatuli) als adsistent-resident van Lebak verleend; eene handeling, welke menigeen D. v. Twist heeft doen beschouwen als een landvoogd die, ongevoelig voor het lijden der inlanders, niet schroomde een bekwaam ambtenaar op te offeren aan de eischen van het bestaande systeem, dat volslagen onverschilligheid vorderde voor knevelarijen en uitspattingen, ja zelfs voor misdaden van inlandsche hoofden, zoolang zij maar het Gouvernement getrouw dienden, en producten voor de moederlandsche markt en geld voor de Nederlandsche schatkist bezorgden.

Al aanstonds worde herinnerd aan de boven besproken maatregelen, door D. v. Twist op eigen verantwoordelijkheid in het belang der inlandsche bevolking genomen, op het gevaar af, daarover in botsing te komen met het opperbestuur en medegedeeld, dat hij met kracht optrad tegen dezelfde misbruiken, als waarvan Multatuli de hoofden in Lebak beschuldigde, zooals blijkt uit de straffen, door den landvoogd bij besluit van 11 Aug. 1851 op den regent van Kendal en eenigen zijner wedono's toegepast ter zake van geldafpersing, knevelarij en willekeurige beschikking over de goederen en den arbeid der hen ondergeschikte bevolking. Het is voorts bekend, dat er in de Lebaksche zaak een onderzoek is ingesteld, dat leidde tot het ontslag aan eenigen dier hoofden, terwijl aan den regent van Lebak, voor wiens

daden verschoonende motieven waren aangevoerd, op ernstige wijze het ongeoorloofde zijner handelingen werd voorgehouden, met aanmaning om zich in het vervolg daarvan te onthouden. Het ontslag, aan den adsistent-resident verleend, was dan ook volstrekt geen poging om het inlandsche bestuur te redden en het de vrije hand tegenover de bevolking te laten, maar eenvoudig het gevolg van de wijze waarop Douwes Dekker, voorzeker met de beste bedoelingen, optrad, en die in den ambtenaar niet kon worden geduld. Uit het besluit van den Gouverneur-Generaal van 23 Maart 1856 toch blijkt dat de adsistent-resident E. Douwes Dekker, na slechts één maand Lebak te hebben bestuurd, en alvorens zich dus behoorlijk te hebben kunnen bekend maken met de personen en zaken aldaar, zonder voorafgaande opening aan zijn chef, den resident van Bantam te hebben gedaan en geheel zonder diens voorkennis, een onderzoek naar de handelingen van den regent van Lebak en diens schoonzoon, den demang van Paring Koedjang had ingesteld. Dit onderzoek leidde hem tot schrijven van een brief aan den resident van 24 Febr. 1856, waarin hij beide hoofden beschuldigde van misbruik van gezag en bovendien de verdenking uitsprak, dat zij zich aan knevelarij zouden hebben schuldig gemaakt, en voorstelde onmiddellijk een onderzoek in te stellen en daartoe den regent met den meesten spoed naar de hoofdplaats te verwijderen, den demang voorloopig in arrest te nemen; eveneens in verzekerde bewaring te nemen de aanverwanten van den regent van minderen rang, die op het in te stellen onderzoek invloed zouden kunnen uitoefenen, en eindelijk de komst van den regent van Tjandjoer in Lebak, werwaarts hij op reis was, te verhinderen. De resident begaf zich onmiddellijk naar Lebak, en eischte daar van den adsistent-resident, dat deze hem stellige feiten of bewijzen zou aanvoeren tot staving zijner aanklacht, 't geen D. Dekker weigerde, zoo niet v o o r a f door den resident werd overgegaan tot den voorgestelden maatregel van verwijdering. Daarop deelde de resident aan den onder hem geplaatsten ambtenaar mede dat hij, als aansprakelijk voor den gang van het bestuur in de residentie niet in zulke, op bloote beschuldigingen gegronde voorstellen kon treden en dat het zijn stellig verlangen was, dat D. Dekker zich stipt zoude onthouden van verder iets ter zake te doen en alles vermijden, wat het

misschien reeds opgewekt vermoeden als zoude er tegen den regent van Lebak een onderzoek aanhangig zijn, kon aanwakkeren. In een schrijven van 29 Febr. 1856 gaf de resident kennis van het gebeurde aan den Gouverneur-Generaal en verzocht dezen, de boven omschreven voorstellen van den adsistent-resident van Lebak voorloopig buiten eenig gevolg te laten en van hem te vorderen dat hij alsnog aan den resident volle opening zou geven van al hetgeen hem ter zake van de handelingen van het inlandsch bestuur der afdeeling mocht zijn ter oore gekomen, ten einde door den resident nader ter kennis der regeering te worden gebracht, om te kunnen beoordeelen, wat ter zake verder zou behooren te worden verricht.

Het sprak wel van zelf dat de Gouverneur-Generaal, waar het gold te beslissen tusschen den pas kort geleden opgetreden adsistent-resident, die in alle gevalle getoond had, weinig takt en bezadigdheid te bezitten en verlangde dat men enkel op grond van zijne, door geene bewijzen gestaafde verzekeringen inlandsche hoofden op de meest krenkende wijze zou behandelen, en tusschen den hoofdambtenaar, die het volle vertrouwen der Regeering genoot, den eerste niet kon handhaven. De Raad van Indië stelde voor D. Dekker uit 's lands dienst te ontslaan. D. v. Twist, erkennende dat de ads.-resident gehandeld had met goede bedoelingen en op grond van de overweging, dat deze bekend stond als een bekwaam en ijverig ambtenaar, die gunstig stond aangeschreven, weigerde echter in dat voorstel te treden, en bepaalde zich tot een overplaatsing van dien ambtenaar naar Ngawi. Voor hen, die D. v. Twist hebben gekend, is het wel zeker, dat daarbij niet de beweegredenen ten grondslag lagen, die Multatuli gelieft op te geven, maar de wensch om een man te redden die in geen geval, ook in het belang van een in te stellen onderzoek, gelaten kon worden op de plaats waar hij, van ambtelijk standpunt beschouwd, zijne ongeschiktheid voor den dienst had bewezen. Die handeling werd door D. Dekker beantwoord met een ongemotiveerd verzoek om ontslag uit 's lands dienst; den Gouverneur-Generaal, die dit toestond, kan het verwijt niet treffen, onrechtvaardig te hebben gehandeld. Het is zeer zeker te betreuren, dat D. Dekker niet in de gelegenheid werd gesteld, zich mondeling bij den landvoogd te verantwoorden; D. v. Twist was echter in de laatste dagen van zijn verblijf in

Indië zóó ziek en uitgeput, dat het hem onmogelijk was, D. Dekker te ontvangen.

In het openbaar heeft D. van Twist zich, voor zoover ik weet, nimmer over deze zaak verantwoord [1]; slechts zelden schijnt hij zich daarover in bizondere gesprekken te hebben uitgelaten. Een zijner familieleden gaf mij daarvan de volgende, niet onwaarschijnlijke verklaring. Naar diens inzien had D. v. Twist geen begrip van den ontzaglijken invloed van Multatuli. Dit was deels een gevolg zijner vaste overtuiging, dat hij niet anders had kunnen en mogen handelen, en dat ieder bevoegd beoordeelaar het met hem hierin eens was. Maar hij bedacht niet dat een later geslacht de toedracht der zaak alleen uit de werken van Multatuli kende; hij zelf was te hooghartig of oordeelde het niet politiek te antwoorden; deels begreep hij niet, welk een kracht er uitging van een stijl en een wijze van zeggen, zooals Douwes Dekker bezat. Hij zag slechts het onware in de wijze van voorstellen, terwijl een ander, door den eigenaardigen vorm medegesleept, en met de feiten onbekend, blindelings geloof sloeg aan den inhoud, in zulk een vorm gekleed.

Aan het einde van het »Levensbericht« van Mr. A. J. Duymaer van Twist laat Prof. v. d. Lith nog volgen dit:

Naschrift.

Op blz. 72 [in de Leidsche Levensberichten] vermeldde ik, steunende op mij verstrekte mededeelingen, dat de Raad van Indië den Gouv. Gen. D. v. Twist heeft voorgesteld, den heer E. Douwes Dekker (Multatuli) uit 's lands dienst te ontslaan. Deze mededeeling is onjuist. De mij, op mijn

---

[1] Slechts eens (25 Sept. 1860) heeft hij in de Tweede Kamer deze zaak aangeroerd, toen in zijne tegenwoordigheid over den Max Havelaar werd gesproken. «Ik meen» zeide hij toen, «dat uit hetgeen de schrijver van dat boek gelieft te zeggen, voor mij geen verplichting tot verantwoording kan ontstaan. En ik meen verder dat 't geen ik over dat boek of over den schrijver van dat boek zou kunnen zeggen, den schijn van partijdigheid niet zou kunnen ontgaan.» De heer Mijer, overigens geen vriend van D. v. Twist, legde toen openlijk getuigenis af ten voordeele van den afgetreden landvoogd.

verzoek met de meeste welwillendheid uit Indië verstrekte stukken toonen aan, dat de Raad heeft voorgesteld E. Douwes Dekker, adsistent-resident van Lebak »als ongeschikt voor die betrekking van derzelver verdere vervulling eervol te ontheffen.« De gronden, door den Raad voor dat voorstel aangevoerd, geven aanleiding tot het vermoeden dat dit hooge college hem ongeschikt achtte als adsistent-resident voort te dienen. De Gouv. Generaal althans schynt gemeend te hebben, dat het advies in dien geest kon worden opgevat, maar op grond van de door mij medegedeelde overwegingen zich te hebben bepaald tot eene overplaatsing van D. Dekker in denzelfden rang naar Ngawi. Vandaar dan ook het feit, dat in het besluit van den Gouv. Generaal, — naar het heet genomen in overeenstemming met het advies van den Raad van Indië, — om D. Dekker eervol van de verdere vervulling van de betrekking van ads.-resident van Lebak te ontheffen, de woorden »als ongeschikt voor die betrekking« niet worden aangetroffen. Het besluit tot overplaatsing is dan ook niet genomen in overeenstemming met het advies van den Raad van Indië.

P. A. v. d. Lith.

Eindelijk teekenen wij hierbij aan, dat er, naar aanleiding van dit »Levensbericht« en in betrekking tot Multatuli, artikelen verschenen in *De Nieuwe Tielsche Courant* van 16 Maart en in het »*Volksbelang*« van 9 April 1892.

* * *

Een merkwaardige toelichting op een noot in den Max Havelaar vinden wij in de volgende mededeeling door wijlen den heer Mr. Levyssohn Norman geplaatst in *De Nederl. Spectator* van Jan. 1891. Genoemde heer schrijft:

»Dezer dagen in Multatuli's Max Havelaar bladerend trof mij op p. 265 der Elsevier-editie (aanteekeningen en ophelderingen) te zien vermeld, dat na ontvangst van den Havelaar in Indië de gouverneur-generaal Pahud terstond naar Lebak is gereisd „om daar eenige klachten over misbruik te onderzoeken".

»Nu is het waar, dat die opperlandvoogd in het begin

van Juli 1860 Lebak bezocht en daar bij den regent zijn intrek nam, doch zulks geschiedde op een gewone inspectie reis, zooals destijds nog gebruikelijk was, en geenszins om misbruiken te onderzoeken, wat trouwens op zich-zelf reeds te ongerijmd ware geweest om aan het verhaal eenig geloof te hechten.

»Maar wat meer is, en ik kan hier spreken uit eigen ervaring, wijl die reis door mij is medegemaakt: toen we in Lebak ons bevonden, was aan niemand van het bestaan van den Max Havelaar iets bekend. Eerst op het einde van de reis, in de maand Augustus, kwam het eerste exemplaar ons in handen.

»Nog zeer goed herinner ik mij, dat de schildering van den hoogbejaarden regent ons te sterker trof, wijl deze op het gansche reisgezelschap den besten indruk had gemaakt en blijkbaar in Bantam en aangrenzende streken hoog in eer en aanzien stond.

»Ter wille der historische waarheid deel ik vorenstaande mede«.

* * *

Voor degenen die de Brieven in de bundels uit den Minnebrieven-tijd (zeker wel de gewichtigste documenten voor Multatuli's wedervaren onmiddellijk na den Max Havelaar) gelezen hebben, zal het onderstaande bericht hoogst belangwekkend voorkomen. Men zie daaromtrent vooral de brieven die betrekking hebben op de onderhandelingen met ZExc. den minister van Koloniën, den heer

ROCHUSSEN.

In de *Java-Bode* (ik meen, van het jaar 1890), komt het volgende stuk voor.

De oud-resident Caspersz. schrijft:

»Al weder over Multatuli. Hoewel over hem reeds te veel geschreven is, zoo acht ik het dienstig nog het volgende meer algemeen bekend te maken.

»De broeder van Multatuli — ex-scheepsgezagvoerder en tabakscontractant met de regeering in de afd. Bodjonegoro — deelde mij mede, dat hij aan den toenmaligen minister

van Koloniën Rochussen dringend had verzocht, om zijn broeder weer naar Indië te willen zenden als ambtenaar.

»Het antwoord van dien minister luidde, „dat Multatuli alleen geschikt zou wezen voor de betrekking van Inspecteur van misbruiken en verkeerdheden in de koloniën." En aangezien die betrekking niet bestond, kon ZExc. Multatuli niet gebruiken.«

* * *

In het *Amsterdamsche Handelsblad* van 25 Dec. 1881 verscheen er een artikel van den heer M. T. H. Perelaer, getiteld: Bantam en Max Havelaar. Een gedeelte van dit ingezonden stük (»Uit de Oost-Indische mailberichten van de maand October«) was door de redactie van een weekblad geweigerd. »En de redactie van het *Handelsblad* wreekte zich over de, door haar verleende gastvrijheid, door in hetzelfde nummer met enkele van de gebruikelijke zinnetjes den inhoud van het opgenomen stuk te verzwakken« (Per.) Daarop liet de heer Perelaer zijn stuk met eenige uitbreiding in brochure-vorm verschijnen (1882). Naar aanleiding van deze artikelen verscheen een stuk in het zondagsblad van het toen opgerichte dagblad »*De Amsterdammer*«, getiteld: »Lebak is een woestenij«, waarin de anon. schrijver zegt, dat de heer Douwes Dekker aan een zijner vrienden een brief geschreven heeft, waaraan het volgende ontleend is.

»Hebt ge 't stuk van den heer Perelaer in 't *Handelsblad* van 25 Dec. gelezen? Dat is flink. Op zoo iets wachtte ik sedert jaren! Mocht ge 't niet gelezen hebben, tracht het dan te krygen. Misschien kunt ge iets doen om het te doen opmerken. Karakteristiek is weer de poging van de Redaktie *Handelsblad* om Perelaer's dapper stuk te smoren. In een der bybladen staat 'n neerzettend entrefiletje, inhoudende een gewoon of huispraatje. »Men moet voorzichtig zijn met geloofslaan«; dat, of zoo iets staat er. Zeker, men moet voorzichtig zijn. Maar de voorzichtigheid in de Havelaarszaak heeft nu al 21 jaren geduurd (byna 22) en het wordt tyd om te beslissen dunkt me. Twee en twintig jaren reeds heeft Duymaer van Twist zitten broeien op z'n overgespaard geld, en z'n ryk pensioen in ontvangst genomen, en sedert

al dien tyd heeft hy (óók heel voorzichtig) zich wel gewacht 'n stom woord te antwoorden op al de sommaties, die ik tot hem richtte. Hy was toch wel de aangewezen persoon geweest, om iets in te brengen tegen mijn bewering, dat er in Indië schandelyk werd (en wordt) huisgehouden, als hy daartoe ware in staat geweest. Na 25 jaren blykt er, dat Havelaar gelyk had, toen hy den vertrekkenden Landvoogd, die geweigerd had recht te doen, schreef, dat de toekomst treurig wezen zou. »Lebak is nu, 1881, 'n woestenij.« Zoo erkennen de Indische couranten. Het aantal bewyzen, dat ik zou kunnen aanvoeren voor de rechtvaardigheid myner zaak, zou bestaan in.... de heele geschiedenis van Insulinde sedert 1856 te verhalen. Juist na de Havelaarszaak zyn de fouten waartegen ik optrad hoe langer hoe erger geworden. Heel natuurlijk! Wie zou 't na de behandeling die my van Regeering en Natie te beurt viel, wagen, myn voorbeeld te volgen? Meer nog dan vóór myn optreden werd het »après moi le déluge« 't wachtwoord van hen die op de toepassing en uitvoering der (volstrekt niet altyd slechte!) wetten hadden toe te zien. De voorstelling alsof ik 'n soort van revolutionair was, die me verzette tegen wettig gezag, is geheel valsch. Ik eischte juist stipte opvolging van de wetten die — voor zoover de door mij behandelde zaak aangaat — uitstekend waren. Bescherming van den inlander tegen de hebzucht zyner hoofden was des gouverneur-generaals (en myn) eerste plicht. Dien plicht heb ik vervuld. Hy heeft dien verwaarloosd en my berispt omdat ik dien plicht vervulde. Hy is door Regeering en Natie beloond. Ik werd gescholden, belasterd, mishandeld, overgelaten aan- en gedwongen tot broodsgebrek. Om in leven te blijven moest ik vertellinkjes schryven.... wat me walgt. Mij blyft zulk geknoei altyd 'n ware prostitutie.

Geen enkele letter schryf ik dan ook voor publiek zonder innige schaamte; — ik spreek natuurlyk hier slechts van 't belletrisch gedeelte myner werken (godbetert!)

Aan die vernedering heeft my Natie en Regeering 22 jaren lang overgelaten. Onder dien smaad zucht ik nog. Moet ik u zeggen, dat de zoogenaamde mooivindery van m'n geschryf myn indruk te bitterder maakt.'

Maar reeds zoo dikwyls heb ik dat gezegd, en byna altyd heb ik daarby de nevengedachte dat het niet begrepen wordt.

Ja, misschien ziet gy middel, om Perelaers stuk te propageeren. Vindt ge ergens 'n plaatsje om die poging van 't *Hbl.*, om nu nog-eens de zaak te smoren, aan de kaak te stellen, goed! Me dunkt als ooit 'n zaak in staat van wyzen was, is het wel de Havelaarszaak. Wie nu nog niet weet, waaraan men zich te houden heeft, zal 't nooit weten.

Het was in April j.l. 25 jaar geleden, dat ik Lebak verliet. De Natie, die zich door de kranten laat informeeren, waar ergens 'n briefbesteller of deurwaarder 25 jaar gefungeerd heeft, zou, dunkt me, zich niet hebben te kort gedaan in selfrespect, indien ze daarvan notitie had genomen. Vyf en twintig jaren tobbens! En nu ten slotte te hooren aandringen op voorzichtigheid in oordeelen! Zyn die middeltjes nu nòg niet versleten? Wat beteekent het toejuichen van m'n mooischryven, als ik, door aandringen op lezen leeren, nu nog niet geslaagd ben in 't verachtelyk maken van zulke middelen!«

Over de toestanden in Lebak verscheen nog een ander stuk, dat om den naam en hoedanigheid van den overleden schrijver aan zijn schuilhoek in „*De Amsterdammer*" onttrokken moet worden: vandaar dat wij het hier een plaats geven.

Hoe het komt dat Lebak een woestenij is.

In het artikel: Lebak is een woestenij, voorkomende in het nummer van 8 Januari j.l. van dit Weekblad, wordt de wensch geuit dat een volledig licht worde verspreid over den loop van zaken, de gedragingen der regeeringspersonen in het Lebaksche gedurende de laatste vijf en twintig jaren, opdat de oorzaken blijken van de verschrikkelijke toestanden in die afdeeling.

Daar ik van Mei 1862 tot Maart 1866 als contrôleur in de residentie Bantam en in de afdeeling Lebak heb gediend, ben ik in staat een en ander ter verklaring van die toestanden mêe te deelen.

In de eerste plaats wensch ik te constateeren, dat het wanbestuur en de knevelarijen van inlandsche hoofden, toen de heer Douwes Dekker in 1856 den regent van Lebak in

staat van beschuldiging wilde doen stellen inderdaad schromelijk erg waren [1].

Mijn eerste werk, toen ik in Lebak werd geplaatst, was deelname aan het onderzoek, als lid eener commissie benoemd door den resident van Polanen Petel op last van den Officier van Justitie te Batavia, van de aanklachten door de bevolking ingediend tegen de hoofden van de districten Parangkoedjang [2]) en Tjilangkahan: de meest bezwarende aanklachten betroffen den gedwongen verkoop van buffels tegen onevenredig lage of nietige prijzen aan die hoofden. De behandeling dier zaken leidde tot hunne veroordeeling door den Raad van Justitie te Batavia. Zoolang ik contrôleur in Lebak geweest ben, heb ik dergelijke aanklachten, ook tegen dessa-hoofden, moeten onderzoeken. Het inlandsche hoofd, dat destijds als Patih fungeerde, werd aangeklaagd groote uitgestrektheden sawahveld van zijne onderhoorigen in quasi-koop te hebben afgenomen, als districtshoofd van Sadjira: de zaak kon niet zoo tot klaarheid worden gebracht, dat rechtsingang verleend kon worden, maar gaf toch aanleiding tot het ontslag van dat hoofd, op voorstel van den resident Van der Palm, die zich beijverde, het oude bedorven inlandsch personeel door een beter te vervangen; onder hem werd ook de oude regent gepensioneerd. De tractementsverhooging, tijdens zijn bestuur aan de inlandsche hoofden toegekend [3], stelde hem in staat eerst met recht stipte naleving van de bepalingen tegen knevelarij en oneerlijke praktijken te vorderen.

Maar wat Lebak nog veel meer behoefde dan betere ambtenaren, was verbetering van de irrigatiemiddelen; levend water, d.i. uit leidingen waaruit men geregeld tappen kan, is de onmisbare voorwaarde om den padioogst te doen slagen, en dat is in Lebak schaarsch, of niet aanwezig, de meeste

---

[1]) De minuten van de brieven die in den Max Havelaar zijn opgenomen heb ik in het archief teruggevonden, woordelijk alzoo luidende.

[2]) Dit was niet het hoofd, waarvan in den Max Havelaar sprake is: dat hoofd was ontslagen.

[3]) Het was gebruikelijk bij de hoofden, elke maand als zij op het rapport kwamen ter hoofdplaats, aan mij te vragen: begimana Toewan, opa kabar manis soedah dotang? Hoe is het Mijnheer, is de aangename tijding al gekomen? t.w. die van de tractements-verhooging: eindelijk kwam zij in 1866.

velden zijn zoogenaamde gaga's. De resident Van der Palm, en de assistent-resident van Lebak, later ook resident van Bantam, Van Baak hebben overal, waar het maar eenigszins kon, leidingen doen aanleggen, doch dat kon niet op zoo uitgebreide schaal plaats vinden als zij het wenschten: een groot gedeelte van de ingezetenen van Lebak staat nog altijd bloot aan de kans van mislukkende oogsten, en, aangezien zij, evenals hunne landgenooten, leven van de eene moesson op de andere, staat, bij niet of gebrekkig slagen van het gewas, onmiddellijk hongersnood voor de deur, zoo als ik dat in 1864 heb bijgewoond, edoch! in minderen graad dan in de laatste jaren, toen er veepest is bijgekomen, vergezeld van koortsepidemie, als gevolg van het gebrek, waardoor de bevolking in den toestand van uitputting is gekomen, waarvan door den heer Perelaer in het *Handelsblad* eene beschrijving is meegedeeld.

Bij dat alles komt nu nog, dat geen gedeelte van Java zoo afgelegen ligt als Lebak; zoodat de aanvoer van levensmiddelen van elders zeer moeielijk en kostbaar is, en de gelegenheid voor de bevolking om hulpmiddelen voor haar levensonderhoud te vinden, er door wordt belemmerd, en, bijv. voor de ingezetenen van Tjilangkahan, geheel afgesloten. De schraalheid van den bodem is ook oorzaak, dat er in Lebak maar weinig particuliere ondernemingen gevonden worden, en dus ook daarbij niet veel te verdienen is.

De lectuur van den Max Havelaar kan nog steeds een heilzamen invloed hebben en het besef bij onze natie levendig houden, dat zij een zware schuld heeft te boeten, en nog verbazend veel te doen heeft, eer zij aan hare roeping tegenover de inlandsche bevolking van Java heeft voldaan.

Wat er reeds gedaan is en wat er nog te doen blijft, is vooral in de twee laatste jaren in tal van geschriften en artikelen aangewezen door den gewezen hoofd-inspecteur der cultures van Gorkom [4]; uit zijne beschrijvingen en die van zijn opvolger, den heer Sollewijn Gelpke [5]), weten wij, dat op Java geen welvarende landbouwersstand gevonden wordt,

---

[4]) Vooral in zijn artikel de Indische Landbouw op Java, «Indische Gids» 1880 pag. 380

[5]) Zie «Indische Gids» 1880 pag. 563. Het Budget van een Javaanschen boer.

en dat de meeste landbouwers van een klein lapje grond zooveel oogsten, dat zij even kunnen bestaan, terwijl in vele streken van Java regelmatig telken jare gebrek heerscht, omdat de schrale voorraad rijst verteerd is, en de aanstaande oogst nog te velde. De regeering kan voortdurend er naar streven de voorwaarden waaronder 's levens strijd door de inlanders gevoerd wordt, te verruimen en te verbeteren, zij doet dit op groote schaal wat betreft de communicatiemiddelen door den aanleg van spoorwegen, en zij kan nog zeer veel doen tot verbetering der irrigatiemiddelen, en nog meer tot bescherming van de veiligheid van goederen in de dessa, maar zij is niet bij machte den javaanschen boer tot een nijver en spaarzaam grondbezitter te maken. Zij kan hem niet dwingen, alleen vermanen, om zijn velden beter te bewerken en te bemesten. Zij kan niet beletten, al kan zij er veel tegen doen, dat de bouwgrond steeds meer wordt versnipperd, een kwaad, dat bij het individueel even als bij het gemeen bezit bestaat. Zij kan niet verbieden dat de privaatbezitters hun vaderlijk erfgoed aan geldschieters afstaan, als pand voor de schuld die zij maken, om een huwelijks- of doodenfeest te kunnen geven, hetgeen in Bantam zoo veelvuldig voorkomt. [6])

Nog vele geslachten van ambtenaren, wier getal bij het binnenlandsch bestuur steeds moet worden uitgebreid — dat is ook een vereischte — zullen aan de groote en grootsche taak van opvoeding en vorming, in vereeniging, zoo wij hopen eerlang overal, met predikers van het evangelie moeten werkzaam zijn geweest, eer Nederland zeggen kan: ik heb mijn plicht gedaan tegenover Java!

Wat in het bijzonder de toestanden in het Lebaksche betreft, ik meen te hebben aangetoond, dat de voorstelling, alsof die sedert 1856 dezelfde zouden gebleven zijn, volkomen onjuist is. Het valt niet te betwijfelen of de opvolgers van de residenten Van der Palm en Van Baak hebben in dezelfde richting gearbeid. De tegenwoordige resident, de heer Spaan, heeft als contrôleur Lebak grondig leeren kennen en is dus

---

[6]) Volgens een particulier schrijven van Java, waarvan uittreksels gegeven zijn in het D a g b l a d van 15 Februari, hebben vele Bantammers de gelden die zij ontvangen hebben voor hunne afgemaakte buffels, waarmeê de regeering niet karig is geweest, aan de gebruikelijke feesten verteerd.

beter dan vele anderen in staat de belangen van die afdeeling te behartigen. De indische dagbladen hebben om strijd zijne „eerlijke en uitvoerige" berichten omtrent den Bantamschen nood geroemd. Van hem mag men dus verwachten, dat hij alles zal doen, wat strekken kan, om in dien nood verder te voorzien, dan reeds geschied is, bijv. door aan de regeering voor te stellen: de afschaffing der pandjensdiensten te doen plaats hebben voor de meest geteisterde streken voorloopig zonder equivalent, de oprichting van beleenbanken voor behoeftige landbouwers, teneinde te voorkomen, dat zij hunne gronden voor luttele sommen in pand afstaan, en het stichten van een buffelfonds, waaruit zij die zich ploegvee willen aanschaffen, voorschotten kunnen bekomen.

Mr. W. B. Bergsma.

Leiden 17 Febr. '82.

* * *

In het buitenland werd spoedig de aandacht op den Max Havelaar gevestigd. Over den indruk door het werk bij ons teweeg gebracht, over den stijl en de strekking verscheen allereerst een bericht in de

Annuaire des deux Mondes.
1860 (pag. 391).

Les débats sur les voies ferrées, puis sur les colonies, ont provoqué une foule de publications. Un écrivain, sous le pseudonyme de Multatuli, inconnu jusqu' à présent dans le monde littéraire, a su donner à ses récits sur l'organisation économique et sociale de Java, dans un livre intitulé Max Havelaar, un attrait de style qui l'a placé au rang des écrivains éminens. Ce livre, plaidoyer dramatique et en quelque sorte poétique en faveur du travail libre des indigènes, a obtenu en Hollande un succès qui rappela en quelque sorte celui de la fameuse publication de Mme Beecher Stowe. La sensation produite par les tableaux saisissans de Multatuli n'est point effacée, et elle a peut-être influé sur les tendances qui se manifestèrent de plus en plus dans la chambre et qui ont fini par se résumer dans le vote négatif sur le budget de M. Rochussen. Les réfutations

n'ont pas fait défaut cependant, et certes il n'y a pas d'analogie entre les servitudes en vigueur aux Indes hollandaises et l'esclavage, qui y est complétement aboli.

* * *

In 1868 verscheen er een Engelsche vertaling van den Max Havelaar. Bijzondere attentie trok deze vertaling door het toevoegsel op den titel: Translated from the Original Manuscript. De vertaler, Baron Alphonse Nahuys, is sedert door de uitgave van de Brieven door de Wed. D. D.-H. S. in zijn verhouding tot Multatuli meer bekend geworden. Tot toelichting van dit Translated from the Original Manuscript verscheen er in „*De Nederlandsche Spectator*" van 7 Maart 1868 een artikel van de hand des heeren Nahuys, dat voor den Nederlandschen lezer niet van belang ontbloot is en dat wij daarom hier laten volgen.

MAX HAVELAAR IN ENGELAND BINNENGELEID.

Eenige dagen geleden verscheen te Edinburg eene vertaling van Max Havelaar, onder den titel:

»Max Havelaar or the Coffee Auctions of the Dutch Trading Company. Translated from the Original Manuscript by Baron Alphonse Nahuys.—Edinburgh, Edmonston & Douglas. London, Hamilton Adams & Co. in 8^{0}.«

»Translated from the original manuscript« . . . . dat wil zeggen, dat het eene vertaling is naar het handschrift van den schrijver en geenzins naar de hollandsche uitgaaf, welke met dat handschrift niet in allen deele overeenstemt. Zonder voorkennis toch en tegen den wil van den schrijver zijn in de hollandsche uitgaaf verscheiden veranderingen gebragt, en het geheel is eene verminking van het manuscript des schrijvers. De vertaler wenscht hier eenige der voornaamste verschillen kortelijk op te geven; vooraf echter wil hij deze woorden uit zijne voorrede aanhalen:

»It was the intention of the author to have had his work translated into all the European languages. Unfortunately he unwittingly disposed of the property of his own

book, and if it had not thus been »legally« withheld from the people of Holland, it is probable that I should not have been its translator.«

Ja, indien Max Havelaar, ook door een volksuitgaaf, meer verspreid ware geworden, zou de ondergeteekende het misschien nimmer vertaald hebben; op het oogenblik is hij echter bezig eene hollandsche vertaling van den engelschen Max Havelaar te leveren.

De verschillen tusschen de hollandsche en de engelsche edities bestaan hoofdzakelijk hierin:

De namen van plaatsen zijn voluit geschreven in het werk te Edinburgh gedrukt. Wel waren die namen aan het nederlandsche publiek meerendeels bekend, alléén wil de vertaler doen opmerken, dat de namen van den regent van Lebak aldus luidden: Karta Natta Negara. — Radhen Adhipatti Karta Natta Negara, — zooals hij in een noot zegt is »Radhen Adhipatti« de titel van den regent.

Bijna op iedere bladzijde van den engelschen Max Havelaar komen nooten voor, ter opheldering van vreemde uitdrukkingen of toestanden. Zelfs voor den nederlandschen lezer, die nooit in Indië geweest is, zullen zulke ophelderingen welkom zijn.

Ook zullen waarschijnlijk vele indische lezers deze nooten met genoegen opmerken.

Ik geloof, bij voorbeeld, niet, dat er velen zijn die het volgende opgemerkt hebben: — Saïdjah zegt in zijn alleenspraak:

I do not know where I shall die.

I saw the great sea on the South-coast, when I was there with my father making salt.

Daarbij staat de volgende noot.

Making salt. This means to do something against the law. Salt is a monopoly of the government. The Javanese is obliged to buy it from the magazines of the government. Saïdjah zegt hier iets dat de politie niet hooren moest. — Zoo komen er in het engelsche werk vele ophelderingen voor.

De vertaler wenscht de eerste te zijn om een »blunder« te doen uitkomen, die hij, in hoofdstuk XVII, gemaakt heeft in een zijner nooten. — Saïdjah had den grooten heer gezien, die te Buitenzorg leeft, en die de grootvader is van

den soesoehoenan van Solo — daarbij deze noot: »A superstition of the Javanese«!!!

Daar hij in officieele brieven altijd aldus betiteld wordt, is het dus vrij onhandig zulks te noemen: »A superstition of the Javanese.«

Max Havelaar geeft in hoofdstuk XX als nog een andere reden waarom hij zijne verplaatsing naar Ngawie niet kon aannemen het volgende op:

»Den nieuwen gouverneur-generaal ken ik niet, ik weet niet wat er van hem te wachten is.« De heer Douwes Dekker had echter in zijn handschrift geschreven: »Den nieuwen gouverneur-generaal k e n ik, ik weet dat er van hem niets te wachten is« — en zoo staat het nu in het Engelsch. — Voor den aandachtigen lezer is dit geen gering verschil.

Verscheidene zaken, die in het engelsche werk voorkomen, zullen dus voor het hollandsche publiek even nieuw wezen, als zij zulks voor den britschen lezer zijn.

(get.) Alphonse Nahuys.

Een werk als de M a x H a v e l a a r moest natuurlijk in zijn Engelsch gewaad de aandacht gaande maken. De jingopers was toenmaals wel niet zoo luidruchtig en brutaal als in de dagen vóór den Z. Afrikaanschen oorlog, maar de Engelsche aanmatiging in zake van koloniaal beheer verloochende zich toen evenmin als later. Wat moet Douwes Dekker zich geergerd hebben, toen hij in Engelsche tijdschriften van naam, de beide artikelen las die wij thans laten volgen, en toen hij een E n g e l s c h blad zag wijzen op de herhaalde tijden van s t a r v a t i o n, hongersnood, op Java, terwijl datzelfde Engeland honderdmaal vreeselijker ellende, zich telkens meer uitbreidende s t a r v a t i o n in Hindostan met onverschilligheid aanziet.

Terwijl wij dit schrijven en de Engelsche artikelen over Nederl. Indië voor ons liggen, valt het volgende onder onze aandacht; het moge den Nederlandschen lezer eenige voldoening geven bij de honende artikelen, den Engelschen schrijvers te kwader ure door de lezing van M a x H a v e l a a r in de pen gegeven. Zie hier, wat uit Britsch-Indië wordt geschreven aan de »*Petit Bleu*«:

»Lord Curzon, de onderkoning van Engelsch Indië wordt gezegd ontslag te willen nemen, bij wijze van

protest tegen de meedoogenlooze politiek van het kabinet Balfour-Chamberlain. Men weet hoe groot de moeilijkheden voor Engeland geweest zijn om, tijdens den Zuidafrikaanschen oorlog, de benoodigde strijdkrachten bij elkaar te krijgen; om voldoende vrijwilligers te krijgen, moest het soldij belangrijk verhoogd worden. De Indische schatkist moet jaarlijks circa 75 millioen extra opbrengen die voor een deel gebruikt zullen worden om deze verhooging van militaire uitgaven van het keizerrijk te dekken. De ongelukkige Indiërs, uitgehongerd door het voortdurend gebrek aan de meest noodzakelijke levensbehoeften, geplaagd door de pest, betalen reeds veel meer belasting dan zij billijkerwijze kunnen opbrengen; dit is te onrechtvaardiger, omdat het Indische leger geen anderen plicht heeft dan uitsluitend het verdedigen der koloniën tegen eventueele invallen. De Engelsche regeering eischte echter de hulp van het Indische leger in gevallen, die speciaal Engeland aangaan en waarmee de koloniën feitelijk niets te maken hadden, zooals nu weer bijv. bij de expeditie naar Somaliland.

»Lord Curzon heeft uitdrukkelijk geprotesteerd tegen de nieuw opgelegde lasten, waardoor men Indië totaal zal uitputten.«

Dit moest ons van het hart, waar wij mededeeling doen van de volgende artikelen, naar aanleiding van de verschijning der vertaling van Max Havelaar in Engeland.

The Athenaeum
over den Max Havelaar.
(Aug. 8, 1868, no. 2128).

Max Havelaar; or the Coffee Auctions of the Dutch Trading Company. By Multatuli. Translated from the Original Manuscript by Baron Alphonse Nahuys. (Edinburgh, Edmonston & Douglas.)

The Dutch have, no doubt, a number of valuable possessions in the East Indies, »that magnificent empire of Insulind, which winds about the equator like a garland of emeralds«, as the favourite phrase runs; and the rest of the world hears so little and, what is more, cares so little about

what is actually taking place, that it generally assumes tranquillity and prosperity there go hand in hand, and that the Dutch, a quiet, shrewd, peace-loving people, do know better than any other how to make colonies a source of direct profit rather than a dead loss to the mother-country. But on closer examination this pleasing assumption proves far from true. The Dutch, so far from avoiding the mistakes which the English, Spaniards, French and other nations have made in dealing with distant possessions, have reproduced them in even an exaggerated form, and do not seem to have learnt anything since those days when by their ultra-protectionist commercial policy and their wish to retain unjust monopolies they rendered themselves odious to the rest of the world. That the bulk of the Dutch nation does not know what is actually going on in their East-Indian possessions we can well believe. The subject is far too complicated for any ordinary man to master, even if he has the wish and application to do so. But the difficulty is much increased by the fact that the Indian officials, desiring to make things look pleasant, do not, or rather are not allowed to furnish truthful written reports. They may make any number of verbal communications to proper quarters about the extortions, cruelties, and crimes of the native chiefs; but woe to the official who dares to put all this on paper. His doom is sealed: a mere dismissal from office, without pension, after spending the best part of his life in the sultry regions of the tropics, being the least punishment that awaits him. It is a fearful alternative that here presents itself.

Such, indeed, is the drift of »Max Havelaar«, the book placed at the head of our notice. It professes to be a novel, but a novel founded on facts, the author of which, we are told in the Preface, has boldly asked the Dutch Government to prove the substance of it to be false, and at the International Congress for the Promotion of Science at Amsterdam, challenged his countrymen to refute him. But up to this moment, no champion has come forward to disprove what is here asserted and hinted at; on the contrary, Mr. Veth, the well known Orientalist at Leyden, who made a special study of Indian matters, declared that the author understates rather than overstates the truth, and quoted Vitalis and

others, who had published accounts of scenes and facts much more shocking than those depicted in »Max Havelaar.«

The author wrote the book under the pseudonym of Multatuli; but his real name, Eduard D. Dekker, formerly Assistant-Resident, of the Dutch Government of Java, at once became known; and the hero of the novel may be said to be an idealized portrait of the author himself. Max Havelaar, then, a man of superior requirements, finds himself appointed to a district in Java as Assistant-Resident, or Sub-Governor, and the first thing on his assumption of office is to convoke the native chiefs, by whose aid the machinery of government in the Dutch Indian dependencies is kept going, as well as the European official placed under his authority. He tells them that he is resolved to do his best to promote the prosperity of the impoverished district over which his jurisdiction extends, but that he expects the Regent, the highest native functionary, as well as the other native chiefs, will also do their duty, and not by cruel extortions drive the population away, and render the extension of cultivation a matter of impossibility. Fully aware of the existing abuses, and conscious that the system cannot be overthrown by the efforts of a single combatant, he endeavours to win over the Regent and others, by telling them that he will let bygones be bygones, will not be too hard with them at first, but, at the same time, will not tolerate injustice in any shape. Havelaar soon perceives that his conciliatory policy is of no avail. The Regent's court has a large number of hangers-on, who commit all sorts of extortion and cruelties towards the natives. In the depth of night, the boldest of the injured parties steal to Havelaar's house, and beseech him to protect them from the tyranny of their countrymen. But he finds it difficult to do anything for them. When he inquires officially into the matter the complainants, bearing in mind the punishments awaiting them from the hands of their native rulers for daring to prefer charges against them, revoke everything they have said, and offer the most humble and abject apologies. The Assistant-Resident goes home, disgusted with their cowardly behaviour, and the poor complainants are now subjected to all sorts of cruelties and tortures, if indeed they escape with their lives.

Havelaar soon discovers from papers left behind that his

predecessor in office has also been a man resolved to do his duty, but that he died suddenly. How he died, is known to his widow, who lives near Havelaar's premises, and fearing that the fate which befell her husband may also befall his successor, she closely watches and questions every native who comes to the Assistant-Resident's house. At first Havelaar attributes this to sheer inquisitiveness on her part, until she tells him plainly that it is done for his own and his family's protection; in fact, that she fears poison may be administered. Of course life under such circumstances is unbearable; and Havelaar, fully believing that the Head-Government, when made aware of the real state of the district, will support him in remedying the evil, puts the whole case on record, and transmits it to the Resident, who for years has furnished the stereotyped statement that every thing in the district is flourishing and progressing as rapidly as can be expected. The latter is much annoyed about this report, and desires Havelaar to withdraw it; but the Assistant-Resident is resolved to stand or fall by it. The consequence of this obstinacy is, that he is dismissed, and that all attempts to obtain an interview with the Governor-General for the purpose of justifying his conduct prove abortive. Havelaar goes to the wall, and the poor natives continue to be subjected to the same tyranny as they have always been liable to under Dutch rule.

In order to bring out the views entertained by a section of the commercial world in Holland itself about the subject, the author introduces a Mr. Drystubble, a rich coffee-broker and a great egotist, who is supposed to be editing the book and commenting upon the facts and opinions advanced. Drystubble is a mean contemptible fellow, drawn by a masterly hand, who, we trust, may not be the type of a very large section of the Dutch nation. The book is written with considerable dash, and by a man who knows his subject thoroughly. It will naturally provoke a good deal of discussion, as containing charges of a most compromising nature against the administration of the Dutch-Indian possessions, — not made, be it remembered, by a foreigner jealous of Holland's prosperity, but by a Dutchman to the backbone, anxious to remove what he considers foul blots from the national escutcheon.

Het tweede Engelsche artikel is ontleend aan
The West Minster Review
(1868, vol. XXXIIl, London: Trübner & Co.).

It is difficult to say whether »Max Havelaar« is more interesting as a novel or powerful as a political pamphlet. From either point of view it is of rare and first-rate excellence. In its life-like actuality it constantly recalls Defoe, while in its tender and original humour it suggests Sterne in his best moods. The subject revolves round the Dutch government of Java and its other insular possessions in the East. The peculiarities of Dutch administration have been not long since held up to England as an object of admiration, and as a model we should do well to study and imitate. In Max Havelaar they are made the object of the most burning invective, and yet even from its pages it is easy to perceive how they could still in Europe maintain the high character which has been given them. The Dutch hold their Indian empire by a complete and undisputed conquest, but administer it through the native chiefs, interfering as little as possible with the social system they found prevailing in the islands.

They know perfectly well how tyrannous in many of its features that system is, and they appoint residents and subresidents to advise and control their »younger brother«, the native Regent. These European officials, however, are but poorly paid, while the native chiefs have often truly princely incomes, which are increased by a percentage on all the exportable articles which are grown in their districts. Whole regions of the country are often reduced to starvation by these chiefs, who insist upon their subjects cultivating coffee, indigo, and spices, to the neglect of the rice fields, which yield their main crop and chief sustenance. The quasi-feudal rights which these regents have always possessed of demanding personal service, and levying contributions on the property of their subjects, enable them to subdue or drive out of their districts, all who affect any independence. It is very true that the resident is appointed to restrain these excesses within endurable limits, but he is practically helpless and powerless in the matter. The oppressed native, who has appealed to him under cover of the

night, will contradict his own indictment when he is, in rare cases, brought face to face with his »father« before the higher European officials, and the sub-resident who has endeavoured to do him justice acquires himself the character of a false accuser and disturber of the tranquillity of the colony. Private remonstrance is, indeed, deferentially listened to, but it is immediately disregarded by the regents. On the part of the higher officials, the settled principle is, that the exports to Europe must be kept up, and a fair face put upon matters to the home authorities. If a few natives, who have been driven by oppression to appeal to the nearest sub-resident, and in spite of the utmost precaution in approaching him for the purpose, have been discovered in doing so, are found the next morning to have been »drowned« on their return to their village, too much inquiry is thought by the colonial authorities to disturb the »tranquillity of the colony«, to repeat a favourite phrase of theirs. The poor and peculative sub-residents are bribed by the chiefs, the weak are intimidated, and those who are neither dishonest nor timid run the greatest risk of finding something in some solemn feast to which they are invited that prevents their ever attending any other. And the superior officials will have it so. The evils are so great, and their cure so difficult, that each man puts off the day of reformation to the times of his successor. The Governor-General is usually a person who knows nothing of the colony before his arrival in it, and is immediately surrounded by men who have long since resolved to make the best of a bad matter. The most energetic soon succumb to the combined influences of the climate and such an entourage. To arouse the Dutch people to a full inquiry into the condition of their Indian empire is the object of the author.

It is needless to compare this book in its aim and purpose with »Uncle Tom's Cabin«. It is far more convincing in its singularly life-like scenes and character than that celebrated novel. Indeed, it is perfectly wonderful what an intimate feeling of insight into the whole social system of an oriental people the author succeeds in communicating to his readers. As digressive as Uncle Toby, the tale, during its progress, seems constantly to halt or wander from the point, and it is not until we arrive at the last chapters

that the consummate art reveals itself by which an unwilling public is led to listen to a tale so repugnant to its prepossessions. The genuine and original humour with which the coffee broker of Amsterdam is drawn will leave Batavus Drystubble an immortal memory in the minds of all who here make his acquaintance. Many have descanted on the close alliance between humour and pathos. In the author of Max Havelaar they will find a fresh instance in support of their theory. The poetry of his oriental scenes, the sympathy he feels for the unredressed wrongs of the native Javanese, are as touching as his portraiture of Dutch self-complacency and narrow respectability is ironical and scorching. He is as true as Jan Steen in his pictures of his fellow-countrymen, while his oriental scenes affect you like some of the most beautiful of Cuyp's atmospheres. We regret greatly that our limits preclude us from extracting either Drystubble's selfportraiture or the affecting Indian idyl of Saidjah and Adinda. The publication of this book aroused a perfect storm in the author's native country. His bold and outspoken challenge to the government to contradict any of his assertions has never been replied to; but rather an effort has been made to restrict its sale. The author finding that he had unwittingly parted with the full copyright no second edition has been allowed. He may well call himself »Multatuli«. But his sub-residentship in Java has enabled him to add the name of Douwes Dekker to the very first rank of European novelists and philanthropists. The English translation has been made by Baron Nahuys with remarkable ability and command of a language foreign to him.

Ook in Duitschland, dat later zoo groote belangstelling in de werken van Multatuli toonde, trok de Engelsche vertaling van den Max Havelaar weldra de aandacht. Dit blijkt o.a. uit een artikel in *De Nederl. Spectator* van 31 Oct. 1868. Daarin wordt ook een uittreksel gegeven uit het weekblad »*Das Ausland*«, waar een beschouwing in voorkomt met een slot over de ambtenaars loopbaan van Mul-

tatuli, dat overweging verdient. Het bericht in den *Spectator* is gedagteekend uit den Haag en luidt aldus:

De Nederlandsche *Spectator* heeft eenigen tijd geleden [zie hiervoor blz. 135] de engelsche vertaling van Multatuli's Max Havelaar aangekondigd. Thans geeft het bekende weekblad

Das Ausland

in zijn nommer voor 22 October een gunstig overzicht van het werk naar aanleiding van diezelfde vertaling en besluit zijn artikel met de volgende zinnen, welke voor Nederland voorwaar niet veel nieuws behelzen, maar die men wellicht van die zijde niet zou verwacht hebben.

»Naar ons ooreeel heeft de schrijver volmaakt gelijk wat de hoofdzaak betreft. De toestanden waarover hij klaagt zijn reeds vóor hem door van Hoevell geschilderd. En toch zijn de hedendaagsche Hollanders in Indië geen roofdieren. Veel is er verbeterd. Reeds is de slavernij afgeschaft, reeds worden er meer en meer menschlievende wetten afgekondigd en aan de indische ambtenaren is, onder eede, opgedragen den inlander te beschermen. Als een verdere verbetering zou het kultuurstelsel moeten worden opgeheven, 't welk wel als belastingmiddel een prachtig effect maakt, maar den druk der inlandsche bevolking in vergelijking met vroeger oneindig verzwaart. De Engelschen worstelen in hunne indische bezittingen met dezelfde moeielijkheden. Daar waar Aziaten bestuurd moeten worden, kan het niet aan willekeur en verdrukking ontbreken en een volk bij 't welk de leugen aangeboren en de rechterlijke eed veil is, is niet gemakkelijk te helpen. Aan de Britten moet men echter de eer geven, dat zij allen denken als Havelaar en dat in Britsch Indië de openbare meening sterk genoeg is om tot het afschaffen van misbruiken te dwingen.

»Wat echter de ambtenaarsloopbaan des schrijvers aangaat, wel moeten wij hem onze volledige hoogachting betuigen, dat hij een werkkring heeft verlaten die onvereenigbaar bleek te zijn met de eischen van plicht en geweten, doch indien hij zijn boek in alle europeesche talen doet overzetten, hopen wij dat in alle europeesche hoofdsteden het oordeel zal geveld worden, dat de Gouverneur-generaal

Duymaer van Twist niet anders heeft kunnen doen dan hem van zijn ambt te ontzetten. Nooit zal een rechtvaardig doel het bezigen van slechte middelen billijken. Havelaar wilde den regent doen verwijderen om achter diens rug een onderzoek in te stellen. Hij wilde hem derhalve eveneens behandelen als de generaal van Damme gedaan heeft, toen hij hem (Havelaar) uit Natal terug riep en hem te Padang vasthield teneinde hem rekenschap te vragen van zijn gehouden bestuur. Indien er geen ander middel bestaat om een beschuldigde te overtuigen dan hem van zijne verdedigingsmiddelen te berooven, dan moet men de aanklacht laten varen. Indien Havelaar de verdrukte Javanen had willen ter hulp komen, dan zou hij den tijger met tijgerlist, den sluwen aziaat met aziatische sluwheid hebben moeten bestooken, hem in een bedriegelijken slaap wiegen, op den loer liggen totdat hij den schuldige op heeter daad en in zulke omstandigheden betrappen kon, dat er aan geen ontkennen of vergoelijken te denken viel. Door zulk eene handelwijs zou hij zijn eed gehouden en zijn edel doelwit ten slotte bereikt hebben. Een rechterlijk onderzoek, gevoerd in de afwezigheid van den beschuldigde, en dat in een land waar het oordeel door geld beslist wordt of zich naar den wensch van het bestuur voegt, zou een gerechtelijk tooneel zijn geweest van gelijke strekking en waarde als ons de vrijspraak van Si Pamagan door den generaal van Damme wordt voorgesteld. Er blijkt dus uit dit werk, dat Havelaar een uitmuntend hart en een helder verstand bezit, maar tevens, dat hij tot de enthusiasten behoort, die door hunne overijling zelfs de beste zaak bederven. Zoo zal waarschijnlijk ook de meening van den »Keizer van Insulinde« geweest zijn, wanneer hij dit boek ooit gelezen heeft.«

Nog een paar kleine mededeelingen den Max H. betreffende.

In 1883 verscheen er een werk van den Oud-officier van gezondheid Dr. J. Groneman, een man die jaren lang in de binnenlanden van Java heeft vertoefd, getiteld: »Vorstenlandsche Toestanden«. Daarin heeft de geleerde schrijver

het ook over de novelle Saidjah in den Max Havelaar. Hij zegt:

»De Javanen kennen geen liefde in den zin van dien krachtigen en edelen, maar dikwijls ook ziekelijken hartstocht, dien wij in onze boeken en nu en dan ook wel eens in de werkelijkheid aantreffen. De geschiedenis van Saidjah en Adinda in den »Max Havelaar« is een meesterlijk gedicht, maar ten eenemale vreemd aan het volksleven van Soendanees of Javaan. Zelfs de namen zijn onjuist. Saidjah is een vrouwennaam, als alle namen die in de Javaansche talen met een stomme h gesloten worden, en dus in een zachten ah-klank eindigen. En Adinda, met een harden, open a-klank op 't einde, die in Midden- en Oost-Java als â (ao) wordt uitgesproken, zou een mannennaam zijn. Ik ken dien naam echter niet. Multatuli zal mij deze aanmerkingen zeker niet euvel duiden. Zij treffen geenszins de hooge waarde van zijn meesterwerk.«

Prof. Jan ten Brink haalde deze woorden met instemming aan in *De Indische Gids* van 1887, waar hij over Multatuli spreekt, naar aanleiding van diens overlijden.

Onder de onzinnige recencies over den Max Havelaar behoort zeker meegeteld te worden, dat een zekere X., een makelaar in koffie tė Amsterdam, in een der dagbladen een artikel schreef, waarin hij zijn ergernis over dat boek lucht gaf. Hij meende zijn confraters te moeten waarschuwen om er hun goeje geld niet aan weg te smijten, want er was niets over de koffieveilingen in te lezen. Hij had daarom niet weinig rouwkoop. Hij voegde er nog bij, dat hij, makelaar in koffie, in »een fatsoenlijker buurt woonde dan de Lauriergracht«. Douwes Dekker schreef daarop: »Droogstoppel is dus verhuisd, na gestikt te zijn«.

Ook de eerste beoordeelaar(!) in den *Nederl. Spectator* was er blijkbaar ingeloopen en scheen niets van den titel te vatten, dien hij dan ook afkeurde. Robidé van der Aa, dat was de snuggere recensent, schreef o. a.: »want van koffieveilingen is in geen der beide deelen sprake en Max Havelaar was adsistent Resident in Lebak, een afdeeling, waar noch koffie, noch andere koloniale waren op gouvernements last worden verbouwd. Zoo dus de titel niet dienen moet als etiquette om toch vooral veel koopers onder onzen han-

delsstand te lokken, dan gissen wij, dat de schrijver van meening is, dat, evenals den mensch de spraak gegeven is om zijne gedachten te verbergen, zoo ook het opschrift van een boek vooral dient ter aanwijzing van datgene wat er niet in te lezen staat.«

Gelukkig dat de *Spectator* later doorloopend getoond heeft, Multatuli beter te verstaan en te begrijpen. Die eerste blunder is door tal van latere artikelen Multatuli betreffende weer goed gemaakt, dank zij o.a. Vosmaer.

Max Havelaar op het tooneel, — dat kon niet uitblijven in een tijd, dat verschillende vereenigingen aan elkaar het schouwburg-publiek betwisten. Omstreeks 1872 werd door het gezelschap van Victor Driessens een bewerking van den M- H. voor het tooneel door Henri v. Kuyk opgevoerd en nog in '91 en '92 werden daarvan in Amsterdam en Rotterdam reprises gegeven. Het stuk was verdeeld in twee deelen; het eene, drie bedrijven, speelde in Indië en het tweede gedeelte te Amsterdam. Men kon het moeielijk een tot zelfstandig drama omgezet tooneelstuk noemen. Het waren brokstukken uit Multatuli's boek in tafereelen omgezet, waaronder in het eerste gedeelte natuurlijk ook Saidjah en Adinda optreden. In het tweede deel verschijnt de zoon van Droogstoppel als vertegenwoordiger van het »jonge Holland« en zorgt onder de toejuiching van het publiek, dat het boek zal gedrukt worden. Het publiek was met de meeste melodramatische tafereelen zeer ingenomen. Het geheel had echter als tooneelwérk met wezenlijke kunst niets gemeen, zooals een vertrouwbaar verslaggever opmerkte. Volgens een schrijven van Mevr. D. D.-H. S. was Multatuli er alles behalve mede ingenomen, dat hij en Tine nog tijdens zijn leven »op de planken werden gebracht«.

Van den Max Havelaar afscheid nemende moet ik nog op een viertal geschriften wijzen, waarmede rekening moet gehouden worden om een juist oordeel mogelijk te maken, waar van de Havelaars-zaak sprake is. Ik kan mij hier natuurlijk tot niet veel meer dan de titels bepalen.

Ten eerste:

Het artikel van den Ingenieur R. A. v. Sandick: »de Havelaarszaak«, verschenen in de Mei-afl. van de

Vragen des Tijds, 1889, later aangevuld en verder toegelicht in den herdruk geplaatst achter »Leed en Lief uit Bantam«, Zutphen, W. J. Thieme & Cie. 1892.

Dit artikel was wel het eerste geschrift, dat een stap nader bracht tot een juiste voorstelling van de zaak. Vandaar dat wij er hier nadrukkelijk de aandacht op vestigen. De schrijver zegt o. a.:

»Vooraf dient een misverstand weggenomen.

»In een scherpe kritiek op het bewuste tijdschrift-artikel [*Indische Gids*, Juni 1889] werd de vraag geopperd: »wat verstaat men door de Havelaarszaak? Zij is onzes inziens en allermeest de zaak, waarvoor Havelaar streed, de zaak van den verongelijkten en mishandelden inlander, en dat er tusschen rechtsweigering van dezen en het verlies van Java een nauw verband bestaat, zal wel niet te ontkennen zijn.«

»Ik ga met die laatste opmerking mede.

»Maar behalve die algemeen opgevatte Havelaarszaak, de zaak van verdrukten tegenover machtigen, de arme Javaan tegenover zijn hoofden, heb ik, dunkt mij, het recht te spreken van de Havelaarszaak: de handelingen van Douwes Dekker in Lebak, de houding der regeering tegenover hem en de conclusiën, alles behalve vleiend voor die regeering, die hij daaruit afgeleid wil hebben: de rechtsweigering aan hem«.

En de slotsom waartoe de schrijver komt is:

»Misschien zou het er in Lebak thans beter uitzien, als Douwes Dekker bezadigder was opgetreden, als hij eerst zijne afdeeling grondig had leeren kennen, alvorens hij ingrijpende maatregelen voorstelde, zonder ze te motiveeren. Hij zou dan met zijn hart, warm kloppende voor de verdrukten en misdeelden, met zijn meesleepend enthusiasme, heel wat hebben kunnen doen voor de Lebaksche bevolking. Maar, hoe dit zij, al heeft ook de Max Havelaar een niet te beschrijven indruk gemaakt, toen hij verscheen, al neemt men aan, dat de verandering van regeeringsstelsel in Indië in hoofdzaak aan dit meesterwerk is te danken, toch kan onze uitspraak niet anders zijn dan de volgende: De Havelaarszaak is geen schande voor Nederland. — —

«Wij beklagen den »man van Lebak«, wij hebben medelijden met den man »die zooveel geleden heeft.« Wij eer-

biedigen zijne overtuiging: »anders dienen, als in Lebak kan ik niet,« daar hij haar bezegelde met zijn ontslag, hoewel daaruit de grootste rampen voor hem zelf en voor zijn huisgezin moesten voortvloeien. De onsterfelijke beschrijvingen in den Max Havelaar van de Lebaksche toestanden zijn schilderijen van de droeve werkelijkheid; maar ik ontken ten sterkste, dat de assistent-resident van Lebak in 1856 onrechtvaardig is behandeld.«

Het tweede geschrift, een gevolg van het bovengenoemde, is een artikel van den Luit. Kol. E. B. Kielstra, geplaatst in *De Tijdspiegel* van Mei 1893, en getiteld: Bantam en de »Max Havelaar.«

Dit artikel heeft hoofdzakelijk ten doel, de houding van Generaal Michiels tegenover Douwes Dekker, den controleur van Natal, te rechtvaardigen. »Ons volk, zoo luidt het slot, mag zich geene verkeerde voorstelling maken van hem, die èn als krijgsman èn als staatsman boven zijne tijdgenooten uitblonk; van Michiels, die door zijne nobele inborst de harten won van wie hem kenden, en in ridderlijkheid, plichtbesef en humaniteit allen tot voorbeeld was.«

Het derde geschrift is een bundel bescheiden welks beteekenis reeds uit den titel blijkt.

»Officiëele Bescheiden betreffende den dienst van Multatuli als Oost-Indisch ambtenaar, uitgegeven door P. M. L. de Bruyn Prince, resident van Kedoe. Jogjakarta, firma H. Buning, 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1900.«

In het prospectus wordt dit werk aldus omschreven:

»Voor allen die belangstellen in het leven en de werken van Multatuli is deze verzameling van officieele stukken, kort en duidelijk door den samensteller toegelicht, van het grootste gewicht. Zij vormt den schakel, welke tot heden toe ontbrak, in de werken van en over Douwes Dekker als Oost-Indisch Ambtenaar. Zij gunt tevens een nog scherperen blik, zoowel op het karakter van den genialen schrijver als op de personen, welke in dat tijdbestek zijns levens in nader contact en .... conflict met hem kwamen.«

En het vierde, als noodzakelijke aanvulling en toelichting op beide voorgaande geschriften te beschouwen, verdient bijgevolg niet minder belangstelling. Het is getiteld:

Multatuli en Officiëele Bescheiden door M. Douwes Dekker-Hamminck Schepel. Amsterdam, W. Versluys, 1901.

De schrijfster wie dit werk een daad van piëteit was, »wil niet onopgemerkt laten doorgaan de tegenstrijdige voorstelling van den loop in 't verhaal van Multatuli [in den Max Havelaar, in zake Natal], en zoo als het verhaal zou geweest zijn volgens het bericht van Gouverneur Michiels en van den w. nd. Resident van der Ven.« Daarvoor zoekt zij verklaring te geven. Het besluit is: »De hoofdzaak thans voor mijn betoog is de verkregen zekerheid dat Michiels aan valsche beschuldigingen deed.« »Hij [Mult.] had het gewaagd den Gouverneur [Michiels] te contrarieeren, onder anderen door te weigeren eenige verbalen te onderteekenen van den rechtsraad, waarvan de Gouverneur zelf president was. Noopte zooveel zelfstandigheid niet tot kastijding?« En aan het slot heet het:

»Een en ander met elkaar in verband brengende: Zelfs zonder daarbij het karakter en de idealen van Multatuli zooals wij die later hebben leeren kennen, in aanmerking te nemen, vraag ik niet langer of de stelling te gewaagd is dat Michiels, geholpen door zijn ondergeschikten, Dekkers tekortkomingen van vrij onschuldigen aard, heeft opgevoerd tot een beschuldiging van ontrouw. Neen, thans meen ik te mogen concludeeren dat dit hoogst waarschijnlijk, ja zeker is.«

Deze conclusie na het betoog over de »Officieele Bescheiden« is zeker ook kras.

* * *

Wij stappen hiermee van den Max Havelaar af, om nog een paar mededeelingen te doen over

VORSTENSCHOOL.

De opvoering van dit tooneelwerk is een gebeurtenis geweest, die een afzonderlijke geschiedenis heeft (zooals trouwens het geval is met meer wat Multatuli heeft geschreven)

zij wacht op een geschiedschrijver over ons tooneel in het laatste kwart der negentiende eeuw. Voorloopig verwijzen wij naar »Mijn Leven« van Mina Kruseman, waarin heel wat bescheiden te vinden zijn, ook in verband met Multatuli's Brieven.

De eerste aankondiging van een opvoering, voor zoover ik weet, verscheen in het »*Utrechtsch Dagblad*«. De *Spectator* althans gaf in het nommer van 23 Jan. 1875 het volgende bericht, van een correspondent uit Rotterdam aan genoemd dagblad:

»Met zekerheid verneem ik, dat tusschen mejuffrouw Mina Kruseman en de heeren Le Gras, Van Zuylen en Haspels een overeenkomst is aangegaan, waarbij eerstgenoemde zich heeft verbonden om op te treden als Louise in Multatuli's Vorstenschool.

»De schrijver zal hoogstwaarschijnlijk de eerste opvoering bijwonen. Mej. Elise Baart zal in hetzelfde stuk optreden«.

Na de opvoering verscheen er in den *Spectator* een pluksel van den volgenden inhoud:

»Zijn uitstekend opstel over dit drama, in no. 11 van »*Het Nederl. Tooneel*«, eindigt de heer Mr. J. N. van Hall aldus:

»Laten er maar dichters komen die wat te zeggen hebben, »al heet men hun scheppingen ook »ongeschikt voor het »tooneel« ; ziet hoe de worsteling met zulke scheppingen »van acteurs waarachtige kunstenaars maakt. Laten er maar »dichters komen — — — er is in Nederland nog een publiek, »dat meesterstukken weet te waardeeren. — — — Straks »keert Multatuli naar Wiesbaden terug. Het kan niet anders »of het dagelijksch samenzijn met de leden der Rotterdamsche »schouwburgvereeniging, het gedurende vier weken zich »dagelijks bewegen op en bij »de planken« moet op den »tooneeldichter bevruchtend gewerkt hebben. Wie weet of »hij ons niet nog te eeniger tijd verrast met een nieuw »meesterstuk — nog »ongeschikter« dan Vorstenschool«.

En in denzelfden *Spectator* verscheen in het no. van 13 Maart 1875 een stuk van Dr. Jan ten Brink; vooral diens woorden kunnen tot bewijs strekken, hoezeer de opvoering van Vorstenschool een triomf was voor den

auteur. Dr. ten Brink toch zegt zelf, dat hij het stuk slechts oppervlakkig bij het doorbladeren had leeren kennen en geen groote verwachtingen had van de opvoering. Daarbij kwam nog, dat »het letterkundig sans-gêne van Multatuli« en de houding van diens »panegyristen« hem somtijds voor een poosje hadden ontsticht. Ziehier wat hij o.a. schrijft.

»Saturdag« (zoo gaat hij voort, nadat hij den 6n Maart 1875 de derde voorstelling van Vorstenschool had bijgewoond) »was men in den Nieuwen Rotterdamschen Schouwburg aan letteren en kunst verplicht nauwkeurig en onverdeeld te luisteren naar Multatuli's dramatischen arbeid.

»Nu was de indruk geheel anders.

»Aanstonds dacht ik aan den brief van Sydney Smith in September 1838, toen deze aan Sir George Philips schreef over Dickens' roman: »Nicholas Nickleby«: — »Nickleby is very good. I stood as long as I could, but he has conquered me«.

»Eene dergelijke stemming — zoo ik geen ergernis gaf een oogenblik naast Sydney Smith op te treden — maakte zich van mij meester.

»Het eerste bedrijf pakte dadelijk. De woorden van de Koningin over Van Weert, een vrij knap staatsman zonder hart:

»Die man draagt als de Kerstboom juist zooveel
»Als vader schooltijd en mama routine
»Hem strikten in de takjes« . . . .

troffen mij op verwonderlijke wijze. Zulke poëzie had mij van achter de voetlichten onzer nederlandsche schouwburgen nooit tegengeklonken. En steeds ging het crescendo. — —

»Vroeger had mij het vijfde bedrijf en de strafoefening aan Van Huisde wel wat gezocht geschenen. »Ga zitten«, en »de karpers« maakten niet veel indruk, — thans nu de dramatische intentie van den auteur beter uitkwam bij de vertooning, thans blonk het uitnemend overleg en de fijne smaak van den dichter tenvolle uit. — — —

»Helaas! ons nederlandsche volk bezit zeer weinig oorspronkelijke drama's in deze negentiende eeuw, en in dit gemis schuilt eene nationale zwakheid, die ons bedroeft. En daarom

warme dankbaarheid aan Multatuli, die met Vorstenschool een deel onzer nationale eer gered heeft«.

Daar kon Multatuli voorloopig tevreden mee zijn; het strekt evenzeer Dr. Jan ten Brink tot eer, dat hij in dezen zijn »ontstichting« als hij aan Multatuli dacht, wist te bedwingen om zich, althans wat Vorstenschool betreft, zelfs overwonnen te verklaren.

Bij zoo nagenoeg algemeene toejuiching kwam nog in hetzelfde jaar een algeheele veroordeeling van Vorstenschool in het licht. Prof. Alberdingk Thijm hield een debat, waarin het stuk van zijn kant aan een scherpe kritiek werd onderworpen. Later heeft hij zijn afkeurend oordeel saamgevat in een artikel verschenen in de »*Dietsche Warande*« van 1876. Zijn kritiek lokte ernstige tegenspraak uit, zoo bijv in »*De Nederl. Spectator*« van 18 Sept. 1875.

In datzelfde nommer kwam nog de volgende mededeeling voor, in de geschiedenis van ons tooneel van geen geringe beteekenis, namelijk wat het slot er van betreft.

»In een vergadering van aandeelhouders der Nieuwe-Rotterdamsche Schouwburgvereeniging is medegedeeld, dat de kopie van een blijspel van Multatuli, uitsluitend voor het gezelschap van de heeren Le Gras, Haspels en van Zuylen geschreven, in aantocht is. De toestand der Vereeniging bleek zeer gunstig te zijn. O. a.

werd Vorstenschool 38 maal opgevoerd«.

Van het verwachte blijspel is niets gekomen, zooals men weet. Zie de Brieven daaromtrent.

Sedert bleef Vorstenschool een bij uitstek groote aantrekkelijkheid behouden vooral bij het meer ontwikkelde publiek, zoo dikwijls als het stuk werd opgevoerd. Nog in 1890 had zulk een opvoering in Amsterdam plaats. De heer F. van der Goes schreef kort daarna een beschouwing in *De Nieuwe Gids*, Juni 1890, getiteld: »De opleiding van Tooneelspelers«. Daarna wordt ook deze opvoering besproken; enkele aanhalingen bewijzen, hoezeer stuk en spel zelfs een zoo ernstig beoordeelaar als Van der Goes hadden gepakt.

»Eindelijk hebben de Amsterdammers eens een zeer goede voorstelling gehad van het beste tooneelstuk, dat in onze

taal in deze eeuw is geschreven. Men doet, geloof ik, niemand onrecht, wanneer men de reprise van Vorstenschool, hier door de Rotterdamsche acteurs een kleine twintig keer in de maand Mei gespeeld, noemt het beste geheel wat de Hollandsche tooneelknnst op dit oogenblik geven kan. — — — Een zoo verdienstelijk stuk als Vorstenschool, met zooveel talent en met zooveel zorg vertoond, en met zooveel eerbied avond aan avond aangehoord, — dit is een omstandigheid die u even veel of een gelijksoortig plezier doet als het bericht van een gewonnen veldslag, een buitenlandsch succes van een geleerd werk, de reputatie van Hollandsche schilders over de grenzen«.

Daarna volgen nog enkele opmerkingen over Multatuli's »Koningin« en de vertolking daarvan, door Mevr. Beersmans, opmerkingen die zeer juist zijn.

Een zeer zonderlinge mededeeling verscheen er nog in datzelfde jaar in de »*Portefeuille*«, namelijk:

»De heer J. Staes, te Antwerpen, heeft algemeen verzonden een open brief, getiteld: »Schrijvers en Navolgers«, waarin hij betoogt, dat Multatuli zijn Vorstenschool ontleend heeft aan een verhaal getiteld: Le grain de sable, voorkomende in Les contes de l'atelier, door den gekenden (sic) Franschen tooneel- en romanschrijver Michel Masson, een boek dat reeds van 1833 dagteekent.

»Niet alleen — zegt de heer Staes — heeft dit verhaal aan Multatuli blijkbaar de hoofdgedachte verschaft tot het samenstellen van zijn drama; maar ik ga verder en beweer, dat hij er zelfs verscheidene tooneelen aan heeft ontleend, — nagevolgd, verbeterd en vervolledigd, als gij die verzachtende omstandigheden liever hebt. In Masson's verhaal, dat in een klein Duitsch prinsdom speelt, wordt prinses Clementina verdacht, met den eersten minister, Otto von Spulgen, schuldige betrekkingen te onderhouden. Hij ontbrak op een slemppartij ten hove, bezocht in stilte de prinses, en om de vermoedens daarvan af te leiden, gaf hij voor, dat hij den avond bij eene knappe borduurster, met name Helena Istein, had doorgebracht. Dit verhaal werd door een jongen knaap, wien hij eenige guldens had in de hand gestopt, spoedig in de gansche buurt bekend gemaakt, en had ten gevolge dat

het meisje nu door iedereen met den vinger nagewezen en geschuwd, en door Werner, haren verloofde, verlaten werd. Haar broeder Hugo, van hare onschuld overtuigd, zwoer haar te wreken en wist het zooverre te brengen, dat Otto als eerste minister zijn ontslag moest nemen en zijne zuster in hare eer werd hersteld«. —

Tot zoover de heer Staes. Wij kunnen niet beslissen, wat er van zijn beweren aan is, daar wij het verhaal van Masson niet kennen. Alleen geven wij in bedenking, als analoog geval, dat niet iedereen een Italiaansche novelle in een schitterend drama zou kunnen omzetten, zooals Shakespeare meermalen deed.

* * *

»Caroline« en »De Bruid daarboven«.

In het eerste deel der Brieven door de Wed. D. D.-H. S. uitgegeven komt een rubriek voor met het opschrift »Caroline.« Daarin wordt men volkomen ingelicht omtrent Multatuli's overgang tot de R. Cath. Kerk en zijn tijdelijk verblijf binnen de wanden dier instelling, zoo spoedig door hem weer verlaten. De mededeelingen in de Brieven, hoewel vollediger, waren niet de eerste van dien aard over die zonderlinge gebeurtenis.

In 1888 was Dr. Swart Abrahamsz' »Ziektegeschiedenis« in *De Gids* verschenen. Daarin kwam de volgende passage voor:

»Hij [Multatuli] had een onbestemde sympathie voor de heilige moederkerk en heeft zich eenmaal in Indiën als lid dier kerk laten aannemen en doopen. Waarschijnlijk heeft hij in een vlaag van sterke vermoeidheid behoefte gevoeld aan het absolutisme en is hij te gelijker tijd in aanraking gekomen met een hem sympathiek priester. Later evenwel is de herinnering aan dit feit voor hem zelf, zoowel als voor zijne omgeving verloren gegaan«.....

Ter loops teeken ik hierbij aan, dat in een ex. mij toebehoorend, door een familielid van D. D. bij dit »sympathie« is aangemerkt: »onjuist«!!! En bij »Later«

de opmerking: »Volstrekt niet, hij heeft er dikwijls over gesproken.«

Onmiddellijk na het verschijnen der »Ziektegeschiedenis,« dus nog in '88 verscheen in een artikel in: »Het Dompertje van den Ouden Valentijn«, no. 21, ('s Hertogenbosch), een bekend R. Cath. veertiendaagsch blad, de eerste stellige mededeeling omtrent D, D.'s overgang. In het artikel: »Genie en Hollandsche deugd« wordt over Multatuli gesproken en bij de aangehaalde woorden van Dr. Swart Abrahamsz het volgende ter kennis van den lezer gebracht:

»Wij weten beter en kunnen op grond van particuliere mededeelingen dit duistere punt van Multatuli's kortstondige bekeering tot het Catholicisme ophelderen.

»In het jaar '42 of '43 vertoefde Douwes Dekker op Batavia en woonde daar bij de katholieke familie van Sch., waar een nichtje logeerde, zekere Caroline V. De jongelui kregen elkander lief en D. D. deed aanzoek om haar hand. De heer Sch. waarschuwde hem echter, dat Caroline's vader in geen geval zijn dochter zou geven aan een protestant. Dit was voor den jongen man geen bezwaar; hij begaf zich naar den pastoor, gaf zijn verlangen te kennen onderricht te krijgen in de katholieke geloofsleer, zwoer inderdaad na eenigen tijd zijn dwaling af, werd katholiek en wendde zich nu rechtstreeks tot den vader om de hand zijner dochter. Kort daarna kwam de heer V. op Batavia, maakte kennis met den aspirant-schoonzoon en achtte hem geen geschikt echtgenoot voor zijn dochter, die hij met zich mede terugnam naar het binnenland. Al was D. D. katholiek geworden, hij had zich niet verbonden daarom alleen zijn toestemming te geven. Na deze teleurstelling liet de toekomstige Multatuli zijn nieuw geloof varen en maakte de vriendin zijner jeugd kort daarna tot heldin van zijn drama »De Bruid daarboven«, die ook den naam Caroline draagt.

»Dit is de korte geschiedenis van Multatuli's bekeering.«

Aan het »Dompertje« dus de eer van het eerste stellige bericht in betrekking tot de vage mededeeling van Dr. Sw. A. en tot de geschiedenis van het tooneelwerk »De Bruid daarboven«, waarin de schrijver zich dus van de ondervonden gemoedsaandoening heeft losgemaakt. De dokter komt nu ook in het volgende nummer van het Dompertje op de zaak terug en zegt o. a. »De geschiedenis van Carolina V. was

mij natuurlijk bekend, wat de hoofdzaak aangaat, maar omtrent naam en tijd was ik niet zeker, — en dáárom heb ik niet deze geschiedenis als aanleiding genoemd tot M's overgang tot uwe Kerk, maar eene veronderstelling gewaagd, die kan zijn samengegaan met de geschiedenis in al haar bijzonderheden. Van een psychologisch standpunt beschouwd is zij verklaarbaarder zelfs dan de veronderstelling, dat eenvoudige berekening met het oog op een bepaald doel — dus geheel berekende huichelarij — hier in 't spel zou geweest zijn.«

Na de eerste onthullingen van het »Dompertje«, volgde nagenoeg twee jaar later een nieuw bericht omtrent den overgang in de »Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied,« uitkomende te Utrecht bij P. W. van de Weijer, 1890. Daarin deelt pastoor J. Jonckbloet den latijnschen tekst mede uit het doopregister der Roomsch Katholieke kerk te Batavia, benevens een aanteekening uit het Register der Vormelingen, luidende in het Nederlandsch:

»1841 den 28 Augustus is gevormd Eduardus Douwes Dekker in het hospitaal; Naam voor het Vormsel Augustinus.«

De toenmalig bestaande *Tribune* (vroeger reeds aangehaald) leverde daarover een artikel den 16n April 1891 verschenen, waarvan de titel luidde: »Waarom Multatuli katholiek werd.« Het slot daarvan was niet malsch, zooals blijkt:

»Men ziet het, aan de waarheid van 't feit valt niet meer te twijfelen. De nieuwe Augustinus heeft zich laten doopen, vormen, aannemen, heeft de geloofsbelijdenis volgens het Concilie van Trente bezworen na zijne zonden meer of minder rouwmoedig te hebben gebiecht. Misschien weet mevrouw de weduwe Douwes Dekker er nog intiemer bijzonderheden van en zal zij in haar bekende welwillendheid voor het publiek deze phase van Multatuli's zieleleven wel nader willen toelichten.

»Zonderling mag het zeker genoemd worden, dat in geen van Multatuli's werken ooit de minste toespeling op deze daden voorkomt.

»Hadden zij zoo weinig indruk op hem gemaakt, dat de herinnering daarvan bij hem geheel is uitgewischt, of schaamde hij er zich voor, zulk een vergeefsche komedie te hebben gespeeld, òf was hij toen misschien oprechter dan men in

zulke omstandigheden meestal is, waar het een geloofsverandering geldt pour les beaux yeux de ma cassette ou de ma belle, en had de plechtigheid snaren bij hem doen trillen, aandoeningen opgewekt, welke hij liever niet aan het groote publiek ter prooi gaf, en waarvan misschien slechts in zijn »Vierge Marie« nog eenige harmonische echo's naklinken?

»In elk geval behoorde ook dit document, tot betere kenschetsing van den man, aan de vergetelheid te worden ontrukt.«

Kort na dit artikel verscheen het eerste deel der Brieven waarin (blz. 45 en verv.) de verdere bijzonderheden voorkomen.

* * *

MULTATULI's OVERLIJDEN

gaf natuurlijk aanleiding tot verschillende beschouwingen en ook zeer waardeerende artikelen in de dag- en weekbladen; een aanmerkelijk getal daarvan is in mijn bezit, doch de keuze is moeilijk bij de beperkte ruimte mij hier toegestaan. Reeds wees ik op het waardige hoofdartikel in het *Nieuws van den Dag*, 23 Febr. 1887, het dagblad dat door Multatuli ook in de Brieven zoo vaak is aangevallen (zie o.a. blz. 109)

Een zeer bezadigd en goed geschreven bijschrift verscheen in *Eigen Haard*, 5 Maart 1887 door Dr. P. H. Ritter, bij het portret van Multatuli; ook »*De Lantaarn*« gaf bij verschillende artikelen het portret van den auteur en *De Leeswijzer* (15 Maart) plaatste een gedicht van W. L. Penning Jr. (= M. Coens).

Onder de buitenlandsche berichten zijn er een paar die nog al curieus waren. Zoo gaf het *Athenaeum*, dat eenmaal den Max Havelaar had aangekondigd (zie blz. 138), onder zijn berichten het volgende staaltje van nauwgezette journalistiek, en laconische welsprekendheid. (19 Maart, '87):

Max Havelaar, the author of »Multa Tuli«, has died in Germany.

Boem!! Als het geen doodsbericht betrof, zou het vermakelijk zijn. Tot herstel van de eer van dit Engelsch blad

moet ik hier het artikel laten volgen, dat eenigen tijd later van een beter ingelichten correspondent werd opgenomen.

„Multatuli,"

Last month the distinguished writer passed away whose first book, published twenty-five years ago, excited an outburst of indignation throughout Holland. »Max Havelaar« was the opus magnum of Eduard Douwes Dekker, who called himself »Multatuli«. He was born in 1820 at Amsterdam, and went to the East Indies in 1837; for seventeen years (1839-56) he was in the Government service there, and passed through the different grades until he was appointed »Assistent-Resident« of Lebak (Amboina)[!] in 1856. His superiors entertained a high opinion of his abilities, and a brilliant career seemed to be before him. But at Lebak what he felt to be right clashed with the line of conduct he was expected to follow: he sent in his resignation, and in doing so sacrificed all his prospects. All this is told in »Max Havelaar«, which is an eloquent plea for humane treatment of the natives of the possessions of Holland in the East. None of his accusations against the Dutch administration in the East has ever been refuted; the book created a sensation, but things remained as they were. [!] This was a bitter disappointment. In his following books (»Minnebrieven«, »Ideeën«, »Millioenen-Studiën«) he wrote as a social reformer, and he has greatly influenced the ideas of his countrymen about relegion, literature, etc. He attacked cant, shams, and red tape with a power of sarcasm in which he had not an equal in Holland. His knowledge of the East was so great that he foretold the course of events of the last twenty years in the Dutch colonial dominions. His style is unique; he excels in pathos, humour, and argument. His individuality impressed itself so strongly on his readers that he left no one indifferent. Some have an admiration for his genius and character which has no bounds; others he inspired with a feeling of aversion by his self-assertion and tone of authority. For the last few years, he had ceased to write, and lived in retirement at Nieder-Ingelheim, near Mayence. He died there of asthma on February 19th.

* * *

Vooral bij Multatuli's overlijden kwam de eigenaardige trek van ons volk uit tot vergelijking met buitenlandsche schrijvers van naam. Zoo heeft men afwisselend Multatuli met Heine, Proudhon, Nietzsche, Rousseau, Defoe, Sterne, Mevr. Beecher Stowe en Alex. Dumas vergeleken; anderen weder zagen in hem gelijkenis met den schrijver der »Brieven van Junius«. Van een paar minder bekende vergelijkingen willen wij hier nog even gewag maken.

Nog bij het leven van Multatuli verscheen in het negende deel van de *Levensbode* een artikel van Dr. Van Vloten, getiteld: »Een Noord-Amerikaansche Douwes-Dekker«. De schrijver wijst daarin op de gelijkenis van Multatuli met den Amerikaanschen dichter Joaquin Miller, wat de verhouding van beiden tot hunne echtgenooten betreft en omgekeerd. Miller's dichtvernuft, zoo heet het, en zijn huiselijk leven toonen de grootste overeenkomst met die van den Nederlandschen schrijver. Ook Miller leefde gescheiden van zijne vrouw. En verder lezen wij:

»Songs of the Sierras dichtte hij, en bezong the Isles of the Amazones, en geeft in beiden van een dichtgaaf blijk, van welke zijn onbevooroordeelde duitsche dichtbroeder Freiligrath getuigt, dat men ze bewonderen moet. »Toch«, schrijft deze er bij, »is er wat ongezonds in zijn bestaan, en dat vooral in de zonderlinge voorlezing uitkomt, door zijn door hem verlaten vrouw aan hem gewijd. Welk een dwaasheid en onnatuurlijkheid in hem als in haar! Genialiteit à tout prix! Alsof de grootste genialiteit niet met den grootsten eenvoud en den onopzichtigsten levenswandel gepaard kon gaan! Het is inderdaad meer om te schreien dan om te lachen, wanneer men de arme Marie Miller over haar door haar genialen echtgenoot verwoest levensgeluk openlijk hoort voordragen, en den man daarbij nog verontschuldigen. »Joaquin Miller is mijn eigendom niet«, zoo roept zij uit, »hij behoort der dicht- en letterwereld toe!« — »Heel wel«, zegt Freiligrath — »maar hij kon dier wereld toebehooren en hààr meteen. Er is iets dat plicht heet, ook voor 't genie!«

»Is het niet, als had men Douwes Dekker en nu wijlen zijn eerste vrouw voor oogen? Deze heeft zeker nooit voordrachten over hem gehouden; doch als zij zich over hem uitte, was 't altijd in dien geest. Zóó had hij haar allengs

weten diets te maken, dat het eigenlijk zoo behoorde; en zij nam dat, op zijn ziekelijken aandrang, met de aandoenlijkste zelfverzaking aan«. — —

Een tweede vergelijking vinden wij in het Duitsche Tijdschrift *Der Türmer* van 1901. Daar geldt het de vergelijking van Multatuli en Carlyle, die beiden volgens den anoniemen schrijver veel met elkander gemeen hebben, hetzelfde vurige rechtsgevoel, denzelfden phenomenale ethische geestdrift, maar helaas niet dezelfde door niets te verbitteren liefde. En verder: »Von allem Bittern, was Multatuli geschrieben hat, sind allerdings die Millionen Studien vielleicht das Bitterste. Es dürfte nicht viel Bücher geben, aus denen die Verachtung menschlicher Erbärmlichkeit einem heiszer entgegenweht, als aus diesen Studien, die in den Spielsälen Homburgs und Wiesbadens gesammelt sind. Die Menschenkenntnis und Beobachtungsgabe, die Multatuli hier entwickelt, haben geradezu etwas Grauenhaftes. Die Kritik ist genial, aber hoffnungslos negativ. Und hier ist der Punkt, wo sich Multatuli von Carlyle unterscheidet. Jener erkennt das Schlechte mit derselben Klarheit, leidet ebenso oder noch mehr unter ihm und ist vom gleichen lodernden Zorn gegen dasselbe erfüllt, aber es fehlt ihm der alles überwindende Glaube an die Kraft und den Sieg des Guten, der diesen auszeichnet, und vielleicht auch seine alles verklärende Liebe. — Es ist bei aller ethischen Grösze ein zersetzendes Element in Multatuli, dasselbe Element, das den schrankenlosen Idealisten und phantastischen Träumer dazu befähigt, die dem Glücksspiel zu Grunde liegende Wahrscheinlichkeitsrechnung einer streng wissenschaftlichen Kritik zu unterwerfen. Dieses Gemisch heterogener Befähigungen und Anlagen verleiht der Gestalt Multatulis jenen dämonischen Charakter, der den Eindruck des Einheitlichen und Harmonischen, den er sonst hinterlassen würde, beeinträchtigt und verwischt. Es darf allerdings nicht verkannt werden, das der organische Zwiespalt seiner geistigen Anlage durch ein unerhört trauriges Schicksal eminent gefördert ist.«

Na Multatuli's dood zijn er twee bustes van hem verschenen. De heer S. Miedema, beeldhouwer en onderwijzer

aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, bood den »Vereerders van Multatuli« het volgende prospectus aan.

»Door waardeering der groote talenten van den genialen Meester opgewekt, heeft ondergeteekende ondernomen diens Buste te vervaardigen. Hij is daarin naar het oordeel van de Heeren Dr. J. H. de Haas, H. C. de Wolff, J. Zürcher en andere vrienden, alsmede van de intiemste betrekkingen van den overledene, ook wat de gelijkenis aangaat, voldoende geslaagd, om afgietsels er van in gips den vrienden en vereerders te durven aanbieden.

»De Buste is op een zwart voetstukje 36 c. M. hoog en kost f 10.—«

Omtrent een tweede buste is een merkwaardige bijzonderheid mede te deelen. In den zomer van 1898 was er op de Plaats in den Haag bij den kunsthandel Boussod—Valedon »een kranig beeldhouwwerk« tentoongesteld. Het was een op omtrent anderhalf der natuurlijke grootte buste van Multatuli, vervaardigd door Sarafino Ramazzotti te Padua. Daar leeft, zooals belangstellenden uit de Tine-Brieven van Dr. Julius Pée weten, als echtgenoote van den hoogleeraar in de geologie Omboni, de intieme vriendin van Tine, Stéphanie Etzerodt. Door haar werd Ramazzotti opgewekt zijn krachten aan een beeld van Multatuli te wijden, en van haar ontving hij de eerste verzekering, dat het werk uitstekend was geslaagd. Multatuli is hier in buste geboetseerd in de kracht van zijn leven, en het beeld geeft een machtigen indruk van den genialen schepper van zoovele forsche werken.

Eindelijk nog berichtte de »*Kunstkroniek*« van 1875, dat de vrijmetselaarsloge te Rotterdam aan een Duitschen beeldhouwer had opgedragen een borstbeeld van den heer Douwes Dekker te boetseeren.

In een aflevering van »*De Dageraad*« (1893 ?) komt op

den omslag ook voor: »Multatuli. Medaillon-Buste. Prachtig uitgevoerd! Van het keurige beeld, dat op de laatste algemeene vergadering, waar het geëxposeerd is geweest, door ieder werd geroemd, zijn nog slechts enkele exemplaren voorhanden«. »Prijs drie gulden«.

[Het is mij niet gelukt dit medaillon ergens te ontdekken. Is ook deze buste van den heer S. Miedema?]

In de *Soerabajasche Courant* van 1893 werd het denkbeeld opgeworpen voor Multatuli in Indië een standbeeld op te richten.

In een bijblad van »*De Aarde en haar Volken*« van 1 en 8 Febr. 1902 verscheen een artikel van den heer S. Kalff over »Multatuli's laatste Woonplaats (Nieder-Ingelheim en Omstreken«) met verschillende gravures, waaronder het huis door den auteur bewoond en waar hij, den 19n Febr. 1887, gestorven is.

* * *

Er zou een afzonderlijk hoofdstuk te wijden zijn aan Multatuli in Duitschland en Frankrijk, maar daarvoor ontbreekt de ruimte hier. Wij kunnen slechts vermelden dat in de *Revue d. d. Mondes* van 15 April 1892 een uitvoerig artikel verscheen van L. Van Keymeulen, getiteld: Multatuli. Hoewel er een en ander wat de détails betreft in voorkomt, dat onjuist is, toont toch de schrijver goed op de hoogte te zijn van zijn onderwerp. Hij besluit zijn geschrift aldus:

»Multatuli a donc rendu un service à son peuple. Il ne lui a pas appris grand' chose de nouveau, car en Hollande, on lit, on traduit beaucoup, on se tient au courant du mouvement intellectuel européen, mais il l'a secoué, il l'a tiré de son repos flegmatique, il lui a fait sentir qu'il ne suffit pas de faire ses affaires pour faire son devoir, qu' il y a quelque chose au-dessus de l'égoïsme, même intelligent,

et que l'amour de soi ne vaut pas l'amour de l'humanité.

Il y a là de quoi faire pardonner des erreurs de jugements, bien des écarts de conduite. Eût-il même prêché dans le désert, il faudrait lui pardonner encore, car il a possédé au plus haut degré deux des qualités qui font le plus d'honneur à la nature humaine, la générosité native et la pitié désintéressée«. —

In Duitschland heeft vooral Wilhelm Spohr door zijne uitstekende vertalingen Multatuli ingeburgerd. Naar aanleiding van die vertalingen verschenen onderscheiden artikelen in de Duitsche tijdschriften. Spohr zelf schreef in den *Neue Deutsche Rundschau* van December '98 een pittige beschouwing van Multatuli's leven en werken, waarin de volgende woorden voorkomen:

»Mir ist Multatuli die persönlichste Persönlichkeit, die ich kennen lernte, und was so wunderselten ist: ich sah hier, wie sie sich durchsetzte dem Leben gegenüber und Höhengedanken gleichsam dialektisch zu ihrer spezifischen Propaganda der That weiterentwickelte. Ein Gedanke war ihm nur in dem Masze werthvoll, als er Verhältniss zum Leben zeigte. Vauvenargue's Wort »Les grandes pensées viennent du coeur,« das er so hoch schätzte, erkennt man leicht als das Leitmotiv seines Denkens und Handelns. Er beherrschte seine Sucht zur Initiative, die schon früh ins Unerhörte ging. Mit einer königlichen Selbstachtung beschenkt, dem eigentlichen Rückgrat des Genies, mit einem Mittelpunktsgefühl, das Andere unfehlbar in seinen Strudel zog — »en s'approchant d'Edouard on se sent entrainé comme dans un tourbillon« schrieb jemand in einem Briefe über den Jüngling — träumte er sich über alles als Herrn und Meister, glaubte er sich überallhin als Helfer berufen. — — So bedeutet er der Jugend seines Volkes das moralische Genie, der grosse Umstürzer und Baumeister, ein Nationaler Nietsche. — — Der Autor verstand es, seine Leser in eine intime Seelengemeinschaft mit ihm zu zwingen, sie zu zwingen, mit ihm jede Consequenz seines Denkens zu ziehen. Das bedeutete unendlichen Fortschritt für das Land.« — —

In 1902 werd ons nog bericht, dat Wilhelm Spohr aan het einde van dat jaar een Multatuli-tournée door Duitschland, Oostenrijk en Zwitserland zal maken.

Ter loops stel ik hier nog een drietal uitspraken van land- en tijdgenooten naast, niet zoozeer bij wijze van tegenstelling als wel om aan den eisch den verzamelaar en verslaggever gesteld, te voldoen; deze moet, wanneer hij indrukken van anderen weergeeft, zich op den achtergrond houden, onpartijdig zijn.

Nemen wij in de eerste plaats P o t g i e t e r. Waar hij zich in zijn B r i e v e n over M u l t a t u l i uitlaat, toont hij een slecht humeur, wat trouwens meermalen de indruk is, door den briefschrijver op ons gemaakt. Zijn uitspraken tegenover M. verdienen bijeengezameld te worden als curiositeit. 't Is, zooals de heer Van Nouhuys te kennen geeft: »Blijkt er niet ten volle uit, dat Potgieter geen weg wist met Multatuli? dat hij niet kòn doordringen tot zijn ware verdienste?« (Zie den *Spectator* van 21 Dec. 1901).

In het jaar 1864 schrijft Potgieter aan Busken Huet:

»Wees toch niet jaloersch van Multatuli; die overleeft zich immers ook al!« Zegge 1864!

In '66 zucht hij: »helaas! die I d e ë n tegen de R e i s e b i l d e r, hoe leggen zij het af!«

In '68 worden de V o r s t e n s c h o o l-lezingen aldus veroordeeld:

»O gezeur, o geklingel! Dramatische fragmenten, zonder intrigue, zonder verband!«

En toen Huet in zeer waardeerenden zin over M. geschreven had, volgde dit antwoord van Potgieter:

»Wie ook geloove dat Multatuli slechts daarom bij wijle soeperig schrijft, dewijl 't hem te doen is te worden verstaan, Gij niet. En ware het zoo, het zou nog geen verontschuldiging zijn! Toegegeven »om zijn menschen te treffen, moet men zijn menschen kennen,« — maar als dat een vrijbrief geeft voor elke wijze h o e, adieu la critique! leve de verhandeling, leve de preek, leve d e l e t t e r k u n d e v a n d e n d a g, van Cremer af tot Ten Kate toe.«

En later heet het weer:

»In de dagen der M i n n e b r i e v e n schreef Bakhuizen [van den Brink] mij een Jeremiade: „Veth spreekt over Van Gilse, van wien hij weinig weet en nog minder begrijpt, — Multatuli helpt hem nog verder van den weg met die krankzinnige M i n n e b r i e v e n, waaruit alleen blijkt hoe groot Heine was, die niets neder schreef, of hij had er zijnen

kunstvorm voor bedacht!« En nu Multatuli eens weder een goeden greep deed, en Ge zijn talent voor het sarcasme waardeert, zoudt ge hem den ondienst doen, den ouden zuurdeesem voor bruikbare gist te verklaren?« —

Dit »krankzinnige« bij de »Minnebrieven« — wie zou dat van Bakhuizen verwacht hebben? In dit oordeel staat hij nog beneden de lezers van *het Noorden* (zie blz. 17)

Terecht ook schrijft de heer Van Nouhuys: »Potgieter is bang voor Multatuli:

»ik zou Dekker aan den hals krijgen« (heet het in een anderen brief), »en daartoe heb ik mijn rust te lief.« Hij verwijt Huet en anderen:

»Afgoderij met dat verdoolde genie«. — — »Multatuli is voor mij niet die eerste, die eenige schrijver, waarop wij ons te goed mogen doen». — — »Hij is voor mij een waar struikelblok.« — — »Vosmaer's bewondering voor Multatuli schijnt mij alle grenzen te overschrijden. Het is jammer: niet voor beiden, maar voor den eerste, die zich overigens in velerlei opzichten onderscheidt.« — — »Al praat ge tot morgen, ik val niet achterover van bewondering voor een Genie, waarvan gijlieden meer de gebreken dan de gaven weet na te volgen.«

Wij willen het bij deze rij van aanhalingen laten; de »Multatuli-koorts« waarover hij klaagt, brengt Potgieter telkens in een kwaden luim.

Een geheel andere stem klinkt ons tegen van een jongere onder de tijdgenooten, toen Frederik van Eeden schreef in *de Nieuwe Gids* van Juni '87, wat later in de *Studiën* herdrukt werd. Een enkele aanhaling slechts om de karakteristiek. Over Multatuli sprekende zegt de schrijver:

»Wij hadden in Holland zoo'n man wel noodig.

»Wie, die tusschen zijn 15e en 20ste jaar Multatuli las, heeft geen vreugde gevoeld bij die plotselinge vrijheid — bij die verrassende ontdekking, dat men dingen zeggen en denken mocht die men nimmer van anderen gehoord had, die men zelf, zelf alleen gevoeld had, maar nimmer zeggen durfde, omdat niemand het deed?

»Er is een groote stroom frissche, vrije gedachte over ons land gekomen, na Dekker's eerste woorden. Duizenden, die

volstrekt geen volgers van hem zijn, denken nu anders door zijn toedoen.

»Hij is niet de bron van dien nieuwen stroom. Hij is de moedige beginner — die 't eerst een gat boorde in den dijk.

»Wij zijn geen volgers van Douwes Dekker. Een Multatuliaan is een onmogelijkheid, een onbestaanbare grootheid. Hoe kan men iemand volgen, wiens leer was, dat men niemand volgen moet?

»Wie zich Dekker's discipel noemt, handelt tegen de wetten van zijn meester. Wie Dekker napraat, beleedigt zijn nagedachtenis.

»Maar wij zullen allen graag erkennen, dat wij weinig dingen zeggen of denken, waarop zijn zeggen en denken geen invloed heeft gehad.«

En aan het slot van 't artikel heet het:

»Wie mij recht verstaan heeft, zal weten dat geen kleine geniepige boosheidjes of bijgedachtetjes mij bewogen bij het schrijven. Hij zal voelen dat er veel liefde in mij was voor den grooten man die gestorven is, — maar nog meer liefde voor die Eene, die niet sterven zal en die hij Fancy noemde.« —

En nu, niet de minste onder Multatuli's beroemde tijdgenooten, Dr. Schaepman (*Onze Wachter* 1876). 't Oordeel is scherp, maar.... toch verklaarbaar uit dien mond.

»Multatuli wil niet voor eene littéraire verschijning gelden, en het is waar, hij is meer. Zijn verschijning is een bij uitstek zedelijke, en zijn heerschappij over al wat jong wil heeten in Nederland vindt alleen in dien trek hare verklaring. Hij is een geboren heerscher; daar moet kracht zijn in dezen man, een geweldige kracht, daar zij zoo hooge gaven van geest en gemoed heeft kunnen verlagen en onteeren tot een chronische manie du blasphème en een intermitteerende manie de la lubricité. Zijn kracht is de meer dan reusachtige trotschheid, die nergens waarheid, wet, orde erkent dan in zichzelf, die zich in ijdelheid en zelfbehagen koestert en straks, geprikkeld door lijden en vervolging, zich het heiligste en hoogste waant. En in dien waanzin wordt de eigen dwaasheid tot eene Godsopenbaring, de gril van het oogenblik tot een idee, de wereld tot een speelbal van zijn geest. Overal loopt dan de rampzalige rond met zijn

gefolterd hart, zijn verscheurde borst, zijn verwarden geest om eindelijk den gekruiste van Golgotha zelf uit te dagen tot een wedstrijd, wie het meest geleden heeft! Voor de eer der menschheid is het noodig, dat waanzin het laatste woord zij van dit alles, ook voor de redding van ons gevoel, opdat de tot verachting overslaande bewondering zich kan redden in een traan over zulk een verloren genie geschreid«.

* * *

Nog enkele korte, hier en daar verspreide aanteekeningen tot besluit; kleine bijdragen tot de karakteristiek van den auteur en zijne werken.

Aan het einde van 1891 werd door de redactie van *De Nederl. Spectator* een Plebisciet uitgeschreven; de lezers werden uitgenoodigd een tiental schrijvers en dichters op te geven, die naar hun smaak en oordeel de meeste onderscheiding verdienden en bovenaan de lijst van hun lectuur geplaatst waren. In het nommer van 2 Jan. 1892 volgde de uitslag van dit Plebisciet; ruim driehonderd lezers en lezeressen hadden aan het verzoek van de redactie gevolg gegeven. De uitslag van de stemming was, dat het hoogste cijfer (206) behaald was door Hildebrand met zijn »Camera Obscura«. Daarop volgde onmiddellijk Multatuli met Max Havelaar, die 134 stemmen verworven had. De redactie teekende verder daarbij o. a. nog aan: »Hildebrand staat nog altijd bovenaan, door oud en jong gelezen en genoten, saevis tranquillus in undis. En daarnaast het machtige boek van hem, die misschien het meest van Hildebrand afwijkt«. —

* * *

In 1887 werd bij gelegenheid van het 20e Nederlandsch taal- en letterkundig Congres in de zalen van de Universiteits-bibliotheek te Amsterdam een tentoonstelling gehouden van merkwaardige boeken, zeldzame uitgaven en handschriften. Onder de laatste was een strook papier met een klein stukje proza van Multatuli, dat woordelijk aldus luidde:

»Ik geef kennis aan 't volk van Nederland dat ik voor mij heb liggen een brief, waarin iemand mij dreigt met den verkoop »van den boedel.«

»Mijn »boedel« is: de kleeren mijner kinderen.

»Anderen boedel heb ik niet.

»Dat is weer u w e schande, Nederlanders, dat is niet m ij n e schande.

EDUARD DOUWES DEKKER.«

Amsterdam, 31 Januari 1861.

* * *

Thans de meest populaire vinding van Multatuli.

Al kon zelfs de M a x H a v e l a a r ooit vergeten worden, het woord dat hij ons volk en onze taal geschonken heeft, zou zelfs dit »koninklijke boek« overleven.

Hoe zijn wij aan

»I n s u l i n d e«

gekomen? Na een teleurstelling als antwoord op die vraag bij een persoon met academischen graad, een Mr. in de Rechten, begon ik een onderzoek, dat ik dagen lang heb voortgezet, natuurlijk alleen binnen onze grenzen; want daar buiten zou men een onzinnige vraag doen. Neen toch niet: ook de Engelschen kennen het tegenwoordig. En telkens, telkens nieuwe teleurstelling. Een lid van de Tweede Kamer, die bij voorkeur van »Insulinde« sprak, een novellenschrijver, een volksredenaar, oudgasten, Indische specialiteiten, leeraren en schoolmeesters, rederijkers en philanthropen, allen gebruikten bij voorkeur het modewoord en wisten niet dat het binnen één menschengeslacht, en dus zeer recent, zijn oorsprong had gevonden. Er waren er, die meenden dat het de officieele benaming van Indië was; soms ook dacht men dat het de naam der oudheid was aan den Indischen Archipel gegeven, of meende dat het minstens even oud was als de berichten omtrent de eerste tochten van Vasco de Gama. Vermakelijk is het te hooren, hoe zelfs de hardnekkigste vijanden van den vinder van het woord het bij voorkeur bezigen en dus in hun eenvoud de tegenstander hun hulde brengen. Toen het standbeeld van Jan Pietersz. Coen onthuld werd, hoorde men de redenaars en dagbladen om

strijd van »Insulinde« spreken, alsof dat zoo bij Coen behoorde. Niet minder vermakelijk was de wijsheid, alsof de oorsprong van het woord de eenvoudigste zaak ter wereld was; het was immers niets anders dan het Latijnsche i n s u l a, verbonden met het woord Indië, zoodat het eenvoudig beteekende: »Eilanden van Indië!«

De man die het eerst het woord gebruikt en ook zelf gevormd heeft, was niemand anders dan M u l t a t u l i.

Het woord is dus niet ouder dan de Max Havelaar; het werd voor het eerst in 1860 geschreven, en vóór er een half dozijn jaren verloopen was, hoorde men het uit iederen mond.

Slaan wij den eersten druk van den Max Havelaar op, dan vinden wij op blz. 89 van het tweede deel den volgenden zin:

»Ik vraag geen traan bij de tranen die er vloeien op zoo donkere gezigten, noch edelen toorn, als ik zal spreken van de vertwijfeling der beroofden. Noch verwacht ik, dat ge zult opstaan, en met mijn boek in de hand tot den koning gaan, en zeggen: »Zie, o koning, dat geschiedt in uw rijk, in uw schoon rijk van I n s u l i n d e.«

Ziedaar de eerste maal, dat het woord in het Nederlandsch gebruikt is.

Dat de schrijver zelf met zijn vinding van het woord was ingenomen, blijkt uit een dergelijke toespraak aan het einde van het boek. Op de laatste bladzijde heef het:

»Want aan U draag ik mijn boek op, Willem de derde, Koning, Groothertog, Prins .... meer dan Prins, Groothertog en Koning .... Keizer van het prachtig rijk van I n s u l i n d e, dat zich slingert om den evenaar, als een gordel van smaragd!«.....

En Multatuli heeft voldoening gehad van zijn stoute vinding! Want hoewel wij het recht van bestaan van het woord erkennen, nu het zoo algemeen als een oude bekende in ieders mond leeft, — toch is het een onmogelijk woord in zijn vorm en samenstelling. Dat het in weerwil van dien ongerijmden vorm toch zoo populair is geworden, dankt het aan zijn welluidenden klank en — aan het boek waarin het 't eerst voorkwam. Hoewel de nieuweling in zijn vorm geen de minste beteekenis heeft en niets uitdrukt, toch werd de argelooze lezer als bij verrassing voor het woord gewonnen.

Het antwoord op de vraag: Hoe zijn wij aan »I n s u l i n d e« gekomen? is dus: Max Havelaar heeft er ons in 1860 mee verrast.

Voor de volledigheid vermelden wij hier nog, dat Prof. Kern indertijd een ander woord bezigde, om een zoo onverdedigbaren vorm als »Insulinde« te vermijden, nam. I n d o n e s i ë. Maar Max had de harten reeds voor goed veroverd!

* * *

Aan het einde van deze verspreide bijdragen heb ik nog de ruimte het volgende merkwaardige stuk mede te deelen, dat ik hier met toestemming van den geachten schrijver een langer bestaan waarborg dan het in een weekblad geniet. Ik zeg den auteur innigen dank voor die toestemming. Het karakteristieke artikel verscheen in »*Eigen Haard*« van 1893 en was geschreven door den Oud-Ingenieur van den Waterstaat in Nederl. Indië, den heer R. A. v a n S a n d i c k, die ons aan het einde van zijn »Leed en Lief in Bantam« (Zutphen, W. J. Thieme, C. Schillemans 1892) zulke belangrijke inlichtingen verschafte in het hoofdstuk »d e H a v e l a a r s z a a k«. Het stuk is getiteld:

DUIVEL OF ENGEL.

In 1855 keerde de Oost-Indische ambtenaar E. Douwes Dekker met vrouw en kind weer naar Indië terug. Hij was »met verlof naar Europa« geweest, en volgens de bepalingen kwam hij dus in Indië »op wachtgeld«, in afwachting van een herplaatsing als assistent-resident bij het Binnenlandsch Bestuur.

In die dagen woonde te Batavia de familie H. — Mevrouw H. was een hoogst beschaafde, fijn gevoelige vrouw, het tegendeel van het legendarische type der Europeesche vrouw uit de Indische romans. Vol belangstelling en hartelijkheid voor haar omgeving, op zijn Hollandsch degelijk, e v e r y i n c h a l a d y. Dekker's vrouw, freule Everdine van Wijnbergen, was een nicht van haar.

Op een avond, vóór den eten, zat Mevrouw H. in de voorgalerij van hare woning op het Koningsplein. Een huurrijtuigje reed het erf op. Een dame stapte er uit, die snel de trappen van de voorgalerij opklom en op Mevrouw

H. toeliep, met de woorden: »Dag nicht, hier ben ik. Ik kon het thuis niet uithouden. Dekker is een duivel!«

Mevrouw H. herkende Tine, haar nichtje; erg, heel erg van streek.

Wat er tusschen man en vrouw was voorgevallen zou ik U niet kunnen zeggen. Mevrouw H. vroeg er niet naar. Want ze was niet alleen een hartelijke en fijngevoelige, maar ook een verstandige vrouw. Ze liet aan Tine geen tijd om confidenties te doen, maar ze nam Tine's handen in de hare en ze zeide:

— »Wel, kind, je bent hartelijk welkom hier in huis. Ga maar eens kalm zitten. Weet je wat je doen moest? Blijf van middag bij mij. Kom, doe mij dat genoegen. Schrijf maar even een briefje aan Dekker, dat ik je gevraagd heb om hier te blijven eten. Ik zal er dadelijk een jongen mee wegsturen. Dan kunnen wij na den eten eens kalm samen praten. Dan kom je heelemaal tot bedaren, en dan ga je van avond in een rustige stemming weer naar huis«.

— »O ja, nicht, dat neem ik gaarne aan«.

Tine kreeg van Mevrouw H. papier en inkt en zij ging zitten schrijven in een zijkamer.

Mevrouw H. liet haar alleen en ging weer, op haar gewone plaats, in de voorgalerij zitten.

Tine was nauwelijks met haar brief begonnen, toen Douwes Dekker de trappen van de voorgalerij opstormde; hij was blijkbaar zeer overspannen. Mevrouw H. verwelkomde hem zoo ongedwongen mogelijk, en wees hem een stoel aan. Dekker begon dadelijk verbazend druk te redeneeren.

Tine hoorde zijn stem, ze liet haar brief in den steek en kwam ook naar voren. En daar zaten nu, Dekker en Tine, alsof er niets gebeurd was.

Mevrouw H. vroeg hen beiden ten eten. 't Werd een allerprettigste avond. Dekker schitterde van vernuft, sloeg paradox op paradox, deed allergrappigste verhalen, en de beide dames, Tine en Mevrouw H. schaterden het telkens uit van het lachen. 't Spreekt wel van zelf, dat Mevrouw H. tact, kieschheid genoeg bezat om met geen enkel woord een toespeling te maken op de aanleiding tot hun samenzijn. De avond vloog om. Toen het laat werd liet Mevrouw H. inspannen. Opgewekt, vroolijk, gelukkig reden Tine en haar man, in de beste harmonie, samen weg.

Vóór zij ging slapen, maakte Mevrouw H., volgens een goede Indische gewoonte, de ronde door haar huis, om te kijken of de bedienden alles behoorlijk hadden opgeruimd. Zij kwam ook nog eens in het zijkamertje. Daar zag ze een stuk papier op tafel liggen. Zij nam het op, en bekeek het bij het schijnsel der kaars, die zij in haar hand had. 't Was het begin van den brief van Mevrouw Dekker aan haar man. De brief was nog niet ver gevorderd. Op het blaadje stond alleen maar, met Tine's hand geschreven:

»Lieve Engel!«

Toen barstte Mevrouw H. onwillekeurig in lachen uit. Een ondeelbaar oogenblik nadat Tine haar man een duivel genoemd had, sprak ze hem aan met: — »Lieve Engel!«

* * *

Het is oorspronkelijk onze bedoeling geweest, deze verzameling te besluiten met de namen van het tweetal, dat zoo grooten invloed op het leven en bestaan van Multatuli heeft uitgeoefend: Tine en Mimi. Daartoe meenden wij het artikel van den heer S. Kalff uit de *Java-bode* van 22 Juni 1897 over te nemen, waarin zoo waardige hulde aan Tine werd gebracht, naar aanleiding van hare Brieven door Dr. Julius Pée uitgegeven. Doch de ruimte ons hier toegestaan belet het omvangrijke artikel hier te plaatsen, zoodat wij moeten volstaan met nadruk te wijzen op het monument, als ik het zoo noemen mag, door den hartelijken Vlaming haar gewijd in: Tine. Brieven van Mevrouw E. H. Douwes Dekker—Van Wijnbergen aan Mevrouw Stephanie Etzerodt, later Mevrouw Omboni, met portret ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1895).

Een paar woorden slechts uit de aankondiging van deze verzameling brieven in den »*Spectator*« van 13 April 1895 door den heer W. G. van Nouhuys.

»Als we deze belangwekkende verzameling dichtslaan,

waaruit we voor het eerst de geheele vrouw leeren kennen, dan hebben we tevens gelezen een lijdensgeschiedenis, aangrijpend, juist door haar eentonigheid. Multatuli heeft ons het verhaal gedaan van die mier, met taaie volharding over alles heen voortsjouwend een veel te grooten last, — diezelfde volharding in jarenlang gebukt gaan onder de meest ontmoedigende alledaagsche zorgen bewonderen we ook in Tine. En dubbel droef zijn die brieven nu, omdat wie ze schreef altijd door nog hoopte op een betere toekomst, hoopte op de eindelijke erkenning en verheffing van haren held, hoopte op materiëele welvaart voor hen en hun kinderen, — terwijl wij, die ze lezen, al den weemoed voelen van het geheel vruchtelooze van haar voor niets terugschrikkende toewijding. — — —

»Uit haar brieven rijst ze voor ons op, Tine, als een vrouw, zoo ongemeen, zoo hoog boven het gewone zijn der gewone menschen, en tevens zoo naïef liefhebbend met de echt menschelijke fout van het beminde te vermooien met al de schoonheden der eigen ziel«. — — —

Korter, maar niet minder welsprekend is het woord door Wilhelm Spohr aan Mimi gewijd. Wij sluiten daarmee.

»Mimi Hamminck Schepel ist vom Jahre 1870 ab, nach Tine's Rückkehr nach Italiën, dauernd bei ihm gewesen. Nach Tine's Tode wurde der Bund zur legitimen Ehe gestaltet. Multatuli selbst sprach met unermesslicher Achtung von ihr. Man mag nicht Lust haben, an so grosse Vollkommenheit eines Menschen zu glauben, wie sie Dekker von seiner Frau rühmt; allein wichtig und entscheidend ist nur die Frage, was sie ihm gewesen ist. Mehr hätte ihm niemand sein können. »Sie ist für mich übermenschlich. Sie können sich ..., ich weiss, was ich sage, es ist keine Phrase .... Sie können sich keine zu hohe Vorstellung von ihr machen.« Sie ist ihm vollkommen, im Besitz jeder Tugend, eine harmonische Persönlichkeit. »Sie ist im höchsten Grade aufrichtig und treu à tout épreuve .... ich meine vor allem die Treue in der Prosa, die Anhänglichkeit im Unglück.« Wir sahen an seinen Briefen, wie ihr Wesen ihn in seraphische Höhen emporriss; gewiss ist das Ergebniss ein seltenes und freudiges, das dieser Mensch keine Ent-

[illegible] erlebte: wertvoll über alles musste sie dem vom Geschicke so hart Betroffenen sein: diese milde Hand, unter der die Schmerzen zur Ruhe gingen.« *Neue Deutsche Rundschau*, '97.

* * *

Eindigende met mijn mededeelingen moet ik verschooning vragen voor het rhapsodische dezer verzameling. Dat ligt aan den aard van dezen bundel. Het was geen levensschets, die ik had te leveren, maar eenvoudig: M u l t a t u l i a n a, waaronder, zoo ik hoop, eenige bouwstoffen bijeen zijn gebracht, die later wellicht van eenigen dienst kunnen zijn. Een voldoening was het voor mij, daarbij te kunnen besluiten met zoo waardeerende woorden door anderen aan het tweetal V r o u w e n gewijd, wier namen aan dien van Multatuli voor altijd verbonden zijn.